

ЖҶРА ФОЗИЛ

АЙРИЛИҚ ОСТОНАСИ

Тарихий роман, қисса, ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006

Фозил Жўра.

Айрилиқ остонаси: Тарихий роман, қисса, ҳикоялар / Жўра Фозил. — Т.: «Шарқ», 2006. — 288 б.

Ёзувчи Жўра Фозилнинг «Айрилиқ остонаси» китобига «Айрилиқ остонаси» тарихий романи, «Бухоройи шариф элчилари» тарихий қиссаси ҳамда замонавий мавзудаги иккита ҳикояси киритилган.

«Айрилиқ остонаси» тарихий романи қадимги туркийларнинг эрк, озодлик учун курашига бағишланган. Унда хоқон Ботур Тангрикут (Ўғузхон)нинг улкан салтанат тузиш йўлидаги интилишлари, курашлари, машаққатлари ва охир-оқибат эришган ғалабалари қаламга олинган. Ўғузхон ёшлигиданоқ ҳарбий илмга жуда қизиқади. У валиаҳд шаҳзода эди. Лекин ўтай онаси уни жуда ёмон кўрар ва ўз ўғлини тахт ворислигига мўлжалларди. Отаси Туман Тангрикут ҳам Ўғузхонни негадир ёқтирмасди. Оқибатда хоқон Туман Ўғузхонни ўзига душман мамлакат — Улуғ Ёвчилар хони саройига гаров тариқасида юборади. Бу — ўша пайтдаги давлатлар дипломатиясининг ўзига хос усули бўлиб, агар Туман Тангрикут Улуғ Ёвчиларга уруш очса, ўғли Ўғузхон душман қўлида муқаррар ҳалок бўларди. Кўп ўтмай хоқон Туман Улуғ Ёвчилар мамлакатига уруш эълон қилади. Лекин гаровдаги шаҳзода бахтли тасодиф туфайли ҳалокатан тузоқдан қутулади. Кейинчалик отаси розилиги билан отаиқ қўшини тузади ва овозли ўқ-ёй ихтиро этади. Охир-оқибат, жангда ғолиб чиқиб, салтанат тахтини қўлга киритади ва буюк империяга асос солади.

«Бухоройи шариф элчилари» қиссасида эса XVIII асрда яшаб ўтган бухоролик савдогар ва элчи Эрназар Мақсуднинг Москва, Санкт-Петербург ва Истанбул шаҳарларига элчилик сафарлари ҳамда хориж ҳукмдор ва сиёсатчилари билан музокаралари тарихий далиллар асосида ёритилган. Унинг Бухоро шарафи учун жонбозликлари, элчининг ўз Ватанидан олисдаги вафоти ишонарли тарзда тасвирланган.

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2006.

ББК 84(5У)6

АЙРИЛИҚ ОСТОНАСИ

Тарихий роман

МУҚАДДИМА

Ложувард осмон секин-аста бўзариб, Хонтангри товининг қорли чўққилари шафтоли гули рангини олди. Қуёш олтин тароқ билан зар кокилларини тараб, дараларни, водийларни мунаввар этди. Тоғ этакларида турк гўзали белидай ингичка бўлиб, шўх қаҳқаҳа билан тошдан тошга сакраган дарё водийга чиққач ёйилиб, эшилиб, сокин ва вазмин оқади. Вақтнинг югурик шамоллари бўтана тўлқинлар билан бирга не-не салтанату сулоалар, не-не хоқону султонлар, миллатлару элатлар мартабаси-ю шон-шавкатини, обрў-эътиборини Коинотнинг Айрилиқ, Унутилиш, Беном-у Бенишонлик тегирмони сари ҳайдайдилар, ҳайдайвера-дилар.

Ўрхундарё водийларида маҳзун бир қўшиқ янграйди:

*Давлатли халқ эдим, давлатим қани?
Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани?..*

Тоғ ўнгирларидан акс садо эшитилади:

*Эли борни элсиз қилдим,
Хоқони бор юртни — хоқонсиз.
Тиз чўкмагани тиз чўқтирдим,
Маърурларнинг бошин ҳам қилдим!..*

Хонтангрига фарзанд бўлган Ўрхундарё эса оқаверади. Унинг тошларига битилган дostonлар янграйверади...

* * *

Тирамоҳ заъфарон этагини судраб, Олтой чўллари-га ташриф буюрди. Қовжираган ўт-ўланлар шамол билан ўчакишиб, ўзларининг ҳазин қўшиқларини бошладилар. Поенсиз саҳро сокин туюлса-да, само хавотирга тўла, олис-олислардан отларнинг безовта кишнаши эшитилар, паст-баланд қирлар ортида алақандай сир яширин эди гўё.

Ўтовлар олдидаги гулханлар тонгтача ўчмас, олов атрофида тўпланганлар чехралари тунд, ўзлари хаёлчан ва серзарда эдилар.

Тўққиз яшар Имлоқнинг^{*} катталарга берадиган саволлари жуда кўп, лекин ҳеч ким унга эътибор қилмас, ҳатто онаси Дунё ҳам қандайдир лоқайд, бепарво кўринарди.

Ниҳоят, тоқати тоқ бўлган Имлоқ арзи ҳол учун отаси Эрангиз ўтовига кирди. Ўтовда 15—20 чоқли киши бўлиб, ўртада олов ёнар, дастурхондаги гўшт тўла лаганлардан ҳовур кўтарилиб турарди. Шундагина бола очқаганини сезиб, «қулт» этиб ютинди.

Тўрда ўтирган отасининг чехраси хийла тунд, безовталик аломатлари зоҳир тийрак кўзларида олов акси ўйнади. У ҳар галгидек ўғлини ёнига чақирмади, қуюқ қошларини чимириб, унга савол назари билан қаради. Отанинг ўт чақнаб турган шиддатли нигоҳи болани бир оз довдиратди.

— Нега ҳеч ким мен билан гаплашмайди?! — деди у алам билан. Ўтовда енгил кулги кўтарилди, отасининг нигоҳлари ҳам мулойимлашди.

— Сен ҳозир энагангнинг ёнига бор. Томоқ еб ол. Эртақ эшит. Тонгла сен билан бафуржа гаплашамиз, ўғлоним!.. — Эрангиз товуши андуҳли эди. Бола буни юрак-юракдан ҳис этиб, орқасига тисарилди, бир қадам ташлаган ҳам эдики, отасининг дўсти Сунгу кўлига сергўшт илик тутқазди. Имлоқ кўллари куйиб, кўзидан ёш чиқса-да, сездирмай, таъзим қилди-ю, ташқарига отилди. Иликни бир чеккага иргитиб, энаси ўтови томон югурди.

Имлоқнинг энагаси Уманч худди онаси Дунё сингари гўзал, хушкалом эди. Уларнинг қай бирини кўпроқ яхши кўришини боланинг ўзи ҳам билмасди.

— Уманч, тез бўл, менга томоқ бер! Эртақ сўйла! Тонгла дадам мен билан гаплашадилар! — деди Имлоқ ўтовга кира солиб. Болакай отасининг сал кўполроқ эркалашларини жуда соғинган эди.

— Ҳозир, тойчоғим, ҳаммасини бир зумда муҳайё қиламан! — Уманч Имлоқни суйиб, бағрига босди,

^{*} Имлоқ — улуғ дегани.

сўнгра дастурхон ёзди. Бола қорнини тўйғизгач, Уманч гўзал ва қайғули эртагини бошлади: «Бор эканда, йўқ экан, оч эканда, тўқ экан, жуда қадим замонда Ўрхун-дарё томонда бир хоқон бўлган экан. Унинг паҳлавон ўғли бўлиб, камон отиш, қилич чопишда бу йигитнинг олдида тушадиган йўқ экан. Лекин Хоқон бу шаҳзода-ни негадир ёмон кўрар ва турли хийла-ю найранглар билан уни йўқотиш пайида юрар экан.

Отаси қўйган ҳалокатли тузоқдан омон қутулган шаҳзода исён кўтариб, хоқонлик тахтини эгаллабди. Ўз миллатининг ҳақиқий ўғлини бўлган шаҳзода интизом ва жанг санъатида ягона лашкар тузибди. Шу лашкар қудрати туфайли турклар бир вақтлар қўлдан бой берган Ватанлари — Наншань тоғлари, Хуанхенинг сўлим соҳилларини ғанимлардан қайтариб олишибди. У туркларнинг қаттол душмани ҳисобланмиш Чин-Мочин қудратини парчалаб, лашкари билан Буюк Хитой деворидан ошиб ўтибди, жангсиз, бир томчи ҳам қон тўкмай хитойликларни ўлпон тўлашга мажбур этибди...

— Шаҳзода олижаноб инсон бўлган... — Уманч эртагини давом эттирар экан, овози титради, — у шунчалар олижаноб эдики, тиз чўкиб таслим бўлган душман юртини таламай, вайрон этмай Ватанига қайтиб кетган. Турклар бу хоқон раҳнамолигида талончи эмас, эрк, озодлик ҳимоячиси сифатида дунёда ном қозондилар. Хитой эса 26 йил мобайнида уларга ўлпон тўлаб туришга мажбур бўлди... Лекин хоқон ўлиmidан сўнг, турклар бошига яна қора кунлар тушди...»

Уманч жимиб қолди. Эртак тутаган, энага ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларига энди рўбарў бўлаётган болакайга туркларнинг кейинги юз йилдаги аянч тақдири ҳақида қандай сўзлашни билмасди.

Хитойликлар тўлаган ўлпонлари аламини олиб, туркларни шафқатсиз қирғин қилдилар. Мана энди, бутун ё эртага миллат тақдири ҳал бўлади. Олтойда жон сақлаётган бир тўдагина турклар Хитойнинг мўр-малаҳдек сон-саноксиз лашкари билан омонсиз жангга киришадилар. Шу жангдан сўнг Ер юзида бирорта турк қоладими, йўқми, бунини Тангри таолодан бўлак ҳеч ким билмайди... Буларни Уманч болага қандай айт-

син, унинг мурғак қалби бундай ларзаларга бардош беролмайди-ку!

Энага кўз ёшларини зўрға тутиб турар, бўғзидаги алам, изтироб уни гапиртирмасди. Бола ҳам ёшига ярашмаган алфозда ўйчан кўринар, ҳар доим қаҳрамонлар мурод-мақсадига етиши, тўй-томошалар билан тутайдиган эртақ бутун бошқача якун топган, энагаси кўзларида йилтираётган еш уни изтиробга солган эди.

Уманч бир муддат жимликдан сўнг, кўз ёшлари аро чиройли жилмайиб, болани эркалади:

— Ухла энди, тойчоғим, тонгла ҳазрат отанг билан нонушта қиласан.

Эрангизнинг кўп вақти юришлару сафарларда ўтганидан Имлоқ уни кўп соғинар, отаси билан бўладиган ҳар бир суҳбат бола учун байрам эди. У кўрпа остида отаси билан хаёлан суҳбат қилиб, алламаҳалгача мижжа қоқмади.

— Отаси билан нонушта қилиш болага насиб этмади. У тонг қоронғисида уйғониб, ташқарига чиққанида, гулханлар гуриллаб ёнар, чўл отлар кишнаши-ю, қурол-яроғ жаранг-журунгига тўла эди.

Отаси Эрангиз совут, дубулға кийган, остида гижинглаб турган қора аргумоғига ҳам жанг либослари ёпинтирилган эди.

Имлоқ дубулғасида гулхан шуъласи ярқираб турган отасини бир неча сония сўзсиз кузатиб турди, юрагидаги соғинч ҳислари янада қаттиқроқ жунбушга келди. Бола йиғлаб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлади.

Кенг елкали, соқол-мўйлови ўзига ярашган Эрангиз жанг либосида янада салобатли кўринар, ўғли унинг сиймосида энг Буюк Туркни кўргандек бўларди.

Бирдан отасининг кўзи Имлоққа тушди. У эгардан тушиб, ўғлининг рўпарасига келди, қаттиқ қучди, пешонаси, юз-кўзларидан ўпди-ю, шундай деди:

— Кечир мени, ўғлоним! Ваъдамга вафо қилолмдим... Сафардан қайтганимдан сўнг, биз албатта суҳбат қурамиз! Сенга энг учқур оқ тойчоқ олиб келаман. Хайр, ўғлим!... — отаси ўтирилиб оти томон йўналар экан, онаси Дунё югуриб келиб, эрининг қучоғи-

га ташланди. Унинг кўз ёшлари шашқатор, тим қора сочлари паришон эди.

— Дунё, менинг бебаҳо, гўзал Дунём! Ўзингни қўлга ол, йиғлама! Мен, албатта, ялаба билан қайтажакман!... — хотинини юпатди Эрангиз отига минар экан.

— Илоё айтганинг келсин! Буюк Турк руҳи сенга ёр бўлгай! — деди Дунё шахло кўзларидаги ёшларни артиб.

Уларни жимгина кузатиб турган Имлоқнинг бўйзи-га аччиқ бир нарса тиқилар, йиғлагиси келарди. Бола отасини энг мард ва паҳлавон эркак, онасини энг гўзал аёл ҳисобларди. Ҳақиқатан ҳам Эрангиз ва Дунё ўз уруғларининг энг ўктам, хушсурат ва соғлом вакиллари эдилар. Отасига тортган Имлоқ ҳам кенг елкали, чайир ва бақувват эди.

Бурғулар чалиниб, лашкар сафлана бошлади. Дунё ва Уманч Имлоқни ўтовга олиб кирдилар.

— Узоқ сафарга чиққан одам ортидан кўз ёш тўкиш ярамайди, — деди Дунё ўғлига. Лекин унинг ўзи қуёилиб келаётган кўз ёшларини сира тўхтатолмасди.

Шу тун бола отасини тушида кўрди. Отаси ўша қора арғумоқни шамолдек елдириб борар, қўлидаги кескир шамшири қуёш нурида ялтирар, шамол унинг сўзларини олис-олисларга учуриб кетарди:

— Хайр, ўғлоним, хайр! Мен Буюк Турк изидан кетмоқдаман!.. Мен халқимга Наншань тоғларини, Хуанхэнинг шарқироқ сувларини қайтаражакман!..

Сўнгра Имлоқнинг кўз ўнгиди жанг либослари ёпинтирилган оқ арғумоқ пайдо бўлди. Имлоқ илдам ҳаракат билан эгарга минган заҳоти, оқ арғумоқ самога парвоз этди-ю, булутлар ортидан момогулдиракдек товуш эшитила бошлади:

— Оқ йўл сенга, ўғлоним, оқ йўл! Буюк Турк руҳи сенга ёр бўлгай!.. — Имлоқ чўчиб кўзларини очди, ўтов ичи зим-зиё, ёстиғи терданми, ёшданми, жиққа ҳўл эди.

— Уманч, сув бер, сув!.. — деди бола қуруқшаган лабларини ялаб. У ҳамон ўша, отаси соғва қилган оқ арғумоқда парвоз этмоқда эди гўё.

Орадан кунлар, кунлар ортидан ойлар ўтди. Имлоқ ҳар куни баланд қир тепасига чиқиб, уфққа тикилганча узоқ ўтирар, отасининг сафардан қайтишини ку-

тарди. Куз охирлаёзган бўлса-да, Эрангиз ҳам, унинг дўстлари-ю, қўшинидан ҳам дарак йўқ эди.

Олтой чўлининг бепоён кенгликларида энди совуқ ёмғирлар ёғар, уфққа туташ явшанзорларда изғирин шамоллар эсарди.

Имлоқ кўзлари тўрт бўлиб, отасининг қора, ўзининг оқ аргумочи йўлларига кўз тикар, лекин уфқда ғимир этган жонзот кўринмасди. Дунё ва Уманч нуқул ҳазин қўшиқлар куйлар, болага билдирмай йирлаб ҳам олишарди. Дунё Эрангизнинг йўлига нигорон бўлса, Уманч унинг дўсти Сунгута мунтазир эди.

Бир куни субҳи козиб маҳали ташқарида отларнинг ваҳимали кишнаши эшитилди. Имлоқ отам келгандир, деган ўйга бориб, сарпойчан ташқарига отилди.

Ташқарида эса қиёмат-қойим қўпган, ташқарида энди гулханлар эмас, ўтовлар гулхан бўлиб ёнар, қийчув, йиғи-сиги, отлар кишнаши-ю, дупур-дупурига қўшилиб ваҳимали манзара касб этган, қариялар, хотин-халаж, бола-чақа чор атрофга зир югуришарди. Курол-яровли аскарлар уларни қувиб юришарди.

Бола кўзлари йиртилгудек бўлиб, тўс-тўполон орасидан отасини излар, лекин Эрангиз ҳеч қаерда кўринмас, аскарларнинг ҳаммаси бегона, улар кийган совут ва дубулғалар ҳам қандайдир бошқача эди.

Бирданига Имлоқ ҳаммасини гушуниб етгандай бўлди. Тушунди-ю, баданига титроқ кирди. У тўрт томонга от солиб, ўт қўйиб юрганлар отасининг душманлари эканини, ота-ўтил энди учрашолмасликларини юрак-юракдан ҳис этди. Худди шу аснода бола даҳшатдан донг қотди: икки аскар унинг онасини, гўзал Дунёни судраб келишар, унинг сочлари паришон, кўзлари бир нуқтага қадалган, ҳеч нимани кўрмасди.

«Она! Онажон!» — Имлоқнинг доди бўғезида қолди. Уманч боланинг оғзини маҳкам бекитиб, ўтов томонга судради. «Жим бўл, болам, улар сени ҳам ўлдиришадди!» Бола юлқиниб, энаганинг қўлидан чиқмоқчи бўлди, лекин кучи етмади. Уманч уни кўтариб ўтовга кирди, қаерга беркитишни билмай саросималанди. У Эрангиз ва Сунгу марлуб бўлганини, душман энди бутун златни — энг сўнгги туркларни битта қўймай қиличдан ўтказишини яхши билар, ҳеч бўлмаса шу норасидани асраб қолмоқчи эди. Лекин у ҳеч нима қилишга ул-

гурмади. Қилич яланғочлаган икки аскар ўтовга бос-тириб кирди. Уманч жон ҳолатда орқага тисарилиб, гавдаси билан болани тўсди.

— Болага тегма, ҳайвон! Керак бўлса, мана, мен... — энага сўзларини тугатолмади, гарданига урилган қилич зарбидан қулади.

Бола жон ҳолатда чинқириб юборди. Худди шу аснода қилич яна гулхан ёруғида «ярк» этди-ю, Имлоқ ўнг қўли ва елкаси аралаш урилган зарбадан ҳушини йўқотди.

Энг сўнгги туркларнинг энг сўнгги қароргоҳидаги қонли қирғин чошгоҳгача давом этди. Душман аскарлари ўтовма-ўтов юриб, ёш-у қарини битта қўймай қиличдан ўтказдилар, ўтовларга ўт қўйиб юбордилар.

Қароргоҳ улкан гулханни эслатар, чор атрофда мурдалар қалашиб ётар, чўл осмонини жизғанак, куйинди ҳиди тутган эди.

* * *

Олтойда кеч куз, шивалаб совуқ ёмғир ёғар, чор атроф симоби ҳарир пардага ўралганди гўё.

Имлоқ оғриқ лўридан инграниб, кўзларини очди. Кўзларини очди-ю даҳшатдан додлаб юборди. Боланинг икки қўли, икки оёғи чопиб ташланган, қоп-қора қон совуқ ёмғир томчиларига қўшилиб, қумга сизиб тушмоқда, у ер-бу ерда халқоблар ҳосил бўлганди.

«Энага! Менга сув бер! Сув ичгим келяпти! Сув!» — пичирларди боланинг гезарган лаблари. Унга жавобан ёмғир шивиридан бўлак сас эшитилмас, қумтепалар, мурдаларга тўла қароргоҳ қабристон сукунатига фарқ бўлган эди.

«Она! Онажон, сув бер менга! Сув!..» — зорланарди иситмада ёнаётган бола. Унинг гавдаси силкинар, тарам-тарам ерилган лаблари совуқ томчиларни ушламоқчи бўлиб талпинарди.

Қўл-оёқсиз бола ёнаётган ўтовни қандай тарк этгани, қандай қилиб қароргоҳ чеккасига келиб қолгани ёлғиз Оллоҳга маълум эди.

Имлоқнинг кўз ўнгидан бир-биридан даҳшатли манзаралар ўтарди. Ана, икки аскар онасини судраб бо-раётир, онасининг кўзлари эса ҳеч нарсани, ҳатто Имлоқни, эркатойи Имлоқни ҳам кўрмас, улар нурсиз,

бир нуқтага қадалган эди. Ана, Уманч, онасидан ҳам меҳрибон энага гавдаси билан уни аскарлардан тўсди... Унинг боши узра қилич «ярқ» этди-ю, бола сесканиб кетди, жойидан қимирламоқчи бўлганди, оғриқ зўридан инграб юборди. Эҳ, агар отаси бўлганида, отаси дўсти Сунгу билан етиб келолганида, улар бу аҳволга тушмасдилар...

Бола кўп қон йўқотганидан дармони қуриган, кўзлари яна юмилиб бормоқда, у энди танасидаги оғриқни ҳам аранг сезарди. Қандайдир кўзга кўринмас бир куч уни тубсиз жарлик сари етаклар, бола эса қоронғиликдан чўчиб, кўзларини очмоқчи бўларди. Бирдан кўз ўнгида яшин чақнагандек бўлди-ю, қулоғига гулдирақдек товуш эшитилди: «Кўзингни оч, ўғлоним! Сен ўлмайсан, ўлишга ҳаққинг йўқ! Зеро, сен сўнгги, энг сўнгги турксан! Сен, Улуғ ўғлон, миллатимиз давомчисан! Тангри сенга шундай улуғ қисмат ато этмиш!» Бола товуш эгасини таниб, хурсанд бўлиб кетди. Гапираётган Буюк Турк эди! Уманчнинг бетакрор эртақларидан ўзига таниш ва қадрдон бўлиб қолган Буюк Турк!

У отасини жангга кузатган кечаси тушида оқ арғумоқ миниб, булутлардан-да баландга парвоз этганида, «Буюк Турк руҳи ёр бўлгай!» деган товуш эшитилганди. Наҳотки, Буюк Турк билан учрашиш унга насиб этса?! Имлоқнинг кўз ўнгидаги тубсиз жарлик, зулумот чекинган, пешонасида қуёш чарақларди. Мана, Буюк Турк шамширини қинидан суғуриб, унга узатди:

— Ол, Улуғ ўғлон! Бу шамшир ила сен халқимизга Озодлик, Озод ва Обод Ватан бахшида эттайсан!.. — Имлоқ шамширга қўл узатмоқчи бўлган эди, елкасидаги қаттиқ оғриқ азобидан кўзларидан ўт чиқиб кетди. Кўз ўнгидаги қуёш йўқолиб, яна зулумот қатърига ғарқ бўлди.

У юзига тўхтовсиз урилиб турган ёмғир томчиларидан дам ўзига келар, дам ҳушини йўқотарди.

Қоронғи тушган, ёмғир ҳамон эзиб егар, боланинг пажмурда танасида ҳаёт ва ўлим ўртасида омонсиз жанг борарди. «Мен ўлмайман... Ўлишга ҳаққим йўқ, мен энг сўнгги туркман! Энг сўнгги...» — иситма алаш алаҳларди Имлоқ. Шу аснода кўз ўнгида яна қуёш пайдо бўлди...

БИРИНЧИ ҚИСМ

Туманли Сандобил. Боғбон қизи. Тангри қумликлари

Сандобилни қуршаган қуюқ туманлар тарқаб, баҳор келди. Олис яйловлар ям-яшил тус олиб, қиш бўйи қор кўрпаси остида сукут сақлаган Тангри қумликлари Улуғ уммон мисол жунбушга келди. Тоғу тошлар, дарёлар узра кўклам оҳанглари баралла янграй бошлади. Лекин хоқон Туманнинг катта ўғли, шаҳзода Ботурнинг кўнгли сира ёришмас, у баҳор латофатини мутлақо сезмас, нуқул ғамгин хаёллар сурарди.

Паҳлавонкелбат, гўзал ва навқирон йигит Ботур мана, неча ойдирки, қўшни мамлакат — Улуғ Ёвчилар хони саройида яшайди. Расман у элчи мақомига эга, нимани истаса, бир зумда муҳайё этишади. Аслида эса у жони гаровга тикилган одам. Бу — туркий давлатлар ташқи сиёсатининг ўзига хос «услуги» бўлиб, шаҳзодалар ўз мамлакатлари бошқа юртга уруш очмаслиги учун жонли бир кафолат сифатида ўзга давлатлар хонлари саройида муваққат яшар эдилар. Мабодо, аҳднома бузилиб, икки ўртада уруш чиқса, гаровдаги шаҳзодаларнинг ҳоли вой бўларди. Отасининг ўжар ва айни пайтда жуда маккорлигини яхши билган Ботур унинг исталган дақиқада уруш очиши мумкинлигига фаҳми етар, шу боис Улуғ Ёвчилар хони саройида ҳар бир куни ва туни воят таҳдикали кечарди.

Хоқон Туман ўзининг уч йил давом этган сафари пайтида тутилган тўнғич ўғли Ботурни хушламас, уни Улуғ Ёвчилар мамлакатига юбориб, бир ўқ билан икки қуенни маҳв этиш пайида эди. У Улуғ Ёвчилар мамлакатига уруш очиш учун барча тайёргарлик ишларини амалга ошириб қўйган, фақат қўққисдан ҳужум қилиш учун қулай пайт пойларди, холос.

Баҳор келиб, кунлар исигач, Ботурнинг хавотири янада ошди. У сарой кўнгилхушликларига деярли ара-лашмас, ёлчитиб овқат ҳам ея олмас, нуқул кечалари кўрадиган алғов-далғов тушлари татъбирини излар, ҳар тонг хон чорбоғининг олис гўшасида эшитиладиган ўз севгилисига етолмаган шаҳзода ҳақидаги мунгли қўшиқ юрагини баттарроқ қонлантирарди. Ёшгина қизнинг ширали, эҳтиросли овози шаҳзоданинг юрагига фулғу-ла солар, улуғ ишлар, улуғ юришлар билан банд ҳаёл-лари бир зумгина чағиб, қўшиқ айттувчини ўз маъ-шукаси дея тасаввур этар, ширин энтикиб қўярди. Қўшиқ тугаши билан, ўн етти яшар шаҳзодани яна қора ҳаёллар чулғаб олар, у яна ўзи билан ўзи олиша бошларди. Ҳа, отаси, ўтай онаси ва ака-укалари уни маҳв этиш пайида, шаҳзоданинг ёш юраги буни яхши англаб турибди. Чунки у гўдаклигидаёқ отасининг, ўтай онасининг заҳаролуд нигоҳларидан ҳаммасини тушу-ниб етган, ўзига омонлик йўқлигини биларди. Шу боис-дан у жуда эрта эр етган, жанг санъати — камон отиш, қилич чопишни мукаммал эгаллаган, ҳатто энг асов арғумоқларни ҳам бир зумда тизгинлай оларди.

Йўқ, шаҳзода ўлимдан кўрқаётган эмасди, у табиа-тан мард, чўрткесар ва довжурак эди, томирида ҳақиқий туркий элат қони оқарди. Ботур отаси очиши мумкин бўлган ногаҳоний уруш туфайли ўзининг нурли орзу-ларидан ажралиб қолишдан кўрқарди. У улуғ ҳарбий саркарда бўлишни, ўз элати, миллатига шон-шараф келтиришни, босқинчилар додини беришни орзу қи-лар ва ёшлиқдан ўзини шу қисматга тайёрлаганди. Бу қисмат қоят оғир бўлишини билса-да, тинмай шунга интиларди. Ва шу боисдан ҳам унинг улкан орзулар билан тўла юрагига ишқ меҳмон бўлиб улгурмаган-ди. Тўғри, унинг юраги ишққа лиммо-лим эди, лекин бу ишқ ёр, маҳбуба ишқи эмас, балки улуғ ишлар, режалар ишқи эди! Ҳар ишнинг ўз мавриди, вақти бўлганидек, ёр ишқининг, муҳаббатнинг, инсонни бу-тунлай қамраб олувчи буюк севгининг ҳам ўз мавсуми бор ва бу мавсум ҳар бир юракка албатта ташриф буюрғай!

Бу тонг ҳам кўнгилсиз бир тарзда нонушта қилган Ботур қуёшнинг илк нурлари билан бирга боққа чиқ-

ди. Олисдаги Хонтангри тоғининг симобий товланиб турган қорли чўққиларига узоқ тикилди. Сўнгра қуёш нури билан ўйнашаётган гул баргидаги шабнамни томоша қилди. Боғда қушлар сайроғи авжига чиқмоқда, ариқдаги кўм-кўк сув ҳам уларга жўр бўлар, бу илоҳий гўзаллик шаҳзодани бус-бутун қамраб олган, эрта тонгдаги қарахтлик йўқолиб, Ботурнинг тийрак кўзларини шўх чақнатмоқда эди. Юраги алланарсадан жунбушга келар, нимагадир интиқ, интизор эди.

Мана, ниҳоят, тонгги боғни гунгу лол қилиб, ўша, шаҳзода кутган мунгли қўшиқ янграй бошлади.

Сувнинг шўх парқираши-ю, қушлар сайроғи ҳам эшитилмай қолди. Қўшиқ бир зумда алангадек боғни чулғаб олди. Ботур бутун вужуди қулоққа айланиб, қўшиқни тинглай бошлади. Неча ойдирки, ҳар тонг шу қўшиқ янграйди ва шаҳзода ҳар тонг гунгу лол бўлиб, ўзига ўхшаш бир шаҳзоданинг бахтсиз муҳаббати ҳақидаги қўшиқни такрор-такрор тинглайди, кўксида аччиқ бир оғриқ туяди.

Қўшиқ авжи пардада янграй бошлади. Шаҳзода беихтиёр, ўзи сезмаган ҳолда бор адоғи томон юра бошлади. У қўшиқ куйловчини қидириб топишга қарор қилганди.

Тонг насими қўшиқ сўзларини Хонтангри чўққилари томон олиб кетмоқда. Ботур эса боғда сар-сари кезиб, қўшиқ эгасини излар, лекин тополмасди. Товуш момоқалдирокдек гумбурлаб, акс садо берарди.

Шаҳзода боғда сарсон кезаркан, оёғи остига «тўп» этиб бир нарса тушди. Ботур ҳайрон бўлиб эгилди, чиройли гулдастани ердан авайлаб кўтарди. Баҳорнинг илк гулларида сараланган гулдаста ажойиб ифор таратиб турар, ичида алақандай сирли, шилдиरोқ нима нарса бор эди.

Шаҳзоданинг юраги ҳаприқиб кетди. «Наҳотки!?» Юраги гурс-гурс уриб, мактуб қатини очди. Чиройли ҳуснихатда шундай калималар битилганди: «Шаҳзода, биламан, сен қўшиқ куйлагувчини излаяпсан. Бу — мен, Ражоман, яъни — орзу! Кўнглинг буюрганига қулоқ солсанг (биламан, кўнглинг албатта буюради), мен билан танишмоқчи бўлсанг, қоронғи тушгач, боғ адоғидаги шийпончага кел. Кутаман... Ражо».

Ботур мактубни ўқир экан, хон саройида тутқунликда ўтказаетган кунлар, ойлар азобини бир зумгина унутгандай бўлди. Вужудини аллақандай тушуниксиз илиқлик қамраб олди, боши гир-гир айланди. «Эй танграм, наҳот мен ҳақимда ўйлайдиган тирик зот бўлса бу ёруғ жаҳонда?! Наҳот, ситамлардан озурда қалбимнинг малҳами топилса?!»

Кун аллақандай ярим туш, ярим хаёл билан ўтаётгандай эди. У ўй-хаёлининг ҳамма паст-баланд кўчаларига кириб чикди. «Ким бўлди экан бу соҳира, сеҳрли товуш эгаси? Ёинки отасинингми, Улуғ Ёвчилар хонинингми ҳийласимикан? Шу йўл билан тузоққа тушириб, маҳв этмоқчими? Менинг Тангридан ўтинчим жанг майдонида мардона ўлим топиш эди-ку! Наҳот, қандайдир ҳийла қурбони бўлсам? Унда нурли орзуларим қаёқда қолади?.. Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, илтижоларим ижобат бўлиб, Тангри менга улуғ бир муҳаббат юбормиш! Улуғ муҳаббат! Ана шу муҳаббат мени бало-қазолардан асраса, не ажаб? Мен учрашувга албатта боргайман! Бу тақдири илоҳийнинг менга марҳаматидур!»

Аста-секин олисдаги Хонтангри чўққилари кўздан йўқолиб, оқшом чўқди. Сон-саноксиз юлдузлар бодроқдек бўлиб, осмонга сочилдилар. Тун ойсиз, зулумот, чин ошиқлар кечаси эди.

Ҳар елкасида бир одам ўтирса бўладиган, барвас-та, билаклари кучга тўла шаҳзода довюраклик билан бирга сермулоҳаза, вазиятни тўғри баҳолаб, иш туталадиган йигит эди. Ҳозир ҳам юраги сирли мактуб муаллифи ёнига тезроқ бор, дея қанча ундамасин, ақл билан иш тутди. У шийпончага боришдан олдин боғ-гулзорлар оралаб, бир оз сайр қилди, ўзини кузатаётган айюқчилар йўқлигига ишонч ҳосил қилгачгина, шийпон томонга бурилди. У худди отаси саройидаги сингари Улуғ Ёвчилар хони саройида ҳам ғийбат, чақмачақарлик ва ияво авжига чиққанини яхши биларди. Сарой фитналари неча-неча гуноҳсиз бошларни танасидан жудо қилаётганини кўриб турарди.

Ботур шийпончага яқинлашар экан, юраги хонасидан чиққудай «гурс-гурс» урарди. Шу аснода ший-

понча томондан қора бир кўланка ажралиб унинг истиқболига юрди ва шаҳзода димоғида янги очилган атиргул ҳидини туйди, ширин энтиқди, қулоқлари остида ўтли-эҳтиросли шивир эшитилди:

— Қадамингга ҳасанот, шаҳзодам, мен бу ерданман! Хуш келдинг!

Ботур гарангсиб шарпага эргашиб шийпончага кирди.

Ойсиз тун зулумоти шунчалар кучли эдики, шаҳзода товуш эгасининг енгил, назокатли ҳаракатларини сезиб турса-да, ўзини сира кўролмасди. Орадаги сукунатни ҳашаротлар, тун қушлари саси бузиб турар, Ботурдан садо чиқмасди. Ниҳоят, мактубда ўзини Ражо дея таништирган қиз тилга кирди:

— Шаҳзодам, ҳайрон бўлмагин, ўзи мактуб битиб, мени учрашувга чорлаган қиз ким бўлдийкин, деб. Мен — Ражо Тангри иродаси ила сени ёлғизлик балосидан қутқаришга азм этган бир одамман, холос. Мендан хавотирланма, айғоқчи деб ҳам ўйлама, бу ўйлар — ғалат. Мен оддий боғбон қизиман, сен — аслзода, улуғ хоқон Туман ўғлисан...

— Мени қаердан танийсан, не ниятинг бор? — сўради Ботур.

— Сени танитай бўлурми, шаҳзодам? Сен борда сайр этганингга наинки одамлар, балки гуллар, дарахтлар ҳам ҳавас билан қарайди. Улуғвор, осмон-ўпар эманлар расо қаддингга суқланиб боқса, гуллар юзинг тиниқлигидан завқ олади... Ниятимни эса айтдим, мен сени ёлғизлик азобидан ҳалос эттумдир!..

— Мен... Мен ёлғиз эмасман, сарой аъёнлари доимо суҳбатимга мунтазир, ҳар бир хоҳишим, зумда амалга ошади...

— Булар мента-да маълум, шаҳзодам, лекин шуни ҳам биламанки, сен валиаҳд эдинг ва ўтай онанг ивволари оқибатида ўтай уканг валиаҳд этиб тайинланди, сен эса гаров тариқасида бу ерга келдинг. Энди ўзинг айтчи, гаровдаги одам бир зумгина бўлсин бахтиёр бўла оладими? — Ражо эътирозга ўрин қолдирмай гапирарди.

— Нета энди айнан мени ёлғизликдан ҳалос этмоққа азм этмишсан? — яна савол берди Ботур.

— Негаки, буни Кунтангри кўнглимга солмиш. Сен улуғ ишларга қодир, улуғ ишлар қилгувчисан, шаҳзодам! — Ражонинг ширали товушида меҳр, меҳрибонлик бор эди, бу шаҳзода кўнглидаги музларни эритгандай бўлди.

— Сени менга етказган Кунтангрига шукроналар бўлғай! — деди у энтикиб.

Бу шукроналик Ражонинг кўнглини кўтариб юборди.

— Қиз қалби жабрдийдалар кўрган ситамларга жуда сезгир бўлади. Сени илк бора борда кўрган кунимок, паҳлавон келбатинг, ирода кучи сезилиб турган чехранг менда кучли таассурот қолдирди. Лекин кўзларинг, бургутники янглиғ тийрак кўзларинг чақнаб турган бўлса-да, уларнинг туб-тубида чексиз бир ғам, андух, тўғрироғи, аллақандай маҳкумлик ифодасини кўрдим. Кўрдим эмас, юрак-юрагимдан ҳис этдим. Шундан сўнг сенинг қисматинг билан қизиқдим, кимлигинг, насл-насабингни сўраб суриштирдим.

— Ташаккур сенга, Ражо! Зимистон қалбимга нур бўлиб, нур олиб кирдинг!

— Ташаккурга вақт эрта ҳали, сен улуғвор ишлар, ўз мамлакатингга шон-шараф келтириш арафасида-дурсан ва лекин бошингда катта хавф турибди. Буни менга шомонлар айтиб беришди. Уларнинг Коинот билан доимий мулоқотдалиги сенга аён, шаҳзодам!

— Буни ўзим ҳам биламан, борбон қизи, гуллар эркаси! Лекин шуни билки, мен тақдир зарбаларига дош бериб, жимгина ўтирадиганлардан эмасман. Мен ҳақиқатан ҳам улуғ ишларга қодир ва ҳозир одамман! — Ботур ўзига чексиз ишонч билан гапирарди. Ражо унинг кўзларини кўрмас, лекин бу кўзлардан олов сачраётгани унга аён эди.

Қиз кўнглида ҳам аллақандай тўфон кўзгалган, у шаҳзода амалга ошириши лозим бўлган ишларга ўзини камарбаста ҳис этарди.

— Улуғ ишларни қилгувчиларга Тангри ўзи мададкордур! — шаҳзоданинг кўнглини кўтарди Ражо.

— Ҳа, Тангри ўзи мададкор, Кунтангри ёлғизларнинг ёридур! — тўлқинланиб сўзлади Ботур.

— Кунтангри сенга ёр эди, лекин одамлар наздида ёлғиз эдинг. Энди эса одамлар наздида ҳам ёлғиз эмассан, ёнингда мана, мен борман, сен агар истасанг, тақдири азалнинг барча жабру ситамларини бирга тортишга розиман!..

— Сен кўнглимни Хонтангри қадар юксакка кўтардинг, эй таниш ва нотаниш қиз! Аслида сен ҳам мен учун Тангри иноятидурсан!

— Замин аталмиш бепоён кенгликларда бирор-бир каромат тангри иноятдан ташқари содир бўлмайди. Бизни эса қўшиқ яқинлаштирди. Аслида эса севгилсига етолмаган шаҳзоданинг бахтсиз муҳаббати ҳақидаги қўшиқ — бу сенинг озурда қалбинг торларини чертиш учун куйланарди. Ўша шаҳзода армонлари — сенинг ҳам армонларинг бўлиши табиий, зеро, донолар Ватандин яхши ёр ўлмас демишлар... — Қиз деярли шивирлаб гапирар, шаҳзода уни жон қулоғи билан тинглар, ушбу дақиқалар жуда узоқ давом этишини истарди.

Баҳорнинг фараҳли гуни эса тобора қуюқлашар, осмонда юлдузлар гужвон ўйнар, енгил шабада гулчечаклар ифорини етаклаб юрарди.

— Энди хайрлашайлик, — деди ниҳоят Ражо. — Ҳаялласак, хоннинг айғоқчилари назарига тушишимиз ҳеч гап эмас. Сендан бир ўтинчим бор, шу бир-икки кун юят эҳтиёт бўл, мен бир хавф сезсам, дарҳол огоҳлантираман. Саройдаги шивир-шивирларга қараганда, отанг эрта-индин уруш очиши мумкин эмиш...

Шу тун Ботур деярли мижжа қоқмади. Ражонинг хоқон Туман эрта-индин уруш очиши ҳақидаги хабари унинг учун янгилик бўлмаса-да, юрагидаги хавотирни тагин ҳам оширди... Тўғри, у отаси эртами, кечми, уруш очишини билар, бунга ўзини зимдан тайёрларди. У хон саройи боғига кириш-чиқиш йўллари, отхоналар, соқчилар қандай жойлашганини яхши ўрганиб олганди. Лекин бу оқшом юрагига эндигина ногаҳоний, ғойибона бир ишқ меҳмон бўлай деганида, хунук хабар... Сирасини айтганда, шаҳзода юрагидан кечаётган ҳисларни ҳали ишқ ҳам деб бўлмасди. У ўз маслақдоши, халоскори бўлишига човланган қизнинг ҳатто юзини ҳам кўролмаган, фақат Ражонинг ёқим-

ли, мусикий овози кўнгли торларини чертиб ўтганди. Бу, чамаси, Мухаббат аталмиш буюк неъматнинг дебачаси, ибтидоси эди. Шу билан бирга Ботурнинг юраги шубҳа-ю гумонлардан ҳам холи эмасди. Борди-ю, Ражо ҳақиқатан ҳам хон қутқуси билан ҳаракат қилаётган бўлсачи? Унда шаҳзода шармандаи шармисор бўлиб саройдан қувилади. Отасидан эса марҳамат кутмаса ҳам бўлади...

Лекин қизнинг эҳтиросли, ҳаяжонли товуши унинг қулоқлари остида акс садо берар, шубҳалари бир зум тарқагандек бўлар, бироқ орадан кўп ўтмай, сон-саноксиз саволлар миясини кемира бошларди. «Хўш, — дерди бир кўнгли, — нега энди етти ёт бегона борбон қизи Ражо менга яхшилик қилиши керак? Бунга нима зарурат бор?» Яна бир кўнгли эса бундай дерди: «Ражо — бу тангрининг менга марҳамати, улуғ ишларим бажарилиши учун берган фатвосидур...»

Шу тахлит бесаранжом ўй-хаёллар оқушида икки кун ўтди. Учинчи кун оқшом пайти Ражо уни яна учрашувга чорлади.

Йигит юраги орзиқиб, ўша шийпон ёнига борди. Бу тун аввалгисидай зулумот эмас, ой атрофни сутдек ёритиб турарди. Ҳар икки ёш ўзларини беҳад хавфхатарга қўяётган эдилар.

— Қара, шаҳзодам, нақадар гўзал, ойдин тун. Лекин афсус, Оймомо ҳозир бизнинг иттифоқчимиз эмас. Начора, тун гўзаллигига маҳлиё бўлишга вақтимиз ҳам етмайди. Бетакаллуфлигим учун маъзур туттайсан, лекин ўзга чорам йўқ. Биз учун ҳар дақиқа ғанимат, шу боис гапларимга яхшилаб қулоқ сол! — деди Ражо салом-алиқдан сўнг дарҳол мақсадга кўчиб.

Ой ёруғида шаҳзода қизнинг булоқ сувидек тиниқ юзини, қайрилма қошларини, тик қоматини кўриб энтикди, чеҳраси овозидан-да чиройли экан, деган фикр кечди хаёлидан. Лекин у қизнинг ҳаяжонли сўзлашидан фалокат содир бўлганини сезиб турарди. Борбон қизи ҳам хафа бўлса-да, иродали эди, шу боис ҳаяжонини сездирмасликка ҳаракат қилиб, сўзида давом этди:

— Эшитишимча, отангнинг отлиқ аскарлари эрта тонгда чегарадан ўтади. Буни саройда ҳали ҳеч ким

билмайди. Дадам шомонларнинг башорати шундай, де-
япти. Шу боис сен шошилишнинг керак.

— Шошилишга ҳожат йўқ, боббон қизи, бир бош-
га бир ўлим!

— Йўқ, йўқ, бундай дема, шаҳзодам, ахир сени
улуғ ишлар кутмоқда! — деди Ражо зорланиб. Қиз-
нинг овозидаги илтижо шаҳзодани тўлқинлантириб
юборди. Шундай бўлса-да, у сиртига чиқармади. Бо-
тур энг оғир дақиқаларда ҳам ўзини хотиржам сақлай
оларди.

— Улуғ ишларда эса шошилиш мутлақо мумкин
эмас! Улуғ ишлар ениқ юрак, тоза қўл ва ниҳоятда
совуққон ақл билан амалга ошгусидир!

— Бекорга мени қийнайсан, шаҳзода! Шомонлар
башорати ҳозир исталган дақиқаларда хонга маълум
бўлиши мумкин. Унда сени соғ қўймаслар, — деди
Ражо таҳлика билан.

— Мен барча эҳтиёт чораларини кўриб қўйганман,
шу боис хотиржамман ва сенинг ой юзингни Ой шуъ-
ласида бир муддат томоша қилмоқчиман, холос, боб-
бон қизи! — деди Ботур.

— Оҳ, ҳазилнинг вақти эмас, Ботурим! — яна зор-
ланди Ражо. Унинг шаҳдо кўзларида ёш мавжланди.
Шундагина Ботур бу кўзлар нақадар гўзал эканлиги-
ни юрак-юракдан ҳис этди, ҳали туғилмай, айрилиққа
маҳкум ишқини ўйлаб афсус чекди ва: «Кел, бўлмаса
хайрлашайлик, Ражо», — деди.

Ражо оғир тин олиб, шаҳзоданинг кўзларига ти-
килди. Шунча таҳликага қарамай, йигитнинг кўзлари
кулиб турарди, уларда ўзига ишонч ёлқинлари мавж-
ланарди. Бу нигоҳлар қизни анча хотиржам қилди.

— Алвидо, шаҳзодам, алвидо Ботурим! — деди у.

— Алвидо эмас, учрашгунча! — шаҳзоданинг тову-
ши жуда ўктам эди.

— Мана бунда, — деди Ражо шийпонча четидаги
хуржунга ишора қилиб, — уч кунлик овқат ва сув бор.
Шу уч кунда Тангри мададкор бўлса, сен Тангри қум-
ликларини ортда қолдирасан. Дадамнинг айтишича, ба-
ҳорда бу қумликлар жуда хавфли, уммондек чайқалиб
турармиш. Лекин кўрқаманки, сен отанг юртида ҳам
хатардан фориғ бўлмассан, баайни бир аждар коми-

дан чиқиб, иккинчи аждар комига бош суқасан. На-
чора, сенинг қисматинг шу!

— Мен бу қисматта тайёрман! Мен қисматимдан
розиман! — деди шаҳзода ишонч билан.

— Ҳа, шаҳзодам, сен Тақдиринг, Қисматинг хўжа-
йини бўлишинг керак! — уни қувватлади Ражо.

— Бўламан ҳам, Ражо, ишончинг комил бўлмай!

Ой баландламоқда, унинг сиймин нурлари боғни
мунаввар этган, лекин шу ойдин тун қаърида қандай
даҳшатли сирлар, қабоҳатлар яширин эканлигини ҳали
ҳеч ким билмасди. Уруш аталмиш вабо бу мамлакат
сари яқинлашиб келмоқда, йўлида учраган барча эзгу
нарсаларни ямлаб-ютишга тайёр. Энг биринчи навбатда
бу уруш бегуноҳ шаҳзода хунига зомин бўлиши керак
эди. Хоқон Туман тўнғич ўғлини қурбон бериб бўлса-
да, ўз мулкини янада кўпайтириш тўғрисида ўйлар,
Улуғ Ёвчилар хони эса уруш хавфини сезди дегунча,
Ботурнинг бўғзига ханжар солишга шай эди. У айёқ-
чилари орқали Ботурнинг безовталигидан хабардор ва
демакки, уруш очилиши муқаррарлигини сезиб турар-
ди.

— Янглишмасам, — деди Ражо, — сен яхши чаван-
дозсан, чавгонда олдинга тушадигани йўқ. Демак, хон
отхоналари қаердалигини, қоровуллари қанчалигини
яхши билурсан?..

— Хотиринг жам бўлсин, ҳамма эҳтиёт чоралари
кўрилган, — шаҳзода қай йўл билан қочишини бил-
дирмоқчи эмасди. Қиз буни сезиб ортиқча гапирмади.
У имкони борича тезроқ Ботурни хавфдан йироқлаш-
тириш учун куйиб-пишарди.

— Бу ойдин тун сенга ҳам дўст, ҳам душмандир.
Дўстлиги — ойдинда йўлингдан адашмайсан. Душман-
лиги — сени таъқиб этгувчилардан яширинишинг муш-
кулроқ кечади.

— Зиени йўқ, учқур аргумоқ ҳар қандай рақибни
доғда қолдиради. Кўришгунча хайр, Ражо!

— Хайр, Ботурим! Дарвоқе, хуржунда менинг сен-
га битган мактубим бор. Юзингга айтолмаган гапла-
римни мактубга тўқдим. Зора, бошингга мушкул туш-
ган пайтларда сенга далда бўлса. Мен шундай бўлади
деб умид қиламан. Тангри ёр бўлмай!

— Тангри ёр бўлгай! Менинг умидим ўзингсан, Ражо!

Улар хайрлашишар экан, шийпоичадан 15—20 қадам наридаги улкан сарв дарахти шоҳлари қимирлаб кетганини ва қора бир кўланка ўзини қоронғиликка олганини пайқамадилар. Қиз боғдаги хужрага, шаҳзода эса отхоналар томон ошиқдилар. Қора кўланка эса хон саройига жўнади.

Ботур қиз ёнида ўзини тетик тутишга уринган бўлса-да, ҳаяжони кучли эди. Ясовуллар исталган дақиқада бўйнига сиртмоқ солишлари мумкинлигини ҳис этар, шу боисдан жуда шошилмоқда эди.

Шаҳзода отхона қоровуллари қаерда ухлаши-ю, хоннинг энг учқур Чуз номли арғумоғи қаерда сақланишини яхши биларди. Ўз навбатида Чуз ҳам шаҳзодани «танир»ди. Чунки шаҳзода отхонага тез-тез келар, отбоқарлар рухсати билан Чузни бир-икки миниб, ёлларини силаган, кўлидан арпа едирганди. У бир куни бошига иш тушса, ёлғиз халоскори шу арғумоқ бўлишини мўлжаллаган, бошқа отлар Тангри қумликларидан ўта олиши амри маҳол эканини биларди. Аслида хоннинг хос отига унча-мунча одам яқинлашишининг иложи йўқ. Биринчидан, отбоқарлар рухсат беришмаса, иккинчидан, Чузнинг ўзи ҳеч кимни яқинига йўлатмасди. Лекин тутқунликдаги шаҳзода отнинг ҳам, отбоқарларнинг ҳам кўнгилларини топа олганди. Отбоқарлар алпқомат, кўзлари мунгли шаҳзоданинг саройда юриш сабабларини яхши билишар, ўлимга маҳкум йигитнинг илтимосини қайтаролмасдилар. Чуз эса йигитнинг ҳақиқий чавандоз эканини ҳис қилар, ўзига ширин муомаласидан эриб кетарди.

Шуларни ўйлаб келаётган шаҳзода хотиржамлик билан Чузнинг ёнига яқинлашди. Мирохур, отбоқарлар, қоровуллар ширин уйқуда, мамлакат осмонини босиб келаётган қора кўланкадан беҳабар эдилар. Хавфдан огоҳлар эса бедорхоб эдилар. Шаҳзода Чузнинг ёнига яқинлашган паллада, Ражо ўз ўрнида безовта тўлғониб ётар, уларни таъқиб қилган қора кўланка — айвоқчи эса бу пайтда шаҳзода ким биландир учрашганини Улуғ Ёвчилар хони девони соҳибхабарига етказмоқда эди.

— Хўш, — деди соҳибхабар ўрнида бир сапчиб, Ботур алаким билан учрашганини эшитиб, — ким эди ўша киши? Ким?!

— Кимлигини билолмадим. Ойдин бўлса-да, улар шийпон қоронғисида эдилар, товушидан билдим, ешгина қиз...

— Ёшгина қиз эмиш... Каллаварам, шаҳзода қаерда ҳозир?

— Шаҳзода... Отхона томонга кетди... — талмовсиради айғоқчи.

— Нима, отхона томонга?! — соҳибхабар ўридан сакраб туриб, айғоқчининг ёқасидан бўғиб олди. — Ахир у Чузни миниб қочиб кетади-ку! Наҳот шуни тушунмадинг, тўнка! Кетидан бориб, бўйнига сиртмоқ солиб олиб келмайсанми бу ёққа!

— Мен... Ҳозир... Аввал сиз билан маслаҳат қилиб, кейин тутиб келмоқчи эдим...

— Э воҳ, ахир Чузга ҳатто шамол етолмайди! Хон энди калламизни олади, калламизни!

Соҳибхабар айғоқчининг башарасига бир мушт туширди-ю, хонада зир югура бошлади.

Тез орада навкарлар йиғилиб, отхона томон югурдилар.

Отхонада мирохур, отбоқар ва қоровуллар тўрт томонга югуришар, шаҳзодадан ҳам, Чуздан ҳам номнишон йўқ эди.

Бу орада Чузни миниб олган шаҳзода саройдан бир неча чақирим олислаб кетган, унинг қулоқлари остида баҳор шамоли ёқимли ҳуштак чаларди.

Улуғ Ёвчилар хонининг хос навкарлари Ботурни таъқиб қилишга тушдилар. Лекин унинг ўзи тугул изини ҳам тополмадилар. Бу пайтда хоқон Туман аскарлари Улуғ Ёвчилар мамлакати чегараларини бузиб ўтган, жанг майдонларида қиёмат-қойим бўлаётган эди.

Ботур даҳшатли Тангри қумликларида уч кеча-ю уч кундуз от чоптирди. У онда-сонда ширин сувли қудуқлар бўйида бир муддат тўхтаб, Чузни суюрар, ўзи ҳам тамадди қилиб олар ва яна тизгинни қўйиб юборарди.

Ниҳоят, тўртинчи кун деганда у кўм-кўк ўтлаи бир яйловга етиб келди. У отини майсага юбориб, ўзи ўт-

ўланлар устига чалқанча тушди. Кўм-кўк, беғубор осмонга, оппоқ қорли тоғ чўққиларига назар ташлади. Сап-сарик, дилгир қум уммонидан чарчаган нигоҳлари ором олди. Чуз «курт-курт» ўт чайнар, яйловнинг тоза ҳавосидан кўксини тўлдириб нафас олаётган Ботурнинг боши гир-гир айланар, бўғзига аччиқ бир нарса тикилиб келарди.

Шаҳзода яна нигоҳларини уфққа қадади. Олисда отаси барпо этган салтанат пойтахти — Туманбалиқ кошоналари элас-элас кўзга ташланарди.

Ботур ўрнидан туриб, маза қилиб керишди. Яна Чузнинг белига минди. Қорнини тўйдириб, сувга қонган арғумоқ гижинглаб турарди. «Энди отта азоб беришнинг ҳожати йўқ. Секин-аста юрсам-да, чошгоҳда Туманбалиққа етиб оламан», ўйларди у, отни йўрттириб борар экан.

Туманбалиққа яқинлашгани сайин шаҳзоданинг ҳаёллари чувалашиб борарди. «Хўш, ўғлини аниқ ўлимга юборган хоқон уни тирик кўриб қай аҳволга тушар экан? Севинадими ёинки тақдир ўғлига кўрсатган марҳаматдан юз ўтирадими? Лекин мен барибир унинг ёнига боришим керак, бораман ҳам. Олдимдаги улуг мақсадларни амалга оширишнинг бошқа ҳамма йўллари ва қопқалари берк!»

Хоқон Туман Улуг Ёвчилар мамлакатида уруш олиб бораётган бўлса-да, Туманбалиқ кўчалари гавжум, ҳаёт бир маромда давом этарди.

Ботурни қизил арғумоқда кўрган ўғай онаси ва укалари унга арвоҳга тикилгандек бақрайиб қараб қолдилар, сўнгра эса тилёғламалик билан уни соғ-саломат кўраётганларидан хурсанд эканликларини изҳор этишга тушдилар. Ботур эса хотиржам эди, бу «дил изҳорлари»нинг ҳақиқий баҳосини биларди.

Ботур сиртдан қараганда хотиржам кўринса-да, кўнгли нотинч, кейинги уч-тўрт куннинг шиддатли воқеалари, Тангри қумликлари орқали ўтиш азоб-уқубатлари уни хаёлан таъқиб этар, отаси жангдан қайтгач, бўлажак учрашув ҳақидаги ўйлар тинчлик бермасди.

Ражонинг мактуби. Туманбалиқда тантана

Туманбалиқдаги хон саройи салобатда Хонтангридан қолишмас, уни ўраб олган сон-саноқсиз боғлар, шарқираган ариқ, сойлар бу гўзал маскан ҳуснига ҳусн қўшарди.

Ана шу салобатли ва гўзал масканда Ботур яна ёлғиз қолди. Барча номдор саркардалар, дўстлари хоқон Туман раҳнамолиги остида Улуғ Ёвчиларни енгилш учун жангга кетган эдилар.

Шаҳзода уззукун ўз ўй-хаёллари билан банд, аҳён-аҳёнда ўқ-ёйини қўлига олар, унга узоқ вақт тикилиб турар, лаблари алланималарни пичирлар ва яроқни яна жойига қўярди. Мана, неча йилдирки, у мўъжизакор бир ўқ кашф этиш тўғрисида бош қотирар, ошланган тери парчаларига аллақандай шаклларни чизар, қайта ўчираар ва яна чизарди. У яратадиган ёй ўқи шундай ажойиб хусусиятга эга бўлиши керакки, бу ўқ ҳам душманни мавҳ этсин, ҳам юрагига беҳад гулгула солсин.

Отаси билан ҳарбу зарбда, машқларда иштирок этган шаҳзода жанг пайтида душман юрагига солинган ваҳима, гулгула кўп нарсани ҳал қилиши мумкинлигини яхши биларди. У ўзининг унча кўп сонли бўлмаган, лекин яхши уюшган, буйруққа сўзсиз бўйсунадиган, тартиб-интизомли қўшини бўлишини орзу қилар, лекин бу орзуларини отасига айтишга ҳайиқар, чунки уни нотўғри тушунишлари мумкин эди.

Саройдаги бир-бирига монанд кунлар ўтар, хоқон Тумандан ҳамон дарак йўқ эди. Ана шундай зерикарли кунларнинг бирида у Ражони эслади ва ўзининг ўша даҳшатли Тангри кумликларидан эсон-омон ўтишида мадад бўлган хуржунни қидириб топди-да, яхшилаб ошланган мол терисининг кичик парчасига битилган мактубни авайлаб қўлига олди, секин-аста ўқий бошлади.

«Шаҳзодам, сенинг тўрт томони пурвиқор тоғлар билан ўралган ям-яшил ўтлоқли гўзал мамлакатингда ҳозир тунми, тонгми, мен билолмасман, лекин шуни яхши биламанки, сен яна ёлғиз қолдинг, яна ўзинг танҳосан ва шу боис мен битган мактубни қўлингга ол-

динг. Қўлинига олдингми, энди уни чеккага йиғишти-
риб қўйма, охиригача диққат билан ўқи. Мактубим
унчалар узун эмас ва унда деярли ҳеч гап йўқ. Мак-
тубда сенга, сенинг улуғ ишларинг йўлида ўзини фидо
қилишга тайёр ва буни ўзига бир шараф деб билган
оддий боғбон қизининг дил рози бор, холос.

Шаҳзодам, мен сенга ишқ-муҳаббат ҳақида лоф
урмасман, зеро, ўртамизда бу туйғу борми, йўқми, буни
ёлғиз Кунтангри билади. Мен ўзимни сен учун фидо
бўлишга тайёр эканлигимни билдирмоқчиман, холос.
Зеро, буни тангри кўнглимга солди, бўйин товлашга
оғизман.

Биз ҳаётда фақат икки мартагина учрашдик, лекин
мен сени бир умр кутдим, сени бутун умрим давоми-
да биладигандайман. Шаҳзодам, биламан, сен ҳозир
ёлғизсан ва бир умр қисматинг шу. Чунки барча улуғ-
лар ёлғиз, танҳо бўлгусидир. Чорла, азизим ва мен
ёнингга бўлгайман!..»

Мактуб Ботур юрагидаги андуҳни тағин ҳам оши-
риб юборди. Мана, уни тушунган, фидо бўлишга тай-
ёр бир дилсўз юрак! «Лекин мен уни қайга чорлай-
ман? Шу фисқу фасод, фитналар уясигами? Ўғай онам
ва укаларим уни албатта бир балога гирифтор қилиш
йўлини ўйлаб топишади. Шундай бокира, оқкўнги
қизни ёнимга чорлаб, уни азоб-уқубатта маҳкум этишга
сира ҳаққим йўқ менинг! Ҳаққим йўқ! Майли, у мени
ўйлайдиган, менга жони ачийдиган озод бир қуш бўлиб
Улуғ Ёвчилар мамлакатада учиб юраверсин! Мен улуғ
ишларга азм этган эканман, кўнги кўчаларига юри-
шим керак эмас!»

Шу тахлит Ботур ўзи билан ўзи олишар, гўзал
Ражо мактуби кўнглини жунбушга солар, тинчлик бер-
масди.

Ниҳоят, баҳор қариди. Салқин саҳарларнинг би-
рида тоғ ўнгирлари томонидан ноғора, карнай-сур-
найлар акс садоси янграб, Туманбалиқ аҳли кўча-
ларни тўлдирди. Хоқон Туман Улуғ Ёвчиларни енгиб
катта ўлжалар ва ғалаба билан ўз пойтахтига кириб
келмоқда эди.

Шаҳзода Чузни миниб, ғолиблар истиқболига юрди.
Отасининг хос соқчилари сафини ёриб ўтиб, узангига

бош урди. Ота ўғлининг кўзларига бир зум тикилди. Шаҳзоданинг кўзларида аллақандай тушуниксиз бир ёлқин мавжланарди. Хоқон кўзларини олиб қочишга мажбур бўлди ва ўғлига қарата шундай деди:

— Сенга офаринлар бўлгай, шаҳзода! Аждаҳо комидан соғ-омон чиқиб ота юртига келдинг, сен улут марҳаматта лойиқсан!

Мулозимлари қуршовидаги хоқон йўлида давом этди. Ботур Чузга миниб унга эргашди.

Сон-саноқсиз ўлжалар, минг-минглаб асир ва асиралардан иборат карвоилар Туманбалиқ кўчаларини тўлдириб борар, фолиблар ғалаба нашидасидан маст, марлублар бу бегона юртда ўзларини нима кутаётганини билмай, матъос бошларини эгиб, секин қадам ташлардилар.

Салтанатда ғалаба байрами бир неча кун давом этди. Минглаб моллар сўйилди, шаробу шарбат дарё бўлиб оқди. Туманбалиқ аҳолиси кеча ва кундузнинг фарқига бормай қолди. Фолиблар ғалаба нашидасини суриш билан бирга, янги юришлар тўғрисида завқ-шавқ билан сўзлардилар.

Базм ва тантаналар охирлагач, хоқон Ботурни ўз ҳузурига чорлади. Ота-бола шоҳидларсиз узок суҳбатлашдилар. Лекин бу суҳбат узок вақт учрашмаган ота-бола учрашувига унчалик ўхшамасди. Ботур отасининг панд-насиҳатларини қандай қабул қилишни, уларга ишониш, ишонмасликни билолмай ҳайрон эди. Туман Тангриқут ғалаба нашидасидан жўшиб сўзлар, шаҳзода эса унинг сўзлари замирида ўзига хайрихоҳлик эмас, қандайдир ёлғон, риё кўрарди. Ботур кейинги йиллар ва воқеалар ривожидан англаб етган эдики, хоқон қабул қиладиган ҳар бир қарорда ўтай онаси ва укаларининг таъсири бор ва улар ҳеч қачон унга бирор эзгуликни раво кўрмайдилар. Лекин отасининг бу галги қарори шаҳзодани лол қолдирарди ва у бу марҳаматни тангри иродаси дея қабул қилди.

— Ўғлим, — деди Туман суҳбат сўнгида, — сен ўз мардлигинг билан мени қойил қилдинг. Қаттол душманни доғда қолдириб, унинг хос отида Тангри қумликларини енгиб ўтишинг — қадрингни янада ошир-

ди. Бизнинг саодатли лашкаримиз учун отлик қўшинлар ташкил этиб, уларни бўлажак жангларга ҳозирлашинг учун бугуноқ фармони олий битурман. Тангри сенга ёр бўлмай, ўғлим! — ҳоқон яна ўғлининг тийрак кўзларига тикилди. Шаҳзоданинг кўзларида бу гал севинч ёшлари мавжланарди.

— Бизнинг туркий қавмимиз тожу тахти бу — эгар-жабдуқ ва ўқ-ёй! Шон-шарафимиз эса жангу жадал! — дея сўзини якунлади ҳоқон.

Шу оқшом Ботурнинг кўзларига уйқу инмади. Кўнглидаги неча йиллик армонлар ушалиши учун йўл очиломқда, энди тақдирнинг учқур отини қўлдан чиқармаслик керак!

Ботур эрта тонгдан кўнглидаги қувончларни ўртоқлашиш учун болаликдан бирга от суриб, қилич чопиб, камон отиб ўсган дўсти Йитикнинг ҳузурига ошиқди.

Йитик ҳам Ботур сингари паҳлавонкелбат, оғирбосиқ йигит бўлиб, ҳозир хон саройи қўриқчиларидан бири эди.

— Йитик, менинг сўзларимга қулоқ сол, бизни улуғ ишлар кутмоқда! Сен бу йўлда менга ёрдам беришинг керак, — ҳар доим босиқ-вазмин шаҳзоданинг ҳаяжон билан сўзлаши йигитни ҳушёр торттирди.

— Тушунтириб сўзла, қанақа улуғ ишлар? — сўради у.

— Отам отлик қўшин ташкил этиб, уларни жангга ҳозирлаш учун менинг номимга фармони олий битди! — қувончини дўсти билан ўртоқлашди шаҳзода.

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам улуғ иш бўлибди, дўстим, — хурсанд бўлди Йитик.

— Биз учун ўйлаб ўтиришга фурсат йўқ, тезда ишга киришишимиз лозим! Ўзинг биласан, бу ишга монелик қилувчилар, отамни йўлдан урувчилар кўп. Айниқса, ўтай онам, укаларимнинг не ўй-хаёлларда юришгани сенга аён. Мен сени отамдан сўраб олдим. Лашкар тузилгунча менга кўмак берасан, сўнг хос соқчиларимга бош бўласан ва айти бир пайтда илғор (манглай) қўшинига бошчилик қиласан.

— Ишончинг учун ташаккур, дўстим. Лекин... — иккиланди Йитик.

— Лекин-бекини йўқ, сен менга сўзсиз бўйсунинг керак, тамом-вассалом! Биз тузажак лашкар ягона темир интизомга бирлашажак!

— Амринга сўзсиз бўйсунаман. Бироқ отлиқ лашкар тузиш сен ўйлаганчалик осон иш эмас. Сен қилич чопганинг, у хомаки жанглар эди. Жанговар отлиқ қўшин — бу бутунлай бошқа гап...

— О, дўстим Йитик, сен албатта, хоннинг хос соқчиси сифатида анча жангу жадал кўрдинг, Улуғ Ёвчилар билан бўлган муҳорабада отамни душман ўқидан қандай ҳимоя қилганингнида биламан. Лекин мени ҳам ёш бола деб ўйлама, ахир аждаҳо комидан соғ чиққан одамман-а... Ундан сўнг, отам менга лашкар тузиш билан боғлиқ барча ваколатларни берди. Сизлар жангда эканингизда мен кўп режаларимни пишитиб қўйган эдим. Энди амалий ишлар пайти етди, Йитик!..

Шу куни икки дўст режаларни обдан пишитиб, лашкарнинг тузилиш тарзи, қурол-яроғ, аслаҳа-анжомлар хусусида фикрлашдилар. Махсус кишилар жанг отларини танлаш учун яйловларга жўнаб кетдилар. Ботур ўзи ихтиро этган овозли ёй ўқини Йитикка намойиш этди.

— Мана буларни кўряпсанми, — деди у дўстига силлиқ ёй ўқидаги бир нечта, кўз зўрға илғайдиган тешикчаларни кўрсатиб, — камондан отилган ўқ душман томон учиб борар экан, ана шу тешикчалардан ўтган ҳаво нохуш овоз чиқаради. Энди ўзинг тасаввур қил: минглаб камончилар бир вақтнинг ўзида рақиб томонга ўқ отдилар... Ёй ўқларидан чиққан даҳшатли увилаган товуш душман юрагига беҳад ғулғула солади, отлар бу товушдан ҳуркиб, осмонга сапчийди... Қарабсанки, жанг майдонида бу ваҳимали товушлардан қиёмат-қойим бўлади...

— Офарин, дўстим, — ҳайратини яширолмади Йитик, — сен ҳақиқатан ҳам улуғ ишларга қодирдурсан!

— Менинг отлиқ лашкарим ана шу махфий қурол билан жанг қилажак ва биз ҳаммамиз бир вақтда, бир мўлжалга беҳато ургаймиз! Менинг нигоҳим қайси нуқтага қадалса, барча ўқлар сўзсиз ўша нуқтага

учгусидир! Бошқача бўлиши мумкин эмас, ягона темир интизом шуни талаб қилади!

Икки дўст боз адоғидаги сайхонликда сайр этардилар. Шаҳзода қўлига камонни олиб, олисдаги улкан қарағай танасини мўлжаллаб ўқ узди. Ёй ўқи ҳақиқатан ҳам увилаган товуш чиқарганича мўлжал томон учди. Икковлон югуриб дарахт ёнига келишгач, Йитик танадаги ўқни суғуриб олиб, унга узоқ тикилди, тешикларни бармоқлари билан пайпаслаб кўрди. Сўнг бошини сарак-сарак қилиб деди:

— Қойил сенга, шаҳзода. Ҳеч кимнинг хаёлига келмаган ихтиро!

— Бу ихтиродан ҳатто отам ҳам хабарсиз. Шу боис сен ҳам ҳеч кимга оғиз очма. Ғанимларимиз сирдан воқиф бўлмасинлар... Бизнинг кучимиз ана шундай ҳеч ким билмаган усулларни қўллашимизда бўлади.

Хоқон саройига яқин ерда атрофи сув тўла хандақлар билан ўралган бир қалъа бор эди. Маҳобатли бу масканнинг оғир гужум дарвозалари доимо берк, баланд деворлар ортида ким яшайдику, нима иш билан машғул экани бегона нигоҳлардан пана. Лекин Туманбалиқ аҳли бу ерда хоқон лашкари учун қурол-аслаҳалар тайёрланишини яхши билишарди. Асир ва асиралар баланд деворлар ортида туну кун тер тўкиб, хоқон Туман лашкари қудратини оширишга хизмат қилишарди. Ботур ва Йитик тушлиқдан сўнг шу ёққа равона бўлдилар.

— Баргуствон отлар (темир ёпинчиқли) бўлажак лашкарнинг асосий зарба берувчи кучларидан биридир. Шу боис отлар учун махсус зирҳли ёпинчиқ сифатига алоҳида эътибор беришимиз лозим, — деди Ботур осма кўприқдан ўтиб, қалъа дарвозаси томон йўналар экан.

— Ҳа, дўстим, баргуствон отлар — бизнинг асосий кучимиз. Лекин лашкар учун жавшан (совут), дубулға, сипар (қалқон), табарзин (жанг болтаси), найзалар ҳам жуда сифатли бўлмоғи керак, — деди Йитик.

— Фақат овозли ўқ-ёйимизни бу ерда эмас, ўзимиз, алоҳида махфий тарзда тайёрлаймиз. Акс ҳолда душман хуфиялари хабардор бўлса унинг махфийлиги қолмагай, — шаҳзода дўстини яна бир карра огоҳлантирди.

Шу тахлит отлик лашкар тузиш ишлари қизиб кетди. Ўз азалий орзуси сари дадил интилаётган шаҳзода бир ерда тиним билмай, елиб-югурарди. Лашкар туркий қўшинлар жанг санъати қоидаларига кўра 10, 100, 1000 ва 10 минг кишилиқ тартибда тузила бошлади. Ўнг ва сўл қанот илғор (манглай) қисмлардан иборат отлик лашкар Ботурнинг режасига кўра тез тўплана оладиган, узоқ юришларга чидамли, жуда жанговар бўлиши керак эди. Лашкарни қўриқлаб борувчи махсус қоровул қисмлар ҳам бор эди. Ботур лашкар бошлиқларини алоҳида эътибор билан танлади. Улар Ботурнинг бир нигоҳидан ҳамма нарсани англаб олишга ўргатилди.

Янги лашкар қароргоҳи учун Туманбалиқ яқинидаги тоғ ёнбағирлари танланди. Бу ерда отлар учун ўт сероб, шарқироқ сойлар оқиб ётар, хомаки жанглار учун чор атроф жуда қулай эди.

Шаҳзода ҳеч бир эринмай чавандозлар, камончилар, найздорлар билан ўзи алоҳида-алоҳида машғулот ўтказар, камондан ўқ отишу от чопишда унинг олдида тушадигани йўқ эди. Ботур етти юз қадам нарида қўйилган дубулғанинг қоқ пешонасини камон ўқи билан теша олар, қилич чопишда бир ўзи юзлаб отликқа бас келарди. У ўзи асос солган темир интизомни қадам-бақадам амалга оширмоқда эди.

— Мен оттан ёй ўқи қай томонга учса, сизники ҳам ўша ёққа учиши шарт, буйруқни бажармаганинг боши танасидан жудо қилинади! — дея аскарларга қайта-қайта уқтирарди у.

Хоқон Туман ўрлига лашкар тузиш учун фармон берган бўлса-да, хуфиялари орқали унинг ҳар бир қадамини кузатиб борарди.

Ботур эса туну кун отлик лашкар муаммолари билан шуғулланар, Йитик, Қидва, Тарк, Мусаллат каби лашкарбошилар унга кўмак беришар, тоғ этакларида хомаки жанглар авжига чиққан эди.

Кунларнинг бирида Ботур жавшан ясаётган аскарлар ишини кузатиб ўтирар экан, қалъанинг асиралар сақланадиган томонидан эшитилаётган маҳзун қўшиқ диққатини тортди. У сесканиб кетди, қўшиқ ўша севгилисига етишолмаган шаҳзода ҳақида эди! Йигит бу-

тун вужуди қулоққа айланиб, эшита бошлади. Куйлаётган Ражо эди!

Ботур беихтиёр қалъанинг пастқам гўшаси томон юрди. Соқчибошидан қўшиқ куйлаётган қизни ҳузурига олиб келишни сўради. «Наҳот бу Ражо, халоскори Ражо бўлса? Наҳот у асир тушган?» — шаҳзода хаёлларининг учқур отлари ҳар томонга тўзғиб кетдилар.

Орадан кўп ўтмай соқчибоши афтодаҳол бир асирани бошлаб келди. Қизнинг кийимлари кир-чир, маҳзун қиёфаси жуда аянчали эди. Кўзлари ич-ичига ботиб, ориқлаб қолган халоскорини Ботур дабдурустдан таниёлмади. У қизнинг мунгли кўзларига бир муддат тикилиб тургач, хитоб қилди:

— Ражо! Халоскорим! Сенмисан!

Қизнинг кўксидан аламли бир фарёд отилди, сўнгра у ўзини қўлга олиб, секин шивирлади:

— Менман, шаҳзодам. Мен, бахтиқаро Ражо...

— Нега, ахир шу ердалигингни билдирмадинг?

— Билдирдим. Келганимдан буён ҳар саҳар, ҳар оқшом қўшиқ куйлайман, зора овозимни эшитсанг, деб. Лекин Тангри иродаси билан товушим қулоғингга етгунча неча-неча тунлар ва кунлар ўтди... Сен улуғ ишлар билан банд эдинг. Лекин барибир бир кун товушим қулоғингга етишини, мени танишингни билардим. Чунки мен улуғ ишларда сенга қўл-қанот бўлишга ватъда берганман, ахир...

Тангрининг иродасини қарангки, бир вақтлар шаҳзодани тутқунликдан, тўғрироғи, муқаррар ўлимдан халос этган қиз энди унинг асираси эди! Табиатан мард Ботур бунга тоқат қилиши қийин эди.

У дарҳол сал чеккада турган соқчибошига юзланди.

— Ражо менинг азиз меҳмоним, уни дарҳол ҳибсдан озод этиб, саройга жўнат!

— Бунинг сира иложи йўқ, шаҳзодам. Асирани авф этиш фақатгина хоқон ҳазратларининг фармони олийлари билан амалга оширилгай. Мен бу қондадан чиқсам, бошим танимдан жудо бўлади... — таъзим қилди соқчибоши.

Ботур дарғазаб бўлди, кўзлари ўт сачрата бошлади.

— Бу қиз менинг меҳмоним, халоскорим деяпман-
ку сенга!

— Барибир, фармони олий лозим, — деди соқчи-
боши.

Уларни жимгина тинглаб ўтирган Ражо гапга ара-
лашди:

— Бекордан бекорга ғазаб отига минма, шаҳзодам!
Ота рози — Тангри рози деганлар... Тутқунликка шунча
чидадим, энди буёғига ҳам бир амаллаб бардош бе-
рарман... Илтимос, мени дея отанга қарши борма.
Сўраб кўр, рози бўлса, нур устига аъло нур, кўнмаса,
начора, мен сенинг қўлингда асирликда бўлишни-да
ўзим учун бир шараф ҳисоблагайман...

— Ундай дема, Ражо! Ахир, қайси гумроҳ ўз ха-
лоскорини асирликда сақлайди?! — шаҳзода мулозим-
ларига кичқирди: — Чўзни келтиринг!

Мулозимлар гижинглаб турган, олов рангидаги Чўз-
ни етаклаб келдилар. Шаҳзода сакраб эгарга мин-
ди-ю, от бошини қўйиб юборди.

Хоқон Туман алақандай машварат ўтказаетган экан,
шаҳзодани унинг ҳузурига киритишмади.

Ботур у ёқдан бу ёққа юрар, ўзини қўярга жой
тополмасди. «Эй Тангри, бу қандайин бедодликки, ха-
лоскорим зиндонда ўтирса, унга иззат-икром кўрса-
толмасам?!»

Шаҳзода кун бўйи ўз ёғига ўзи қовурилди. Айроқ-
чилар орқали қалъадаги воқеадан хабардор бўлган хо-
қон ўғлини қабул қилишни истамасди. У ўғли ва аси-
ра қиз ўртасида ишқий можаро бўлиши мумкинлиги-
ни тахмин қилар, шу боис шаҳзода шаштидан туши-
шини кутарди. Хоқон Туман ўғлининг Улуғ Ёвчилар
саройидан соғ-саломат қайтиб келишини сира кутма-
ганди. Шаҳзодани соғ-омон кўрган хоқон энди уни
ортиқча дахмзасиз укасининг қизига уйлантириш, шу
тахлит тож-тахтдан бир қадар узоқлаштиришни ре-
жалаштирган, кичик хотини туну кун шунга даъват
этарди. Ботур отлиқ қўшинлар ташкил этиб, унга бош-
чилик қилаётгани ўтай онага ҳам, тахт вориси-ю бош-
қа шаҳзодаларга ҳам сира-сира ёқмасди. Улар бунда
ўзлари учун катта хавф-хатар кўришарди. Ота ҳам
ўғли отлиқ аскарларини қанчалик райрат билан жанг-

га тайёрлаётганини кўриб, хавотирлана бошлади, сўзидан қайтишга эса ғурури йўл қўймасди.

Туманбалиқ секин-аста тун оқушига тортилди, омонда юлдузлар жимир-жимири бошланди. Ниҳоят, ўғлини отаси ҳузурига киритдилар. Ботур жуда ҳаяжонда, отаси эса сокин, хотиржам эди. Ўғлининг таъзимига секин бош ирғаб, лашкарни қурол-яроғ билан таъминлаш аҳволи билан қизиққан бўлди. Бу орада шаҳзода ҳаяжонини босиб олиб, отасини зимдан кузатарди. Хоқон тахтида виқор билан ўтирар, бир нуқтага қадалган нигоҳларидан унинг кайфиятини англаш мушкул эди. Шаҳзода отасининг қаҳри қаттиқлигини яхши билганидан, гапни нимадан бошлашни билмай, тараддудланар, Ражонинг афтодаҳол қиёфаси кўз ўнгиде гавдаланиб, юрагини тинимсиз эзарди.

Хоқон ўғлининг хаёлидан қандай ўйлар кечаётганини билса-да, атайлаб гапни бошқа ёққа бурар, шаҳзоданинг тоқатини тоқ қилмоқчи бўларди.

Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай шаҳзоданинг бардоши тутаб, мақсадга кўчишга мажбур бўлди.

— Сандобилдан ҳайдаб келинган асираларнинг орасида менинг халоскорим, ботбон қизи Ражо ҳам бор экан... Ўша қиз бўлмаса мен ҳозир ҳузуригда бош этиб турмасдим.

— Ҳа, ҳа, сен Ватанинг, халқинг учун қурбон бўлишинг мумкин эди! Сенинг халоскоринг катта ҳурматга лойиқ! — деди хоқон совуққина қилиб.

Отасининг товушидаги лоқайд, бепарво оҳанг шаҳзоданинг баданини жимиралиб юборди. Бу оҳанг улар бир-бирларидан нақадар йироқ, бегона эканликларини кўрсатиб турарди. Бу Ботур учун янгилик эмас, улар ҳеч қачон яқин, маслақдош бўлишмаган, лекин шунга қарамай, кўнгли жуда чўкиб кетди, отасининг кўзларига қарамасликка ҳаракат қилиб, сўз қотди:

— Ана шу ҳурматга лойиқ қизни асирликдан халос этишга фармони олий лозим...

— Фармони олий эртага тайёр бўлгай! — хоқон шундай деди-ю, боргоҳ эшигига назар ташлаб қўйди, бу билан хон ва шаҳзода учрашуви якун топганига ишора қилди.

Ботур жуда ноқулай аҳволда қолди. «Эртага фармони олий тайёр бўлади, Ражони озод этадилар... Бу яхши... Лекин уни саройда олиб қолишнинг иложини қилиш керак, акс ҳолда у юртига жўнаб кетиши лозим... Ахир, Тангри қумликлари уни ютиб юбормайдими?... Шуларни хаёлидан ўтказган шаҳзода отасининг совуқ нигоҳларига зўрға тоб бериб, яна сўз қотди:

— Мен... Мен Ражони саройда олиб қолмоқчиман... Унга уйланаман...

Хоқон ўғлидан бу гапни эшитишини яхши биларди, бунга тайёр эди. Хўш, бир асира саройда қолса, нима бўлибди, юради-да бошқа канизаклар қаторида... Лекин у хонга келин бўлолмайди, бўлиши мумкин эмас! Бироқ Туман бу ҳақда ўғлига очиқ айтишни лозим топмади, сукут сақлади. Шаҳзода эса сукутни ризо аломати, дея қабул қилди, тараддудланиб тураверди.

Туман ўғлига «кетавер», дея ишора қилди-ю, ўзи хаёлга чўмди. Ҳа, у ўғли чўрткесар, қайсар эканини яхши билади, шу боис раъйига очиқдан-очиқ қарши чиқмади, ҳийла-найранг билан тузоққа туширмоқчи бўлди. Бахтига, укасининг қизи Сақит (Зухра) саройда меҳмон бўлиб турибди, у жуда гўзал қиз, иккаласини учраштириб қўйса, олам гулистон. Шаҳзода эс-ҳушини йўқотади, халоскорини ҳам унутиб қўяди... Хоқон ўз режасидан мамнун бўлиб, мийиғида кулиб қўйди. Ҳа, бу ёш йигитчалар минилмаган асов отга ўхшашади, яхши чавандоз қўлига тушишса, мўмин-қобил, ювош бўлиб қолишади...

Ботур ўз кўшикка келди-ю, ухлаёлмай, эртани, эрта тонгни, фармони олийни, Ражони, ўз халоскорини кута бошлади. У отаси билан бўлган суҳбат жанжалсиз, сукутли розилик билан тутаганидан хурсанд эди. Лекин кўнглининг бир четида ҳадик, хавотир ҳам яшамокда эдики, бу хавотир унга тинчлик бергиси келмас, отасининг ризолиги замирида қандайдир сир яширин эканини ҳис этарди. Ҳа, ҳозир Ражони асирликдан озод этиб, саройда олиб қолиш — бу шаҳзода учун катта гап. Лекин ўғай онасию укалари шундоқ қараб туришмайди, улар албатта бир можаро чиқаришга ҳаракат қилишади. Лекин ҳозир унинг ихтиёрида озгина вақт, озгина имкон бор. Ана шу имкондан

мумкин қадар тўлиқ фойдаланиш лозим. Акс қолда, имкон бой берилиши ҳеч гап эмас. Бунинг устига отлик лашкар — баргуствон отлар, яроғ-аслаҳа ташвишлари... Хуллас, ҳаракат қиладиган пайт келди...

Хоқон ҳам бу тун бедор эди. У ўғлининг режаларини қандай барбод қилиш ҳақида ўйларди. Тўғри, ўғлини асира қиздан айнитиб, укасининг қизига уйлантириш унчалик қийин кечмас, чунки жияни Сақит гўзал, соҳибжамол, уни кўрган йигит ақл-ҳушидан ажралиши тайин. Бироқ шаҳзоданинг отлик лашкарлари кучайиб кетса, унда нима бўлади?.. Ҳозир хоқонни шу савол қийнамоқда эди. Бу ҳаёт-мамот масаласи. Тож-тахт талашишда эса ота ўғилга, ўғил отага дўст бўлмайди. Туман валиаҳдликка кичик ўғлини тайинлаган бўлса-да, Ботурдан хавотирда, унинг мардлиги, райрати, саркардалик салоҳиятидан чўчирди. Лекин энди у фармони бекор этиб, Ботурни лашкар бошлиқлигидан четлаштирса, сарой аъёнлари олдида ҳам бебурд бўлиши тайин. Ундан кейин, шаҳзодага содиқ қўшин хоқонга бўйсунмай қўйиши ҳам мумкин...

Туман икки ўт орасида эди. У ўғли бошқарган хомаки жангларни кузатиб, шунга иқрор бўлгандики, шаҳзода жуда тезкор, юксак интизомли лашкар тузишга муваффақ бўлган, улар ўз бошлиқларининг биргина нигоҳидан ҳамма нарсани англаб оладилар. Шаҳзода оттан ёй ўқи қай томонга учса, лашкарники ҳам ўша нуқтага қаратилади. Овозли ўқ-ёй эса душман юрагига гулгула солади! Шундоққина пойтахт яқинида, ўзингники бўлса-да, бундай лашкарнинг туриши, қўйнингда заҳарли илон сақлагандай бир гап.

Ота ва ўғил бошқа-бошқа кўшқда, бошқа-бошқа хобгоҳда тўлғониб ётган бўлсалар-да, деярли бир нарсга ҳақида ўйлардилар. Бу ўйлар уларга тинчлик бермас, киприкларига уйқу индирмасди.

Ниҳоят, бир қарорга келишди шекилли, тонгта яқин ҳар иккаласи ҳам уйқута кетишди. Улар қандай қарорга келишганини Тангридан ўзга ҳеч ким билмасди...

Эртасига чошгоҳда Ботур Ражони озод қилиш тўғрисидаги фармони олийни қўлга киритгач, Чузни миниб, қуролсозлар қалъаси томон елиб кетди. У жуда

хурсанд, тезроқ халоскорини озод этиш иштиёқи билан ёнарди. Лекин у ўзини хиёнат ва қабоҳат кутаётганини билмасди. Соқчибоши шаҳзодани жуда совуқ қаршилади, фармоннинг у ёқ-бу ёғини айлантириб кўргач, қайтариб берди ва кўзларини яширганча шундай деди:

— Энди бунинг ҳолати йўқ, шаҳзодам. Асира тунда қочиб кетибди. Фафлатда қолибмиз, начора...

Ботурнинг бошига биров гурзи билан ургандай бўлди.

— Қандай қилиб, шундай мустаҳкам қалъадан қочиб кетади? Бу мумкин эмас! — қичқирди у соқчибошига.

— Мен ҳам шундай ўйлайман... Лекин ҳужра бўм-бўш, бориб кўришингиз мумкин, — бамайлихотир жавоб қилди соқчибоши.

Бу отасининг навбатдаги найранги эканини, соқчибоши ҳамма сирдан воқифлигини шаҳзоданинг кўнгли сезиб турарди. У вазиятни янада чигаллаштирмаслик учун соқчибошига ортиқча зуғум қилмади. Отаси билан ҳам бу хусусда гаплашишнинг ҳолати йўқ. Чунки хон сўзидан қайтадиганлардан эмас. Боз устига, у мақсадига етмаса, қўймайди ҳам. Унинг мақсади эса шаҳзодага энди бус-бутун намоён бўлмоқда эди. Шаҳзода учун бу саройда ўрин ҳам, ҳаёт ҳам йўқ. Шу боисдан у энг аввало дўстлари билан бирга Ражони қидириб топиши керак. Ражони топмай, отасининг иродасига қарши бориш — қизни ҳалок этиш деган гап.

Ботур Ражони излаб, кўнгли бўзлаб юрар экан, отаси уни жияни Сақит билан қовуштириш тўғрисида бош қотирар, ўғли унга ошиқ бўлиб қолишига ишончи комил эди. «Сақит шундайин бир гавҳарки, унга ҳаридор бўлмаслик сира мумкин эмас», дерди ўз-ўзига Туман.

Қайдасан Ражо? Хоқон ҳийласи. Қонли кўз ёшлар

Ботур Ражони озод этиш учун отаси билан учрашган тун охирлаёзганда хоннинг хос соқчиси қуролсозлар қалъасига келиб, соқчибошига махсус фармонни етказган, унга кўра асира қиз энг чуқур ва пастқам

ертўлага беркитилган ва у қочиб кетди, дея овоза тарқатилган эди.

Ражо ақлли қиз эди. Шу боис ҳали хўроз қичқирмай ўзини ҳужрадан олиб чиқишаётганда кўнгли аллақандай алдовни сезди. Уни энг қоронғи ертўлага ташлаганларида йиғи-сиғи қилмади, буни ҳам тақдирнинг навбатдаги синови дея қабул қилди. Фақат оқкўнғил ва мард шаҳзода билан учрашув онлари яна орқага сурилганидан ўкинди, холос.

Ражонинг олдида бир сопол кўзачада сув ва қоттан нондан бўлак ҳеч нарса йўқ, ертўлага тангадек офтоб тушмас, у кўзлари тўрт бўлиб мард шаҳзодасини кутарди. Қизнинг кўзлари қоронғиликка ўрганган бўлсада, бутун умри борда, гуллар орасида кечганидан нурли орзуларга тўла кўнгли зулматга сира кўниколмасди. Фақат Ботур бутун-эрта мени қутқариб олади, деган ўй зимистон кўнглига чироқ ёққандек бўларди.

Ботур эса ўзини кўярга жой тополмай қизни ўйлар, у қалъадан чиқиб кетмаганини юрак-юракдан ҳис қилар, овозини эшитиб қолармиканман, деган ўй билан уззукун қуролсозлар олдида куйманарди. У ўша галгидай Ражонинг қўшиғини эшитиб қолишга умид қиларди. Лекин қиз ўтирган ертўла жуда чуқурликда, унинг товуши ёрув дунёга чиқиши мушкул. Ражо ўзига туйнукдан нон ва сув туширган соқчилар билан гаплашишга уриниб кўрди, лекин улар жавоб бермай, ўз ишларига кетдилар.

Ботур Ражони излаш билан овора экан, хоқон Туман биродари Кузхоннинг қизи Сақитни ҳузурига чақиртирди. Жияни ҳузурига кириб, таъзим бажо эттач, салмоқлаб сўз бошлади:

— Бошингга бахт қуши кўниб турибди, қизим. Мен сени келинликка муносиб топдим. Катта ўғлим Ботурнинг завжаси бўласан.

Қизнинг оппоқ, чиройли юзи қизариб кетди, юраги тез-тез ура бошлади. У узун киприкларини ҳам қилиб, ерга боқди, амакисига жавобан ҳеч сўз айтмади. Ахир, нима ҳам десин, у ҳали энди бўйи сал чўзилиб, кўзга кўрина бошлаган маҳалдан чиройли ва паҳлавонсифат шаҳзодани яхши кўрар, бу қариндошлик туйғусими ёинки илк муҳаббатми, билолмасди. Ҳозирги

очиқ-ойдин таклиф қизнинг юрагига гулгула солди. Сақит ҳақиқатан ҳам юлдуз мисол ёрқин ва чиройли эди. Ўзим ҳам шаҳзодага еқсам керак, деган умид учқуни юрагида липиллаб турарди.

Хоқон Туман қизни зимдан кузатди. Ойдай тўлишиб, оқи — оққа, қизили — қизилга ажралиб турибди. Кўзини ердан узмаса-да, чехраси ёрқин, юзларини тер босибди, демак, кўнгли бор. У ёғи Тангри иродасига ҳавола! Хоқон ўз қароридан мамнун бўлиб, қизга деди:

— Кунтангри йўлларингни нурли қилсин, қизим! Сенинг ақлли қиз эканлигингни билардим. Бахтли бўлгайсан! Бор, отанг билан ўзим гаплашаман!

Амакиси ҳузуридан чиққан қиз кўкларда парвоз қиларди гўё. Тўғрида, ахир, кимсан хоқон Туманга келин бўлиш, ҳазил гапми? Етти иқлим хоқони! Ботур... Оҳ, Ботур, уни буюк келажак кутаётганини фақат мунажжимлар эмас, ҳамма биладику, ахир! Шу эмасми бахт қуши?!

Ботур эса ғамгин эди. Ҳамон Раждодан дарак тополмагани учун қийналарди. Хос соқчилари, дўсти Йитик жонларини жабборга бериб Ражони излардилар... Асиранинг қаердалигини ҳеч ким билмасди.

Асира эса ҳамон ўша, жаҳаннам қаъридек чуқур ва зах ертўлада, кўзлари нигорон бўлиб, Ботурни кутарди, «тиқ» этган товуш унга шаҳзоданинг шаҳдам қадамлари бўлиб туюларди. Ражо кунлар ва тунлар саноғидан адашган, тобора ҳолсизланиб борар, юрагига «наҳот Ботур мени қидириб тополмаса?» деган шубҳа оралай бошлаганди.

Вақтнинг шафқатсиз югуригини эса тўхтатиб бўлмасди. Туманбалиқни ўраб турган қорли тоғлар юзига тумандан ҳарир парда тортилган, дарёнинг бутана сувлари тиниклашган, сариқ рўмолини судраган куз бепоён яйловларга ташриф буюрганди.

Хоқон Туман салтанатининг кўз илғамас кенгликларида урушлар ва юришларга тайёргарлик бир зум ҳам тўхтамас, жангу жадал, ғалаба базмлари, лашкарбошилар бир-бирларидан ўзишга ҳаракат қилардилар. Сўқимлар сўйилиб, шароб базмлари бир неча кунлаб давом этар, мешларда олиб келинадиган қимиз ва қим-

ронинг кети узилмас, тоғ ёнбавирларига тикилган сон-саноқсиз чодирларда суҳбати жонон авжига чиқарди.

Куз келиши билан салқин саҳарларнинг салқин шабадалари салтанатнинг олис-яқин гўшаларига яна бир муждани етказдилар: хоқон катта ўғли шаҳзода Ботурни уйлантиряпти, келин бўлмиш биродари Кузхоннинг қизи — Сақит. Ой деса ойга, кун деса кунга ўхшайди. Келин-куёв узукка кўз қўйган мисол бирига мос ва муносиб...

Бу ҳақиқатан ҳам катта тантана эди. Ахир, кимсан, етти иқлим хоқони Туман тўй қилмоқчи.

Туман етти иқлим хоқони экан, тўй базми учун совға-саломлар ҳам етти иқлимдан кела бошлади. Асл арғумоқлару шоҳона безатиган аравалар, кимхобу атласлар, алвонранг гиламлару Тангритоғ чўққиларига монанд чодир-ўтовлар, молу парранда, жайрону кийиклар кўчкидай бўлиб Туманбалиқ томон оқиб кела бошлади.

Шаҳар тўй либосини кияр экан, Ботурнинг кўнгли мотам оҳангларига тўлиб борар, у иложсизликдан бошини қаерга уришни билмас, жарчиларнинг товуши қулоқ пардаларини йиртгудек бўларди. У ўз кўшидаги энг пастқам хонада ўтириб, «қайдасан, Ражо, орзуйим, умидим?!» дея фикран нола чекар, отаси билан бўлиб ўтган сўнгги суҳбат қулоқлари остида аксадо берарди: «Сен ёки ҳозир куёвлик либосини киясан, ёки эт-устихонинг Тангри қумликлари қузғунларига ем бўлади!».

«Ахир, мен Ражога уйланмоқчиман, деб айтган эдим-ку!» — фарёд қилди Ботур. «Дом-дараксиз йўқолган таги паст Ражонгниям олсанг майли, юраве-ради канизакларинг қаторида! Лекин унга уйланишни хаёлингга ҳам келтирма! Сен хоқон ўғлисан, сенинг тенгинг — жияним Сақит!» — зуғум қилди хоқон ва шу билан ота-ўғилнинг тўй олдидан маслаҳати туғади.

Ботур тўй кунигача Ражони топиш, гўшангага Сақитни эмас, уни олиб киришни жуда-жуда истар ва ҳамон дўстлари ёрдамида халоскорини изларди. Унинг охирги умиди Йитикда эди. Йитик қандай бўлмасин, уни топишга ваъда берганди.

Лекин мана, бугун тўй арафасида сўнгги умиди ҳам пучга чиқди. Йитик ҳузурига келиб, бош эгганича, Ражони тополмаганини айтди. Энди бутун ёруғ олам шаҳзода учун зимистон бир бўшлиққа айланди. У сўнгги дақиқаларгача мўъжиза рўй беришига ишонган, гўшангада албатта Ражони қучаман деб ўйлаганди. Афсус... Унинг кўнглида сачраган илк муҳаббат учқунлари аланга олмай, сўнмоқда эди. Тўғри, шаҳзоданинг қалбидаги туйғуни Ражога бўлган етук ишқ деб бўлмасди. Чунки улар ҳаммаси бўлиб 2—3 мартаба ҳамсухбат бўлишди, холос. Лекин ана учрашувлар ҳам шаҳзода юрагида из қолдириб улгурган, у ўз халоскори яхшилигига яхшилик билан жавоб қайтариш, уни бахтиёр этишни орзу қилганди. Бу орзу орзулигича қолади, шекилли. Чунки эртага тўй деганда отаси сўзидан асло қайтмайди.

Шаҳзоданинг кўнгли аламга тўла, у Ражони тополмагани учун ўзини койирди. «У Улуғ Ёвчилар саройида ҳаётини хавфга қўйиб бўлса ҳам мени халос этишга журъат этди. Мен эсам... Мен ҳам унинг учун жонимни фидо этишим мумкин. Лекин унинг қаердалигини билолмасам... Сўнгги умид Йитикда эди. Соқчибоши олтин жарангинида, ханжар яракланишинида писанд қилмади. Ражо қаердалигини айтмади. Чунки айтса боши сапчадай узилишини яхши билади...

Бечора Ражо! У дунёда Ой ва Қуёш борлигини, улар нур сочишини ҳам унутган, қоп-қоронғи зулумот тийрак кўзларини кўр қилаёзганди. Қиз соқчиларнинг узук-юлуқ гапларидан Туманбалиқда қандайдир тантанага ҳозирлик кўрилаётганини англаган бўлса-да, шаҳзода уйланаётганидан хабарсиз эди. У ҳамон Ботурни кутар, умид қиларди ва Сақит аталмиш гўзал бир қиз ҳам шаҳзода дийдорига муштоқ эканини билмасди.

Тўй баъзи етти кеча-ю етти кундуз давом этди. Узоқ-яқин ўлкалардан келган меҳмонлар учун қанча жонлиқ сўйилганию, қанча меъда шароб ва қимиз кетганини санаб ўтирмаймиз. Чунки бунинг сановига етиш мушкул. Фақат олтин ва кумуш соғарлардаги май ва шароб тиниқликда Ой-Қуёш нури билан баҳслашгани, аёқчилар гулзордаги сон-саноксиз раъно ва

наргислар мисол латиф ва дилбар эканини айтиб ўта-миз, холос. Ва яна ушбу тўй довлуги, бир томондан мангу музликларгача, яна бир томондан, Хитой дево-рию Хазар денгизигача етиб борганини эслатиш жо-издур.

Туманбалиқ аҳли, мезбонлар ва меҳмонлар сар-хуш ва масрур эканлар, куёв келинни оғушига олиб, ўпиш вақти етганди. Ой юз, кундуз чехрали Сақит юрагида улуг бир титроқ билан куёвдан бир журъат, бир марҳамат кутарди.

Лекин паҳлавонсифат Ботур шундоқ бир гўзаллик, оху монанд хилқат қаршисида ҳамон жим, сукутда эди. Унинг бургутникига монанд ўткир кўзлари юлдуз мисол нурланиб турган Сақитни кўрмасди, кўришни истамасди.

Сақит нафақат ҳусн-жамол, балки одобда ҳам ягона эди, куёвнинг сукутидан кўнгли оғриган бўлса-да, сир-тига чиқармай, уни ноз-неъмат тўла дастурхонга так-лиф этди. Дастурхонда каклигу оху гўпидан тортиб сархил меваларгача бор эди. Келинчак олтин косада қимиз қуйиб, таъзим билан шаҳзодага узатди.

Ботур ташналигини қондиргач, Сақитга бир зум тикилиб турди. Сақит уялиб, ерга қаради. Ботурнинг унга раҳми келди.

— Сақит, — деди шаҳзода, — сен ҳақиқатан ҳам юлдузсан, ердаги ёрқин юлдуз!

Шундан сўнг шаҳзода қизга бошқа ҳеч сўз демади. Орадан неча кун ва тунлар ўтса-да, ҳатто унинг била-гидан ҳам ушламади. Сақит Ботурнинг кўксига бош қўйиб йиғлагиси келар, лекин шарму ҳаёси бунга йўл қўймасди.

Йигит келинчак ёнида бўлса-да, ҳаёли олис-олис-ларда эди. «Бечора Ражо! Қаерда экан ҳозир? Зин-доннинг биз билмаган тубидами ёки юртимга кетаман деб Тангри қумликларида ҳалок бўлдимми? Ахир, у асир-ликдан қочган бўлса-да, якка-ёлғиз, пойи-пиеда қум-ликлардан ўтолмаслиги ойдаи равшан-ку! Йўқ, у қоч-маган, менинг қутқаришимга умид қилган. Отам эса уни мендан бекитган... Айб ўзимда. Отамнинг табиа-тини билганим ҳолда воқеалар ривожини олдиндан кўра олишим, Ражога уйланишимни унга билдирмай,

қизни ўзим хавфсиз жойга бекитишим керак эди. Мен, ахир, энди ўзим учун отам саройида ўрин йўқлигини билардим-ку! Яна нимага умид қилдим? Эҳ, хом сут эмган банда! Ахир, ўтай онам ухласа тушида ҳам кенжа ўғлини хоқонлик тахтида кўради-ку. Шундай экан, у менинг саройида омон-эсон юришимга йўл қўйиши мумкинми? Отам ҳам Сақитни хотиналикка қабул қилмаганимни билса, тўнини тескари кияди, яна ўзга чоралар кўради. Майли, нима бўлса бўлар, бир бошга бир ўлим! Ражога хиёнат қилгулча, Тангри қумликларига ем бўлиш афзалроқ... Дарвоқе, беному бенишон ўлиб кетишдан осони йўқ. Агар ҳақиқатан ҳам Ботур номига муносиб бўлсам, бахтим учун, улуғ мақсадимга етиш учун курашишим керак. Озодлик учун ҳар куни жангга киришга тайёр бўлмасанг, озод бўлишга лойиқ эмассан!»

Шаҳзоданинг кўнглида пўртана бошланган, лекин у ҳиссиётларига эрк бермай, ақл блан иш кўришга қарор қилганди. Отаси ҳали кўп ҳийла-найранг кўрсатиши тайин. Шундай экан, у ҳамма қабиҳ режаларини ошкор этгачгина бир қарорга келиш керак. Лекин Сақитни, шундай масъума, гўзал қизни бекордан-бекорга умидвор қилиш инсофдан эмас, унга очивини айтган маъқул.

Шу қарорга келган Ботур қизнинг тим қора чиройли кўзларига тик боқиб, сўз бошлади:

— Сақит, сен наинки мен шаҳзода, балки энг олий хукмдорларга-да лойиқ ажойиб қизсан. Сенинг баҳонинг йўқ. Лекин биз бирга бахтли бўлолмагаймиз. Чунки бошқаларнинг бахтсизлиги эвазига бахтли бўлиш мушкул. Мен Ражо исмли қизни севаман. Начора, у сенчалик гўзал бўлмаса-да, менинг халоскорим, кўнглим мулки ўшаники... Мен унинг олдида бир умр қарздорман...

Гўзал Сақит жимгина тинглар, шаҳло кўзлари ёшга тўла, кўнгли қонланган, бошига тоғ ағдарилгандай эди гўё. Кечагина эди у ўзини дунеда энг бахтиёр қиз ҳисоблар, кўнгли Ботурга бўлган муҳаббатим-ла лиммо-лим эди. Мана, бутун у орзу қилган муҳаббат жомичил-чил бўлди, бахт ўйлагани саробга айланди.

Сақит Ботурни доим кўриб-билиб юрган, уни ёқтирарди. Лекин ўзини унинг хотини сифатида тасаввур

қилолмас, бу унинг учун ушалмас орзу эди, холос. Хоқон «менга келин бўласан» дегач, унинг юрагига гулгула тушди, қутилмаган бахтдан боши осмонга етди. Ботурдай йигитга хотин бўлишни у ўзи учун чинакам бахт ҳисобларди. Лекин у бекорга шодланган экан. У бахтим деб ўйлагани бировнинг бахти бўлиб чиқди. Энди кўз ёши тўкишдан, бағрини тиглашдан ўзга чораси борми унинг?

Шаҳзода келинчакнинг ёш ювган тиниқ юзига тикилди, унга жуда раҳми келди. Сақит шу аянчали ҳолатда ҳам жуда гўзал, тўфонда қолган гулдай ифор тара-тиб турарди.

Келинчак куёвнинг очиқ-ойдин гапларига жавобан ҳеч нима демади. Чунки гап-сўзга ҳожат йўқ, шаҳзо-данинг наинки сўзлари, балки бутун вужуди ҳам улар-нинг кўнгил ришталарини бир-бирига боғлашнинг им-кони йўқлигини кўрсатиб турарди.

Шу тахлит улар жуда ширин, осуда ҳисобланмиш никоҳнинг илк тунини мижжа қоқмай ва бир-бирова-ларига бошқа сўз демай ўтказдилар. Келин-куёв ҳар қанча хаёл сурмасинлар, бир-бировларини айблаш учун сўз тополмасдилар.

Эрта тонгдан шаҳзода Йитик ҳамроҳлигида тоғ ён-бағридаги лашкаргоҳга жўнади ва кунлари, тунларини гўшангада эмас, аскарлар чодирида ўтказа бошлади.

Ўзалининг бу қилигидан хабар топган хоқон жуда дарғазаб бўлди. «Аҳмоқ, ҳезалак! Ҳайф сенга шундайин қиз!» — ўзича сўкинди у ва шаҳзодани жазолаш-нинг янги йўллариини ўйлай бошлади. Энг аввало, Ра-жога ҳатто нон ва сув беришни ҳам тақиқлади. У таги паст ўша зах зиндонда секин-аста ўлим топади энди! Аччиқни аччиқ, ширинни ширин кесади! Шаҳзодани эса кичик биродарим Кунхоннинг кундан-да гўзал қизи Кунтуғдига уйлантираман! У Сақитдан ўн чандон гўзал, кўрамиз, қани бунинг ҳуснига аҳмоқ шаҳзода тоб бера олармикан?!»

Отаси шаҳзодани қийнашнинг янги-янги йўллари тўғрисида бош қотирар, Ботур эса ҳамон лашкаргоҳда истиқомат қилар, хонаки жангларда чиниқиб, энди даҳ-шатли кучга айланаётган отлиқ аскарлар билан маш-ғул эди. Ҳали жуда махфий ҳисобланган овозли ўқ-

ёйлар билан қуролланиб, баргуствон отларга минган лашкар унинг кўзини қувонтирарди. Уларнинг сафлари, сафланиши ҳам ўзгача, камончилар ва найзадорлар ўзига хос тарзда жанг қилар, душман устига шердек ташланиб, уни бир зумда қуршаб олиш машқини обдан олишганди. Отлар рангига қараб ўнг, сўл, манглай қисмларга ажратилган, айниқса, байроқдор қисм жуда жанговар эди. Унга Йитик бошчилик қиларди. Шаҳзода «тўлғама» усулида жанг қилишни жуда самарали деб биларди. Бунда душман кўшини қанотлари айланиб ўтилиб, орқадан ҳужум қилинади. Ҳали жуда ёшлиқдан қарбу зарб машқини олиб, довюрак саркардалардан жанг санъати сирларини ўрганган, отаси билан кўп юришларда иштирок этган Ботур энди ўзи етук лашкарбоши даражасига етган, муҳорабанинг янги-янги усуллари тўғрисида бош қотирарди. У гўшангадаги чиллалик келинчак Сақитни унутган, тўғрироғи, ўзини шунга мажбур қилганди. Лекин у лашкаргоҳда ҳар қанча банд бўлмасин, ўзи ҳамон дарагини тополмаётган Ражони унутолмасди. Қонга тўлган юраги зириллаб отаси томонидан яна бир хиёнат, яна бир алдов ёки қабоҳат кутарди. Етти иқлимга хоқон сўзини икки қиладиган одам йўқ. Энди келиб-келиб ўғли бунга журъат этса, Туман кечириши мумкинми? Бу ҳақиқатдан жуда йироқ эканини шаҳзода яхши биларди.

Сақит гўшангада ҳеч кимга билдирмай кўз ёши тўкар экан, қоронғи зиндондаги Ражонинг сабри туғайзган, у энди шаҳзодани эмас, ўз ўлимини кутиб ётарди. Хоқоннинг буйруғи билан унга ҳатто бир бурда нон ва бир кўзача сув беришни ҳам бас қилишган, у соқчиларнинг овозини эшитса-да, уларнинг ўзини кўролмас, дийдалари хиралашган, туйнукдан тушиб турадиган қатимдеккина нур ҳам кун сайин кучсизланиб борарди.

Бу орада Туман кичик биродари Кунхон билан гапни бир ерга қўйиб, унинг ҳусн-латофатда Сақитдан ҳам ўн чандон ортиқ қизи Кунтуғдини келинликка лозим кўрди. Аввалгисидан ҳам дабдабалироқ тўй-томоша қилиб, яна бир ҳурлиқони ўғлининг кўшкига киритиб юборди. Лекин Кунтуғдининг кундек жамоли ҳам шаҳзода кўнглидаги музни эритолмади. Отаси бўлса, ўғлим

Кунтуғди ҳуснига албатта маҳлиё бўлади, дея ишонганди. Хоқон бу гал ҳам адашди. Ботур Сақит билан суҳбатлашиб, унга кўнглини очган, узрини айтганди. Отаси ўз билганидан қолмай унга яна бир соҳибжамолни рўпара этгач, у янги келинчак билан ҳатто гаплашишни ҳам истамади. Кунтуғди қариндоши Сақитнинг бошига тушган савдолардан бохабар бўлса-да, «Мен Сақитдан чиройлироқман, отамнинг менга қўшиб юборган совға-саломлари ҳам уникидан мўлроқ, аслоқдир, шаҳзода мени инкор этмас», деган илинж билан тўйга розилик берганди. Боз устига Ботур унинг кўнглидаги йигит эди. Дутоналари сен ҳам Сақитнинг аҳволига тушасан, йўлингдан қайт, дейишса парво қилмаган, «ҳар ким ўз тақдирини ўзи яратади, мен эҳтимол, Сақитдан бахтлироқ бўлсам ажаб эмас», дея таваккал қилганди. Лекин шаҳзоданинг бир нуқтага тикилган, қаршисидаги соҳибжамол қизни ҳатто кўришни ҳам истамаётган нигоҳларига кўзи тушгач, аҳволи Сақитникидан ҳам баттар эканини англади. Лекин у Сақит сингари ҳиссиётта берилувчан қиз эмасди. У совуққон, ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотиб қўймасди. Шу боис обидийда қилиб ўтирмай, амакиваччаси Сақитнинг қўйнига қўл солиб, мағрур шаҳзодадан қандай қилиб ўч олиш режаларини туза бошлади.

Сақит жуда оқкўнғил қиз эди ва Ботурни севарди. Шу боис Кунтуғдининг интиқом ҳақидаги гапларини кўзларида ёш билан қаршиларди.

— Мен шундай қиламанки, бу мағрур шаҳзода бир тола сочимизга зор бўлгусидир! — деди Кунтуғди чиройли кўзларидан заҳаролуд ўт чақнаб.

— Ундай дема, жоним Кунтуғди! Ундай дема! Мен ахир, уни севаман... Севган одамдан қандай ўч олай?

— Севар эмишлар!.. Нима, мени унга оқсоч бўлишга келган, деб ўйлайсанми?! Мен ҳам уни севаман, ундан сен сингари умидворман! Лекин у ҳар иккимизнинг севгимизга тупуриб, ўзгани деса, мен қандай тоқат қилай?! Энди бизни ким ҳам бошига урарди, қариқиз бўлиб ўтираверамиз! — зуғум қиларди Кунтуғди.

— Менга ҳеч нима керак эмас, уни онда-сонда кўрсам, овозини эшитсам бўлгани, — юм-юм йиғларди Сақит.

— Обидийда қилма! — жеркиб берарди уни Кунтуғди. — Йигидан не фойда? Эшитишимча, у бир таги паст асира қизга ошиқ эмиш ва ўша қиз йўқолиб қолибди. Шу боис бизга қиё боқмайди. Лекин кўрамиз, ҳали ким кимга зор бўлишини!..

Сақитнинг кўнгли шаҳзодага муҳаббат ила тўла бўлса, Кунтуғдиннинг кўксига типирчилаётган бетоқат юрак ўч олиш, интиқом ҳисларига лиммо-лим эди.

Ботур эса Йитик ва бошқа лашкарбошилар, хос соқчилари, шикор амирлари, тавочилар ҳамроҳлигида тез-тез овга чиқар, шу йўл билан қора кўлапкадек хаёллардан чалғимоқчи бўларди.

Тез орада шаҳзода иккинчи қиз билан ҳам ҳеч қандай муносабатда бўлмагани, ҳатто гаплашмаслиги хоқоннинг қулоғига етди.

Хоқон дарғазаб бўлди дейиш ҳеч нима демаган билан баробар. Туман фирғони фалакка чиққанидан телба бўлаёзди. У ўғлидан бу қадар сурбетликни сира кутмаганди. Жиянининг ҳусни-жамоли билан Ботурнинг иродасини поймол қилишга жазм этган, бунинг тескариси бўлиб чиқишини хаёлига келтирмаганди. Лекин етти иқлимни ўзига тобе қила олган хоқон ўз ҳис-туйғуларини жиловлашни ҳам биларди. Шу боисдан ҳозир ўғлини бир муддат ўз ҳолига қўйиш, сўнгра вазиятга қараб, қақшатқич зарба беришга қарор қилди. Аслини олганда эса у қақшатқич зарбани аллақачон бериб улгурган, худди шу дақиқаларда Ражо шаҳзодага сўнгги мактубини юрак қони, кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш билан битмоқда эди.

Қиз куни битганини сезиб, сўнгги кучларини йигиб, бир неча калимадан иборат мактуб битди ва уни Ботурга етказишни ёшгина соқчи йигитдан илтимос қилди. Соқчи аввалига ҳатто гаплашишни ҳам истамади. Лекин охир-оқибат сўнгги нафасларини олаётган асиранинг илтижоларига тоб беролмади.

Ўша оқшом, шаҳзода мактубни кўлига олган маҳалда Ражо боқий дунёга рихлат қилган эди.

Ботур мактубни ички титроқ билан очар экан, печа кунлардан бери кўнглини кемирган хавотир бекордан бекорга эмаслигини дарҳол англади. «Алвидо, Ботурим! Мен улуғ ишларингга кўмакдош бўлишга азм эт-

ган эдим... Афсус... Тангри бунга йўл бермади... Ал-видо... Мен бу ёруғ оламни тарк этаман...» дерди мактуб.

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашди. «Кечир мен гумроҳни, Ражо, кечир, сени қутқаролмадим...» пиширларди унинг лаблари. Лекин у Ражодан ажралганига ишонгиси келмас, қиз сирли тарзда йўқолиб қолганидан бери уни бутун-эрта топиб оламан деган умид билан яшаган йигит ҳамон тақдири илоҳийдан нажот кутарди. Тақдири илоҳий эса Ражонинг номини тириклар дафтаридан ўчириб улгурганди.

Ботур қўлидаги мактубни қайта-қайта ўқир, кўнгли қон йиғлар, лекин кўзлари қуп-қуруқ эди: «Мен бу ёруғ оламни тарк этаман...» Наҳот шу сўзларинг рост бўлса, Ражо?! Энди сени қайлардан излайин, халоскорим?.. Шаҳзода хаёлан нидо қилар, ўзини қўйишга жой тополмас, уни виждон азоби қийнади.

«Бу қандайин бедодлик, ахир, халоскоримни халос этолмадим. У бояқиш қиз ҳаётини хавф остига қўйиб, мени ўлимдан халос этди. Мен эсам уни қутқариш учун тариқча иш қилолмадим... У шўрликнинг гуноҳи мени яхши кўргани эди, холос. Кўнгли нурли орзуларга тўла қизнинг ёшгина умрини хазон қилган бу салтанатта, тож-тахтта ўт тушсин, ўт! Ва бу ўтни мен қўйишим керак, мен!»

Ботур кўнглида бир вақтлар пайдо бўлган норозилик учқуни энди алангага айланган, унинг вужудини ёндирмоқда эди.

Ражонинг ноҳақ қурбон этилиши шаҳзоданинг исён кўтариши тўғрисидаги қарорини янада мустаҳкамлади. Лекин оғир-вазмин, етти ўлчаб бир кесишга одатланган йигит исён қанчадан-қанча гуноҳсиз бошлар сапчадек узилишига олиб келишини билар, шу боис отасининг энди сира чидаб бўлмайдиган даражага келган тазйиқидан қонсиз, тинч йўл билан қутилиш тўғрисида бош қотирарди.

Ботур Ражо учун мотам тутар экан, кўшқда унинг атрофида ҳамон парвона бўлиб юрган иккала келинга қиё боқмас, уларнинг борлигини ҳам сезмасди, ҳатто. Бу ўз навбатида саройдаги миш-мишларни тагин оширарди.

Отаси эса асира Ражонинг ўлими ўғлига қандай таъсир этганини билиш учун уни зимдан кузатар, ва-жоҳати ҳамлага шайланган йўлбарсга ўхшаб кетарди.

Ота-ўғил ўртасидаги зимдан давом этаётган кураш ҳал қилувчи паллага кирган, асаблар ниҳоят таранг-лашганди. Сарой аъёнлари, тахт атрофида ўралашиб юрганлар, хоқоннинг дўст-душманлари бу кураш нима билан туташини хавотир билан кузатиб турардилар. Албатта, хоқоннинг бир ишораси билан Ботурнинг бо-шини танасидан жудо қилишлари мумкин эди. Лекин Туман бу ишорани ҳали қилмаган ва ишора қиладими, йўқми, бу ҳам номаълум. Афтидан, хоқон ўғлининг қотили сифатида ном чиқаришни истамас, ундан ха-лос бўлиш учун тақдири азалнинг алақандай қалтис ўйинларини кутарди, чамаси. Лекин Ражонинг ўлими шаҳзода сабр косасидаги сўнгги томчи эди.

Ботур кўнглини фақатгина Йитикка очар, у эса мотамсаро дўстини юпатиш учун қўлидан келадиган ҳамма ишни қиларди. Кунларнинг бирида икки дўст мулозимлар ҳамроҳлигида шикорга чиқдилар.

Улар отларини шамолдек елдириб, ёй отиб, хан-жар ўйпатиб жуда кўп тустовуқ, кийик, қулон овла-дилар ва ўлжалари билан дарё соҳилига чиқиб, исти-роҳат учун саропарда тикладилар.

Ботур соҳил ёқалаб пиёда сайр этиш учун саро-пардани тарк этди. У бир муддат ёлғиз қолиб, сувга қараб хаёл сурмоқчи эди.

Шаҳзода дарёдан эсган салқин эпкинга кўкрак ту-тиб, секин одимлар экан, бехос бир тўда гўзал қиз-лар унга пешвоз чиқишди. Зум ўтмай улар ёввойи каптарлардек «пар-р» этиб учиб, соҳилга тарқалдилар. Шаҳзода қаршисида гўзалликда тенги йўқ биргина қиз қолди. У ойдек нурланиб турар, юзлари уятдан хиёл қизарган, узун киприклари ҳам эди.

Ботур уни бир зум гунгу лол томоша қилди. Шу бир зумда унинг зимистон кўнглига қуёш чиққандек бўлди, сўнгра савол берди:

— Гўзал қиз, кимнинг зурриёдисан, соҳилда не юмуш билан машғулсан?

— Сенга бегона бўлмаган аслзода Ўзхоннинг як-ка-ю ягона қизиман. Соҳилда худди сенинг сингари сайру саёҳат ила машғулман.

— Эҳтимол, Ўзхон қизидурсан.. Лекин мен сени парилар зотида деган ҳаёлга бормоқдаман... Мунчалар чиройлисан, қиз?

— Кўшқингда неча ойлардан бери бир ишоранга мунтазир, ранглари сарғайиб юрган икки қиз ҳам парилар зотида бўлса ажабмас. Лекин уларга қиё ҳам боқмас эмишсан. Бу не синоат?

— Ярамни тирнама, таниш-нотаниш соҳира, мен ҳали номингни-да билмасман.

— Исмин Ариғ,* ярангни тирнамоқчи эмасман, шаҳзода, дардингни билмоқчиман, холос...

— Дардим, кўрқаманки, бедаводур. Дардим ўша, кўшқиндаги икки гўзал туфайли. Уларнинг касрига севганимдан жудо бўлдим...

— Ҳа, дардинг оғир экан, шаҳзода, лекин бедаво эмас. Унинг давоси вақтдур, вақт...

Дарё сим-сим оқиб ётар, икки ёш эса ҳамон бир-бирларига тикилиб туришар, ногаҳоний бу суҳбатни қандай давом эттиришни билмасдилар.

Ботур қизнинг беғубор, булоқ сувидек тиниқ юзига, самимият учқунлари порлаб турган кўзига қаттиқ тикилди ва ўзида қандайдир журъат сезиб, қизни дугоналари билан ўз саропардасига таклиф қилди.

— Таклифинг бош устига, шаҳзода! Мен албатта меҳмонинг бўлгайман! Сен билан бутунги учрашувимиз тақдири илоҳий рухсати билан содир бўлди. Тақдирдан эса қочиб бўлмайди.

Ботурнинг буйруғи билан соҳилдаги саропарда жуда ажойиб қилиб безатилди. Дастурхонга турли нознеъматлар, каклик, қирғовул, оҳу гўшлари, қимизу шарбатлар қўйилди. Шаҳзода бетоқат бўлиб, меҳмонлари кута бошлади.

Ариғ ва унинг гўзал ҳамроҳлари тез орада саропардага ташриф буюрдилар ва базми жамшид бошланди. Гўзаллар ҳуснидан барқ урган саропарда юлдузлар чаманзорига ўхшаб кетарди.

Базм тугаб, хайрлашишар экан, шаҳзода Ариғга шундай деди:

* Ариғ — соф, тоза, покиза.

— Ҳамонки, бизни тақдири илоҳий учраштирган экан, хайрлашиб нима қиламиз, мен зртага сени Чузга миндириб, кўшкимга олиб кетаман. Сен мени-кисан!

— Мен ҳар бир сўзингга итоатдаман, шаҳзода, фақат кўшқдаги икки гўзал қисмати менинг ҳам бошимга тушмасайди, деб қўрқаман...

— Улар кўшкка менинг ихтиёримдан ташқари келишган эди, сени олиб боришни эса мен ихтиёр этдим. Мен ҳамиша ўз сўзимнинг қулиман!

— Мен эса сенинг жориянгман, шаҳзода, — деди Ариғ овозида чексиз меҳр товланиб.

Шу тариқа Ботур ва Ариғ учун роҳат-фароҳат кунлари бошланди. Лекин бу кунлар Сақит учун ҳижрон, севгилиси ҳажрида ёниш дамлари, дилига Ботурдан ўч олишни мақсад қилган Кунтуғди учун эса рашк оловида қоврилиш онлари эди. У туну кун режа тузар, бир-бирининг васлига тўяётган икки ошиқ ошига оғу солишнинг бир-биридан қабих, баттарроқ йўларини изларди. Астойдил излаган одам, албатта бир кун излаганини топади. Кунтуғди ҳам охир-оқибат ўч олишнинг режасини пишитди.

Фитна. Ҳалокатли жарлик. Ботурнинг ўқ-ёйи

Кунтуғдининг фитнаси пухта ўйланган ва унга севгиси рад этилган қиз хусумати қўшилганидан жуда хавфли эди. Бу наинки Ботурдан ўч олиш, балки ота-ўтил ўртасидаги жарликни тагин ҳам чуқурлаштириш, уларни ҳалокатли тўқнашувга олиб келишга мўлжалланган зарба эди.

Ўғлининг қайсарликларидан иззат-нафси оғриган хоқон ҳозир ҳеч нарсадан қайтмаслигини Кунтуғди аталмиш қиз, тўғрироғи, қиз қиёфасидаги жодугар яхши билар ва ҳал қилувчи зарбани бериш учун пайт пойларди. Унинг ҳаракатлари ўз қурбонига ташланишга ҳозирланаётган ўқилонга ўхшаб кетарди. Сирасини айтганда, Кунтуғдининг маккорлиги, чиройли кўзларидаги совуқ ёлқин ҳам илонни эслатарди.

Ниҳоят, аламзада қиз кутган кун келди. Ботур Ариғни кўшиқда қолдириб, дўстлари ҳамроҳлигида шикорга жўнади.

Кунтуғди бундай имкониятни сабрсизлик билан кутаётганди, дарҳол қабих ниятини амалга оширишга киришди. Бу гап у Сақитни ўз режасидан хабардор этмаган, чунки қиз Ботурни чин дилдан севишини англаб етганди. Севган кўнгил эса ўз хожасига қарши боролмайди, қарши борганда ҳам, дафъатан сирни фош этиши ҳеч гап эмас. Шу боис Кунтуғди ўзининг кунитукдандини фаҳмлаб, якка-ёлғиз ҳаракат қилмоқда эди. Лекин табиатан зукко, ақлли Сақит Кунтуғди қандайдир бир қабих ниятда юрганини сезарди, чамаси.

Ботур шикорга жўнаб кетиши билан, Кунтуғди хоқон ҳузурига ошиқди. Дарбонлар уни хоқон ҳузурига қўймоқчи бўлмадилар. Шунда қиз боргоҳни бошига кўтариб аюҳаннос солди.

— Ҳой гумроҳлар, менинг кимлигимни билмасмисизлар?! Мен, ахир, хоқон келиниман-а! Хоқон келини! Менинг қиблагоҳимга айтадурвон зарур гапим бор. Бу — подшолик аҳамиятига молик гап, билдингизми! Вақтни ўтказманг, фурсат ўтса, бошингиз танангиздан жудо бўлгай!

Дағдаға ўз таъсирини ўтказмай қўймади, уни хоқон ҳузурига киритдилар. Келин қўнграб йиғлаганича ўзини Туман оёқлари остига отди ва жаврай кетди:

— Қиблагоҳим, бир қошиқ қонимдан кечсанг, арзим бор эди.

Хоқоннинг капалаги учди, «кечдим қонингдан, сўйла!» деди.

— Сўйлагали тилим ожиздур, қиблагоҳим, тил ҳам, дил ҳам ожиз. Мен бу жирканч сўзларни ҳузури муборакингда сўзлашдан ҳазар қилгайман!

— Сўзла, тоқатимни тоқ қилма! — деди хоқон.

— Зурриёдинг Ботур куфр ишларга қўл урмиш! У муқаддас илоҳимиз Кунтангрига шак келтириб, бизнида шаккоклик ботқовига ботирмоқ ниятидадур, қиблагоҳим!

— О, о, марҳаматли Тангрим! Бу не кўргулик! — тахтда бир тўлғаниб, нидо қилди Туман. — Бу бола ёшлигида ҳам худди шундай оташ эди. Энди роят ха-

тарли ёнғинга айланмиш. Уни ўчирмасак, бутун олам-га ўт туташтирғай, ўт!

Кунтуғди сўзлари қайнотасига ўзи кутганидан ҳам зиёд таъсир этганини кўриб, жуда севинди, митти, қисик кўзлари янада совуқроқ ялтиради. У хоқон юрагидаги ғулғулани тағин ҳам оширди:

— У нобакор ҳозир шикор баҳонасида сен, қиб-лағоҳимга қарши лашкар тўплаш билан банд... — Кун-туғдининг ёлрондакам бир ҳаяжон билан айтаётган бу сўзлари моҳир мерганнинг минг қадамдан мўлжални беҳато уриши билан баробар эди. Хоқон ич-ичидан кўтарилиб келаётган ғазабни куч билан босиб, ўзини осойишта тутишга интилаётган бўлса-да, унинг юра-гида ғалаён пўртана бошлаганини маккора келин яхши билиб турарди. У пичирлагандек бўлиб шундай деди:

— Сенинг тахтингни эгаллашдан ўзга нияти йўқ унинг!..

— Бас!! — ўшқирди хоқон. — Подшолик иши то-вуқмия заифалар иши эмас! Кўшқинга жўна!

Қилғилигини қилиб бўлган Кунтуғди хоқон ўшқир-ридан юраги типирчилаб тезда боргоҳни тарк этди. У режасини пухта амалга оширганини яхши билар, қўрқувдан оёқлари қалтираётган бўлса-да, мамнун эди. Кунтуғди Туманбалиқда ҳали-замон қиёмат-қойим бўлишини ўйлаб, жилмайиб қўярди. «Ана энди, ҳазра-тим, Ариғнинг билан қўшмозор бўлурсан, ҳолинга май-мунлар йирлагай. Ва сен Кунтуғди аталмиш қизни хўрлаш қандай оқибатларга олиб келишини билиб қўясан!» — ўз-ўзидан пичирларди унинг лаблари.

Кунтуғдининг алақандай тараддудланиб юргани, саройдаги ғимир-ғимирлардан хулоса чиқарган Сақит севгилиси боши узра қора булутлар қуюқлашаётгани-га узил-кесил ишонч ҳосил қилган эди. У қандай қабо-ҳат содир этилишини билмаса-да, Ботурга қарши фитна бўлаётганини билгач, уни Ариғдан ҳар қанча қизған-масин, қиз кўнглидаги бокира муҳаббат рапк илони бошини янча олди ва у қирқ кунлик келинчакни эри бошига тушиши мумкин бўлган мусибат ҳақида огоҳ-лантирди. Ариғ ҳам кундошининг мардона ҳаракати-ни тўғри баҳолаб, уни қучиб ўпди, миннатдорчилик билдирар экан, ақиқ лабларидан шундай калом учди:

— Сен билан мен кундошлар эмас, энди қиёматли опа-сингиллардурмиз. Қиёматли опа-сингил!

Доно ва тадбиркор Ариғ вазият жуда нозик ва чигал эканини фаҳмлаб ўз кўшкидаги хос мулозимлар орқали шикоргоҳда ҳеч гапдан хабарсиз кийик ови билан машғул Ботурни фитнадан огоҳ этишга улгурди. У келиб, тез орада қўшинини жангга ҳозирлай бошлади.

Бу орада Туманбалиқда жанг бурғулари чалиниб, Туман ўғлига қарши жангга отланди.

Ботурнинг барғуствон отларига ҳам жанг ёпинчиқлари ёпилди.

— Эй марҳаматли Тангрим, ўзинг кечиргайсан! — деди Ботур Чуз узангисига оёқ қўяр экан. — Мен падари бузуркворимга қарши жанг қиламан деб сира ўйламаган эдим! Начора, тож-тахт учун кураш қонуниятлари шунчалар шафқатсиз эканки, биз бир-биримизга қилич кўтаришга мажбур бўлмишимиз... — Шаҳзода дўсти Йитикка юзланиб, сўзида давом этди: — Энди буёғига ҳаммамиз Кунтангри измидадурмиз...

Ҳа, у Кунтангрига мурожаат қиларди ва Кунтуғди айтганидек, шаккоклик ботқоғига ботмаган эди.

Ота ва ўғил, хоқон ва шаҳзода ўртасидаги жанг кечиши лозим бўлган майдон қонли муҳораба учун эмас, балки инсонлар роҳат-фаровати учун яралган сўлим бир гўша эди. Бир томондан, пурвиқор қорли тоғлар, бир томондан, кўм-кўк сувли дарё, яшил ўтлоқлар...

Бокира табиатнинг ана шундай гўзал, бетакрор гўшаси ўзи билмаган, нетмаган бир ҳолда жанг аталмиш қабоҳат учун хизмат қилишга мажбур, маҳкум эди. Она замин ўз кўксига содир этилиши лозим бўлган бу хунрезликка монелик қилишга ожиз эди. Шу боис шарқироқ дарёлар унинг шашқатор ёшларини, олпоқ қорли чўққилар эса сочларидаги оқ толаларни эслатар, пайҳон бўлган ўтлоқлар юздаги ажинларга монанд эди.

Туман кўксини тўлдирган ғазаб вулқони отилиб кетай деб турган бўлса-да, у тарихга ўз фарзанди қотили сифатида киришни истамас, лекин қайсар ўғилни

тизгинлашнинг бошқа бир йўлини топишдан ҳам оғиз эди. Кичик хотини, кичик шахзодалар, сарой маслаҳатчилари уни жанг либосини кийишга ундагандилар ва ўзи ҳам саркаш ўғлининг кўзини очиш, тиз чўктириш тўғрисида тўхтовсиз ўйларди.

У кўп жанг кўрган лашкарбоши сифатида ўғлининг яхши тайёрланган отлиқ лашкарини енгил анча мушкуллигини ҳис этмоқда, шу боис хийла безовта эди.

Жанг олдидан шахзода ҳам жуда безовталанар, отасига қилич кўтаришнинг оқибатлари ҳақида ўйлар, лекин энди фурсат ўтган, уруш бурғулари тўхтовсиз чалинар, отлар кишнаши, қилич ва қалқонлар жаранг-журунги қулоқни қоматга келтирарди.

«Хўш, — ўйларди шахзода, — қиличимни ташлаб, отам пойига йиқилсам, у мени кечирармикан? Йўқ, асло кечирмагай. У ғазаб отига мингач, кечириб қодир эмас... Агар унинг юрагида менга нисбатан заррача меҳр бўлганида ғанимлари саройига гаров тариқасида юбормас эди-ку!.. Бу шармандали жангда ўзга чорам борми менинг?.. Лашкарим юксак интизомли, менинг ёйим ўқи қай томонга учса, лашкар ҳам ўша ёқни мўлжаллагай. Мен қандай қилиб отам кўксини мўлжалга олурман?.. Наҳот, қисматимга падаркушлик битилган бўлса?..» Ботурнинг миясини ҳар қанча оғриқли фикрлар кемирмасин, у шошилар, фурсатни ғанимат билар эди.

Тақдири илоҳий ўйини ота-ўғилни жанг майдонида юзма-юз қилдими, энди буюғи Тангри иродасига боғлиқ. Бу жангда кимдир кимдандир устун келиши мумкин, лекин ўғлини мағлуб этган ота, отасини сарнигун этган ўғил ўзларини қилиб санашлари мумкинми? Бу муҳорабада икки орага солинган нифоқ, кўнгилларга ташланган адоваттина ғалаба қилиши мумкин...

Ота-ўғил кўнгилларидан юқоридаги фикрлар кечармиди, йўқ, буниси қоронғи. Лекин ҳар иккаласи қон ютаётгани аниқ эди. Айниқса, Ботур жуда қарама-қарши ҳислар оғушида эди. У умри давомида отасидан меҳр кўрмаган, нуқул алақандай ўйин, фитна-ю иғволардан азият чекиб келган бўлса-да, томирларида оқаётган қон туфайлими ёинки бошқа сабаб

биланми, жанг оқибатлари ҳақида ҳамон зўр бериб ўйларди. У юрт бошқаришга азм этган одам сифатида яхши билардики, салтанат юки — бу жуда оғир, залворли юк. Уни елкасида кўтарганининг бели майишиб кетиши ҳеч гап эмас. Лекин ҳукмфармонлик, юрт тутишлик — бу шаҳзодаларнинг қисмати-дур ва у ҳар доим ҳокимият тизгинини қўлга олишга шай бўлмоғи лозим.

Ботур жангга ҳозирланаётган лашкарни кузатар экан, бирдан Ражонинг сўзлари қулоқлари остида акс садо бергандек бўлди:

— Сени улут ишлар кутмоқдадур, сен улут ишларга қодирсан, шаҳзодам!..

Унутилмас муҳаббати нидоси шаҳзодани руҳлантириб юборди, у миясини кемираётган фикрларни ҳаёлидан ҳайдаб, бир қарорга келди. Дўсти Йитикни ёнига чорлади.

— Бу биз тузган лашкар учун биринчи жанг, дастлабки имтиҳон. Биз шу жанг ила ўзимиз учун ҳаёт, салтанат, шон-шухрат йўлини очгаймиз. Биз учун бошқа йўл йўқ!

— Худди шундай, дўстим! Қиличимиз бурро, найзамиз-да ўткир! Биз албатта ғалаба шаробини сипқоргаймиз, дўстим, — қувватлади Йитик.

— Кунтангри мададкор бўлгай, — деди шаҳзода жанг майдонига назар солиб.

Бу пайтга келиб хоқон Туман ўз саропардасида лашкарбошилари билан сўнгги машварат ўтказаятган эди. Унинг фикри-хаёли отасига қўл кўтаришга журъат этган шаҳзоданинг тезда танобини тортиб қўйиш билан банд бўлиб, сиртдан қараганда хийла хотиржам кўринса-да, юрагида қўзғолон бўрони ҳамон босилмаганди. Ва бу бўрон энди жанг майдонига кўчаётган эди...

Жанг новоралари тобора баландроқ чалиниб, ҳар икки томоннинг 10, 100, 1000, 10000 ликлари бир-бирларига рўбарў бўлдилар.

Ботур қўшинининг тузилиши барча туркий лашкарники сингари бўлса-да, унинг отлиқ аскарлари ва жуда махфий қурол ҳисобланмиш овозли ўқ-ёйлар билан қуролланган юзликлари зиммасига жанг тақди-

рини ҳал этиш вазифаси юкланганди. Манглай қисмлар рақиб сафларини пароканда қилар экан, ўнг ва сўл қанот мингликлари уларни айланиб ўтиб, ортдан қақшатқич зарба бериши лозим эди. Булар, албатта, жанг режаси эди, режани амалга ошириш эса ҳаммавақт ҳам кўнгилдагидек кечавермайди. Боз устига, ҳоқон Туман кўшини жанг кўрган, кўплаб ғалаба нашидасини сурган ва бу лашкарни мағлуб этишга умид боғлаш хомхаёлдек бир гап эди. Шаҳзода яхши билардики, у мағлуб бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ўлим билан баробар, отаси ўзига қарши қилич кўтарган фарзандни сира-сира кечирмайди. Ботур ортта чекинганда ўтиши лозим бўлган кўприкларнинг ҳаммаси ёқиб юборилган, унинг учун ортта йўл йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас.

Унинг юзини ёруғ, қўлини баланд этувчи ёлғиз йўл — бу жангда қандай бўлмасин ғалаба қозониш! Уни тириклик, борлиқ билан боғловчи ягона ришта ҳам шу...

Ботур этиги пошналарини Чуз биқинига ниқтаб, байроқдор қисмининг энг олдинги сафига ўтди, хос қўриқчилар уни ўраб олдилар. Йитик ўнг қанотга бошчилик қиларди.

Ҳоқон Туман эса ўзининг шоҳона саропардасида туриб, жангни бошқариш ниятида эди. У ўзининг энг ишонган амирларини лашкар бошлиқлигига тайинлаган, манглай, ўнг, сўл қанотларга укалари раҳнамо эдилар.

Шу тариқа новоралар гумбур-гумбури-ю, қарнайлар «ват-вати» остида жанг бошланиб кетди. Дубулға-ю жавшанлар, қилич, қалқон, ханжару найзалар жаранг-журунги, отларнинг жон ҳолатда кишнаши қулоқни қоматта келтирар, лашкар «ур-ҳо-ур»и тоғ дараларида момақалдиروقдек акс садо берарди.

Кўп ўтмай кўм-кўк майсалар отлар туёқлари остида топталиб бағри қон лолалардек аявон тус олди, булутларга қадар кўтарилган чанг-тўзон қуёш юзини тўсди. Ярадорлар оҳ-воҳи отларнинг аянчали кишнашига қўшилиб, қулоқни қоматта келтиргувчи бир мазмун касб этди. Ботур олдинги сафда жанг қилар, отаси эса ҳамон саропарда олдида турганича хос навкарлари орқали лашкар бошлиқларига турли кўрсатма-

лар юборар, афтидан, жанг бориши ва ривожидан мамнун эди.

Тушга яқин хоқон қўшини Ботур лашкарини тезоқар дарё томонга қисиб қўйишга муваффақ бўлди. Ботур учун жуда чигал вазият вужудга келди. Олдинда сон жиҳатдан бир неча бор устун хоқон қўшини, орқада тезоқар чуқур дарё. Бир томонда осмонўпар тоғлар, бир томонда тангу тор дара. Хуллас, талаш-тортишларга сўнгги, ҳал қилувчи нуқтани қўйиш вақти келганди. Ё душманни ортга улоқтириб, ғалаба шаробини сипқориш, ёки дарёнинг муздек сувида ғарқ бўлиш. Ўйлаб ўтиришга фурсат йўқ. Ҳақиқатан ҳам жанг шу тариқа давом топса, Ботур учун ҳалокатли бўлиши тайин эди. Лекин сиртдан қараганда, жангни мамнун кузатаётган хоқон Туман назарида шундай бўлса-да, аслида рақибни ўзидан тажрибали, сон жиҳатдан устун эканини ҳисобга олган шаҳзода, вазият чигаллашса қўшини дарё соҳилига қисиб қўйилиши эҳтимоли борлигини олдиндан кўра билган, овозли ўқ-ёйлар билан қуроолланган юзликлар, баргуствон отликлардан иборат пистирма тор дарасига беркитилганди. Душман пистирмага дуч келгач, ўнг қанотда бўлган Йитик лашкари уни айланиб ўтиб, ортидан зарба бериши лозим эди.

Хоқон Туман ўғлининг қўшини соҳилга қисилиб, улар жон-жаҳди билан олишаётганини кўргач, мамнун ҳолда лашкар бошлиқларига чопарлар юборди:

— Ҳужумни тобора кучайтириб, оқибатсиз шаҳзодани қўшини билан дарёга улоқтириб ташланг! Ҳеч ким асирга олинмасин! Жанг майдонида ўлим жангчи учун, айниқса, менинг қавмим, зурриёдим учун юксак шарафдур!

Хоқоннинг баланд қирда тикланган саропардасидан жанг майдони кафтдек кўриниб турар, лашкар баҳорги тошқин сувларидай тўлқинланиб дарё томон оқмоқда, яна бир неча дақиқадан сўнг шаҳзода қўшини сувга улоқтириб ташланиши тайин бўлиб қолганди. Лекин жанг майдонини хотиржам кузатаётган хоқон бирдан чаён чаққандек типирчилаб қолди, от келтиришларини буюрди. У не кўз билан кўрсинки, душманни дарёга улоқтиришга азм этган қўшини сафида саросима бошланганди. Шаҳзоданинг пистирмадаги ка-

мончи ва баргуствон отлиқлари хоқон қўшинига шер-
дек ташланган, даҳшатли овоз чиқариб учаётган ёй
ўқлари юракка беҳад ваҳима соларди. Йитик бошлиқ
минглик эса хоқон қўшинига зарба бермоқда, ҳало-
катли қуршов ҳалқаси тобора торайиб борарди.

Хоқон Туман иш чаппасидан кетиб, ўзи қисқа вақт
ичида қолиб ҳукмдордан мавлӯб ва сарнигун киши
ҳолига тушиб қолаётганини юрак-юракдан ҳис этиб,
оти сағрисига бир неча аччиқ қамчи босиб, лашкар-
бошиларига ёрдамга ошиқди. У отда елиб борар экан,
ўғли ихтиро этган вақтда ўзи унчалик эътибор қилма-
ган овозли ўқ-ёйлар ҳақиқатан ҳам даҳшатли қурол
эканига ишонч ҳосил қилганди. «Эҳ, хом сут эмган
банда, пуштикамарингдан бўлган бола, она сути оғзи-
дан кетмаган шаҳзода шундай даҳшатли қурол ихтиро
этиши мумкинлигини хаёлингга келтирмабсан.» Ваҳи-
мали овоз чиқариб учаётган ўқларнинг сон-санови йўқ,
саросимада бўлган лашкар ўзини қаёққа уришни бил-
мас, дарё суви қизғиш тус олганди.

Хоқон тўрт томонга тум-тарақай қочаётган лашка-
рини руҳлантириш учун байроқдор қисм сари оши-
қар экан, кўнглида жанг олдидан кўзролган бўрондан
асар ҳам қолмаган, у алланечук ғамгин-дилгир бир
ҳолатда эди. Энди салтанат тизгини қўлдан кетганини,
наинки салтанат, балки тирик қолиши ҳам даргумон
экани хаёлидан ўтар, ўғлига ўтказган ситамлари ҳад-
дан зиёд бўлганини ўзи ҳам англаётган, лекин кўнглида
афсус-надоматдан асар ҳам йўқ, қалби бўм-бўш, ҳу-
виллаган эди.

Бирдан унинг қуловига увиллаган говуш чалин-
ди-ю, шунинг баробарида кўксига ўтли бир оғриқ би-
лан ёй ўқи қадалди, эгарда бир қалқиб, ерга қулади.
Хос соқчилар уни ўраб олдилар, табиб ҳам ҳозир-у
нозир бўлиб хоқон ярасини кўздан кечирмоқчи бўлган
эди, Туман қўл ишораси билан уни тўхтатди.

— Қўй, табиб, мени қийнама, бу ярани сен асло
тузатолмагайсан. Чунки кўксимда ўз зурриёдим узган
ёй ўқи турибди. Бу яра тузалмасдур, бу яра асло ту-
залмагай... Ўз ўғлим ўқидан пайдо бўлган яра. Йўқ,
йўқ, бу ўғлим узган ўқ эмас, бу ўқни мен ўз-ўзимга
уздим, ўз-ўзимга!

Буюк хоқонлик ҳукмдори шу тахлит ҳаёт билан видолашарди. Бу қонли жанг милоддан 210 йил бурун юз берган эди.

Жанг майдонида эса даҳшатли манзара ҳукмрон, Ботур жанг пайтида отаси айтган сўзларни такрорлади:

— Ҳеч ким асирга олинмасин! Жанг майдонида ўлим топмоқлик туркий қавмлар учун бир шарафдур! Биз ўз салтанатимизни ҳимоя қилиш учун бутунлай янги лашкар тузгаймиз! У бизнинг номимизни шон-шухратта буркайди!

Дарё юзи қип-қизил, бу ботаётган қуёш нурлариданми ёки шаҳидлар қониданми, билиш мушкул эди. Лекин ана шу мавҳумлик аро аччиқ бир ҳақиқат юзага чиқмоқда, хоқон Туман қуёши ботиб, Ботур-Ўғузхон қуёши порламоқда эди...

Бу ҳақиқат тўғрисида эрта тонгда жарчилар бутун ёруғ оламга жар соладилар...

Ҳа, худди шундай бўлди! Эрта тонгдан Туманбалиқ кўчаларида янги ҳукмдор Ўғузхон ҳақида жар солинди.

Янги ҳукмдорнинг ёлиб лашкари учун дарё соҳилидаги сўлим бир гўшада базми жамшид уюштирилди.

Бу базм шундайин бир базм эдики, унинг таърифи етти иқлимга ёйилди, шоирлар бу ҳақда ашъор битдилар, ҳофизлар қўшиқ куйлаб, бастакорлар куй басталадилар.

Ўғузхон урушда матонат кўрсатган амирлар, лашкарбоши ва баҳодирларга катта илтифот кўрсатиб, уларга сарулолар кийдириб, турли тортиқлар қилди.

Базмга биянинг сути ва узум шарбати шунчалар кўп тўпландики, тарихнавис Ҳофиз Таниш Бухорийнинг эътирофича, осмон бир ҳумхона-ю, денгиз коса бўлганида ҳам, бу шарбатлар унга сифмас эди. Балиқ, от, қўй, қорамол гўштидан шунчалар кўп таом тайёрланганки, унинг хирмони тоғу адирларга баробар келган. Турна ва чумчуқ, қулон, кийик, какликдан ташқари тўқсон минг қўй ва тўққиз минг бия сўйилди. Нозанинлар олтин ва кумуш жомларда тутган шаробдан ҳамма сармаст бўлди.

Базми жамшид ўз йўлига, ҳар бир ҳукмдор ўз хурсандчилиги кунларида албатта бундай тадбирларни ўтказади. Бу табиий. Лекин ана шу мисли кўрилмаган базм етти иқлимга янги, саодатли, айни пайтда қаттиққўл ва қайсар ҳукмдор улкан салтанат тахтига чиқиб, жаҳонга юз тутганидан далолат берарди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ўғузхоннинг порлоқ қуёши. Тунгус элчисига жавоб

Тангритоғнинг мўйсафид чўққилари чўл лолалари тусини олиб, қуёшнинг илк нурлари Туманбалиқни ўраган ўтлоқлар кипригидан ёз тонги мудроғини ўчирди, онасини тўйиб эмган тойчоқ шодон кишнаб, янги кунни олқишлади. Шодиёналардан сармаст Туманбалиқ эринибгина уйғонмоқда, тонгги сайрни хуш кўрувчи Ўғузхон эса хушқомат сарв дарахтларини оралаб, секин-аста одимлаганича ўй-хаёлларга эрк берарди. Тўй-томоша, тантаналар тутаб, салтанатнинг оддий иш кунлари бошланган, юрт тутиш нечоғлик оғир юмуш эканини энди янада яққолроқ сезаётган ёш ҳукмдор олдида турган кечиктириб бўлмас юмушлар, уларни адо этиш тўғрисида фикр юритарди. Унинг қалби энди бир вақтлардагидек тошқин тоғ дарёсига эмас, балки вазмин ва улуғвор уммонга ўхшаб кетар, улкан ишлар қилиш учун улкан ақл-заковат лозимлиги унга аён бўла бошлаганди. Лекин улуғвор ва улкан ишлар оғир йўқотишлар, қурбонлар ҳам талаб қилар эканки, у ўзини ҳар қанча хурсандчилик, тўй-томоша билан овуттишга интилмасин, деярли барча қариндош-уруғидан жудо қилган, падаркушлик тамғасини босган ўша қонли жанг таъсиридан, таъқибидан ҳамон халос бўлолмасди. Дўсти Йитик, маҳбубаси Ариғ суҳбатлари ҳам баъзан кўнглига сиғмай қолар, ана шундай пайтларда у тонг саҳарлаб боғ сайрини ихтиёр этарди. Бокира табиат қўйнида у узоқ вақт ўзи билан ўзи ёлғиз қолар, олишар, баҳс этар ва бу баҳоларда у кўпинча мағлуб

бўларди. У ўзига шундай саволлар берарди: «Ҳукмдорлик нима ўзи? Илми, санъатми ёинки туғма иқтидорми? Наҳот, ҳар бир салтанат иддизлари қон билан сўзорилиши даркор бўлса?..»

Ўғузхон ариқларда шарқираб оқаётган сувнинг шўх кўшиғига бир муддат қулоқ тутар, сўнг яна йўлида давом этарди. Тонгнинг шўх насими кўнглига ҳузур бахш этар, пойига эгилиб салом бераётган гул-кўкатлар лабидаги шудринг қуёш нурида «ялт» этиб кўзни қамаштирар, ёш ҳукмдор кўнгли эса тожу тахтнинг нашъали жилвасидан сархуш эди. Лекин бу сархушлик мастликниқига ўхшамас, унга қандайдир ҳадик, алланарсалар илинжи ҳам йўррилганди. «Хўш, — ўйларди у хавотир ила, — мана, отам тахтига унинг мурдасини босиб ўтиб ўтирдим. Отам ҳаётига зомин бўлган, унга вафо қилмаган тахт менга вафо қилгайми?..»

Бор сайридан кўшқига қайтган Ўғузхонни Ариф таъзим ила қаршилади, нонушта учун дастурхонга таклиф этди. Нонушта вақтида ҳукмдорнинг кайфияти яхшиланиб, хотини билан очилиб-сочилиб суҳбатлашди, ҳазил-мутойиба қилди. Шунда Ариф унга кўнглини очди:

— Хоқоним, сен мартаба, ақл-заковатда улурсан ва улуглар кечиримли, олижаноб бўлғайлар...

— Сўйла, гўзалим, сенинг не гуноҳларингни кечай?.. Фикри ожизимча, сен гуноҳсизсан...

— Саҳв этасан, хоқоним! Гуноҳсиз — ёлғиз парвардигор, биз ожиз бандалари эса гуноҳдорлармиз.

— Сўзинг ҳақ, гўзалим. Биз ҳаммамиз Тангри таоло олдида гуноҳдор бандалармиз. Лекин менинг наздимда гуноҳинг йўқлигини айтган эдим...

— Балки сенинг олдинда ҳам гуноҳсиз эмасдурман. Гуноҳим — сенинг чўриларинг гуноҳларини сўраб олиш. Айтмоқчиманки, марҳаматингни Сақит ва Кунтуғдидан дариф тутмасанг, ахир, улар ҳам хоқон хотини ҳисобланишади, уларни ҳазрат отанг тўй-томоша қилиб, келин, деб кўшқингга олиб келган. Уларда тангридан умидвордирларки, шу чоққача сени тарк этишмади...

Ўғузхон Арифни хафа қилмаслик учун сукут сақлади, унинг сўзларига жавоб қайтармади. У Сақит вақти

келиб, садоқатли хотин бўлишига кўзи етса-да, Кунтуғдига мутлақо ён босолмас, унинг хиёнатини кечиргани йўқ эди.

Хоқон хотинининг юзига боқди. Ариф садоқат тўла кўзларини унга тикканича жавоб кутар, нигоҳлари шунчалар маъсум эдики, Ўғузхон уни хафа қилишни истамай, таслим бўлди.

— Майли, гўзалим, сенинг ана шу маъсум нигоҳларинг ҳаққи-ҳурмати мен улардан марҳаматимни аямагайман. Лекин айтиб қўяй, агарда Кунтуғдининг яна бирор бежо қадамини сезсам, у мендан омонлик кўрмагай!

— Ташаккур, хоқоним, сен марҳаматда Хонтангри янглиғ юксақдурсан!

Ўғузхон Ариф билан хайрлашиб, саройга йўл олди.

Ҳашаматли боргоҳ салтанат салоҳияти, унинг қудратидан далолат берар, турли қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтнинг ҳар икки томонидан саройнинг нуфузли аъён, лашкарбошилари ўрин олишган, бугун қўшни мамлакат элчиси ташрифи кутилмоқда эди. Хоқон бу мамлакат билан кўп муҳораба қилган, Ўғузхон эса Улуғ Ёвчилар хони саройида тутқунликда дақиқа сайин ўлим хавфини кутиб яшаган кунларини ҳамон унутмаганди. Лекин қукмдорлик одоби уни элчи билан ҳамсухбат бўлишга мажбур этарди. У эртами, кечми, ўзи ҳам бу мамлакат сари юриш бошлаши мумкинлигини билар, бироқ Тангри қумликлари ёз иссиғида уммондек чайқалиб турган пайт бунинг мавриди эмасди. Боз устига чегара ҳудуди ҳисобланмиш ўрталик ерлар учун Тунгус хонлиги билан ҳам муҳораба бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Улуғ Ёвчилар элчиларидан сўнг, Тунгус хонлиги элчиларини қабул қилиш лозим. Тунгуслар ҳам ёвчиларга ўхшаб фақатгина қилич ва олтин жарангини тан оладилар, холос.

Шу аснода эшик оғаси баланд овозда Улуғ Ёвчилар мамлакати элчисини боргоҳга таклиф этди. Хоқон элчи таъзимига жавобан бош қимирлатди. Элчи Фарбадаги энг хавфли қўшни давлатнинг вакили, унинг ҳурматини жойига қўймоқ жоиз.

Элчи таъзимдан сўнг, Ўғузхонни тахт соҳиби бўлганлиги билан қутлаб, хоқоннинг юзлаб сифатла-

рини санади, сўнгра совға сифатида кескир шамширу олтин ёмбилар, учқур отлару ўткир шароб, атласу ким-хоблар олиб келганини маълум қилиб, хоқон мартабаси Хонтангри янглиғ юксак бўлишини тилади.

Ўғузхон совға-саломлар учун миннатдорчилик билдириб, Улуғ Ёвчилар мамлакати хони саломатлигини суриштирди.

— Ўтлоқ ва дарёларимиз бир, биз сен билан яхши кўшни бўлишни истаймиз. Сен билан жанг майдонида эмас, балки яшил яйловларда учрашиб, базми жамшид қурсак деймиз, — истак билдирди элчи.

— Мен-да урушнинг баргуствон отлари яшил яйловда ўтлаб юрганини афзал билурман, — деди Ўғузхон.

Шу тахлит яхши кўшничилик қилиш ҳақида аҳд қилиб, элчи боргоҳни тарк этди.

Кўп ўтмай эшик ораси Тунгус хони элчиси ташрифи ҳақида маълум қилди. Тунгус хонлиги Ўғузхон эга бўлган хоқонликнинг Шарқдаги кучли, маккор ва но-бакор кўшниси эди.

Хоқон қаршисида таъзим бажо этаётган элчини зимдан кузатди. Барваста, кенг елкали, қора сочлари узун, митти кўзлари қисик, чехрасидан хийла калондимоялиги билиниб турарди. У олиб келган совғалар ҳам унчалик асл моллар эмас ва бу Тунгус хони Ўғузхонни унчалик менсимаслигидан далолат берарди. Хоқон ғазабини ичига ютиб, элчига қулоқ тутди. Элчи уни нари-бери табриклаган бўлиб, асосий мақсадга кўчди.

— Буюк Тунгус хони менга берган ваколатдан фойдаланиб шуни маълум қиламанким, фуқароларинг ўзаро чегара ҳудудимиздаги «ўрта» аталмиш бетараф ерларда чорва молларини боқиш баҳонасида турли найранглар, иъвогарликлар қилиб, хонлигимизнинг муқаддас ерларини топтаяптилар. Биз бунга ортиқча тоқат қилолмаймиз!

Тунгус элчисининг сурбетларча ёлғон гапираётгани Ўғузхоннинг жаҳлини чиқарди. Лекин у ўзини босиб, вазминлик, мулоҳаза билан жавоб қайтаришга ҳаракат қилди:

— Чегара ҳудудимиз жуда бепоён, масофаси ҳам 1000 йўлдан* ошиқроқ. Бас, шундай экан, бу ҳудудда тартиб ўрнатмоқлик фақат бизнинг эмас, балки Тунгус хонлигининг-да вазифасидур. Менга чегарадан хабар беришларича, бизнинг фуқаролар эмас, билъақс, сизнинг қўшин юзликлари ҳудудимиз яхлитлигини тез-тез бузиб турибди. Биз қўшни дея андиша қилиб, жим юрар эдик. Афтидан, хонингиз андишани қўрқоқ ҳисоблабди. Биз қилич кучига қилич билан жавоб бера олурмиз. Шўни яхши билинг, муҳтарам элчи! — хоқон ўзини босишга ҳар қанча интилмасин, овози таҳдидли янгради ва сарой аъёнлари сафларида уни қувватловчи жонланиш сезидди.

Элчи эса ён бериш, муроса қилишни хаёлига ҳам келтирмай, ҳақоратомуз шартларини баён эта бошлади. У афтидан, Тунгус хони ҳарбий қудрати бутунлай енгилмаслигига ишонарди. Элчи чегара ҳудудидаги энг серўт яйловлар, серсув дарёлар Тунгус хонлиги ҳудудидаги киради, дея даъво қила бошлади. Бу Ўғузхонни ҳақоратлашга мўлжалланган очикдан-очик ўйин эди. Ниҳоят, хоқоннинг сабр косаси тўлди:

— Майли, сен муроса-мадорани истамадингми, энди ўзингдан кўр! Ота-боболаримиз хоки ётган муқаддас еримизнинг бир қаричини ҳам бермаймиз! Менинг бошқа гапим йўқ! Қолганини қилич ҳал қилгай!

Элчи ўз давлати қудратига ишониб, Ўғузхонни шармандали шартларни қабул қилишга албатта кўндираман, деб ўйлаганди. Хоқоннинг қатъияти уни саросимага солди. У хайр-маъзурни ҳам «унутиб», боргоҳни тарк этди.

У кўздан ғойиб бўлгач хоқон ҳузурида фақат ишонган одамларнигина олиб қолиб, ғоят махфий машваратни бошлади. У элчи билан суҳбатлашаётган чоғидаёқ Тунгус хонлигига қўққисдан ҳужум қилиб, уни тор-мор этиш режасини калласида пишитиб улгурганди. Сирасини айтганда эса еш ҳукмдор ўз фаолиятини жангу жадалдан бошлашни истамасди. У энг аввало фуқаро вამини ейишни, Туманбалиқни янада кенгайтириб, сўнгра 400 минг отлиқ лашкардан иборат

* Йўл — масофа ўлчов бирлиги.

сараланган қўшин тузиб, ўз ҳудудларини кенгайтиришни мўлжаллаганди. Лекин Тунгус хонининг сурбетлиги унинг режаларига тузатиш киритди. Хоқон уни бир зарб билан мавҳ этишга жазм этди.

Машварат узоқ давом этди. Хоқон вазирлар, амирлар, лашкарбошилар фикрларини бирма-бир тинглаб, хулоса қилди.

— Демак, кун сайин сурбетлашиб бораётган Тунгус хонига қарши яшин тезлигида уруш очишимизга ҳеч бир куч монелик қилолмагай. Биз ўша хумкалла элчи ўз хони саройига етиб боришга улгурмай, ваним устига шердек ташланишимиз, уни янчиб ташламоғимиз керак. Токи, у бизни ҳақорат қилганига минг пушаймон бўлсин! Ва билиб қўйсинки, Ўғузхон мулкида бир қарич ҳам ортиқча ер йўқ! Ота-боболаримиз хокиётган ҳар сиқим тулпроқ — биз учун муқаддасдир!

Эрта тонгда сафар бурғуси чалиниб, лашкар тоғ кўчкисидай бўлиб ўрнидан кўзгалди.

Ўғузхон қўшини ўн минглик (туман) тартибида тузилиб, ўнлик, юзлик ва мингликларга бўлинган. Отлиқлар ва пиёдалар ўқ-ёй, найза, қилич, гурзи, болта, манжаниқлар билан қуролланишган. Лашкар ғул (марказ), баронғор (ўнг қўл), жавонғор (сўл қўл), қанбул (қанот ҳимояси), манглай (илғор қисм), ҳировул (орт томон)дан иборат қилиб тузилган эди.

Юриш вақтида ҳар бир аскар ўзи билан камон, 30 та ўқ, қилич ҳамда бир ойлик озуқа олиши лозим эди. Ҳар бир аскар 2 от, ҳар ўн киши ўзи билан бир чодир, икки соябон, белкурак, арра, игна, арқон, меш ва қозон олиб юришарди.

Ўғузхон юриш олдидан қўшин сафларини айланиб чиқиб, уларнинг тайёргарлигини обдан текширди, кўнгли тўлғач, сафар бурғусини чалишга рухсат этди.

Бу янги ҳукмдорнинг илк ҳарбий юриши эди. Амирлар, лашкарбошилару аскарлар ҳам жуда кўтаринки руҳда. Бўлажак жангларда хоқонга ўз садоқатларини намойиш этиш иштиёқи билан ёнишарди. Тунгус хонлиги бадавлат юрт бўлиб, ўлжалар ҳақида хаёл сураётган аксарият жангчилар қулоқлари остида олгин жангнинг эшитиларди.

От ўйнатиб бораётган Ўғузхон эса ўз Ватани шон-шухрати ҳақида, унга кўз олайтираётган ғаламис тун-

гуслар билан тезроқ юзма-юз жангга киришиб, ғалаба, ўз ҳаётидаги биринчи ғалаба, голиблик напидасини суриш ҳақида ўйларди. Отаси билан бўлган жангдаги ғалабани у ғалаба эмас, ўзи учун мағлубият ҳисоблар ва бу тўғрида ўзи ҳам, бошқалар ҳам тезроқ унуттишини истарди. Мабодо Тунгус хонини сарнигун этса, мана бу бошқа гап, бошқача ғалаба. Чунки у Ўғузхоннинг Ватанига кўз олайтирди, хоқон ҳамиятига тегди, уни ҳақоратлади. Ўзини инсон санаган киши бунга чидай олмайди, албатта.

Кўшин баҳорги пўртанадек бўлиб олға интилар, кўкка ўрлаган чанг-тўзондан тўрт қадам нарини кўриб бўлмас, товачилар вақтинчалик қўналға излаб жонсарак, теварак-атроф аҳолиси уларни хайрихоҳ назар билан кузатиб қолишар, лашкар қўниб ўтган ўтлоқ ва сайҳонликларда бўрондан кейинги манзара кўзга ташланарди.

Хоқон илғор қисм таркибида лашкардан анча илгарилаб кетган, байроқдорлар қўлидаги бўри боши тасвири туширилган алвонранг яловлар қуёш нурлари аро жуда улуғвор кўринар, бу Қуёш ҳукмдорни янада тўлқинлантирарди.

Ўғузхон олис-олисда салобат тўкиб турган Хонтангри чўққиларига нигоҳ ташлади. Оппоқ қорлар қилич дамидек ялтираб, кўзни қамаштирар, юракни жунбушга келтирарди. «Менинг кимлигим ва келажақда ким бўлишим ана шу дастлабки юришим муваффақиятига боғлиқ...» Хоқон юрагидан кечаётган туйғулар жуда қарама-қарши эди. Тунгус элчиси билан бўлган суҳбатдан сўнг қалбида кўтарилган вулқон ҳамон сўнмаган бўлсада, салтанат тақдири, унинг эртаси ҳақида кўпроқ ўйлар эди. «Пешонасига юрт отаси, миллат отаси бўлиш қисмати битилган эр йигитлар фақаттина интиқом, уруш, кимларнингдир қизил қонини тўкишни ўйлашлари жоиз эмас. Бу — калтабинлик. Биз, хоқонлар, ҳатто уруш аталмиш қабоҳатдан ҳам яратувчилик йўлида фойдаланишимиз керак бўлади. Токи ҳар бир юриш Ватан сарҳадларини янада кенгайтириб, унинг қудратига қудрат қўшсин! Мен шундайин бир салтанат барпо этайки, у марҳум отам хоқонлигидан юз чандон қудратли, мукаммал бўлсин ва Тунгус хони сингари су-

бутсизлар оғиз соломасин. Бу юртда фаровонлик ва адолат ҳукм сурмоғи даркор. Бойқўлдан Ҳинду Синд-гача менинг қаламравимга кирмоғи керак. Бунинг учун эса, начора, қилич кучига таяниш даркор... Лекин ҳозир, мен биринчи навбатда тунгус элчиси сурбетлигига жавоб бермоғим шарт!»

Ўғузхон сон-саноқсиз хаёллари миясидан ҳайдаб, фикрини бир ерга жамлади. Шу дақиқалардан бошлаб унинг фикри-зикри бир нарсага — Тунгус хони билан бўлажак жангга қаратилган эди.

Хоқон сўлим бир гўшада саропарда тиклатиб, ҳал қилувчи жанг олдидан лашкарбошилари машваратга жамлади. Бу орада айғоқчилар Тунгус хони ўн минг кишилиқ лашкар билан тоғ ва дарё оралиғидаги ўтлоқда истироҳат қилаётганини, оралиқ масофа бир кечалиқ йўл эканини маълум қилишди. Бу хабар айтилиб мудоао эди. Ўғузхоннинг мияси жуда тез ишлаб бошлади. «Демак, масофа бир кечалиқ йўл... Биз тун бўйи йўл босиб, у нобакорни рафлат уйқусида босамиз. Тўғри, лашкар, отлар толиқади, лекин биз барибир душманга қўққисдан, у кутмаган томондан ҳужум қилишимиз боис устуналикка эришамиз, чарчоқ унутилади, ғалаба эса биз томонда бўлғай! Мен хон чодирига унинг сурбет элчисидан олдинроқ кириб боргайман, тангри мададкор бўлса!..»

Машваратда шундай қарорга келинди: лашкар иккига бўлиниб, душманга икки томондан тонг қоронғисида ҳужум қилади. Лашкарнинг бир қисмига Ўғузхоннинг ўзи, бир қисмига Йитик бошчилиқ қилади. Тунгус хонини асирга туширишни ҳам Ўғузхон ўз зиммасига олди. «Тангри муродимга етказса, мен Тунгус хонини яккама-якка жангда мағлуб эттайман!..» ўйларди у.

Лашкар туни билан йўл босди, тоғ ўнгирлари, даралар отлар кишнаши-ю, яроғ-аслаҳа жарангига тўлиб кетди.

Тонг қоронғисида хоқон лашкари икки томондан бало-қазодай бўлиб душман устига ёпирилди. Оз сон-

ли соқчилардан бўлак ҳамма ширин уйқуда эди. Душман қароргоҳида саросима, парокандалик бошланди. Бир қисм лашкар зўрға сафланиб улгурган бўлса, қолганлари ваҳимага тушиб, дарё томон қоча бошлади. Лекин улар қаёққа қочишмасин, тиз дамига дуч келиб, бошлари сапчадек учарди.

Ўғузхон худди режалаштиргандек рақиби Тунгусхони Кезни ҳарамидида сарпойчан ҳолда асир олишга муваффақ бўлди. Ҳарам волиб хоқон ихтиёрига ўтди. Ўғузхон от жиловини буриб, саропардадан узоқлашар экан, ярим яланғоч оппоқ, бўлиқ сийналари диркиллаб турган, қора сочлари паришон бир гўзал ёш тўла кўзларини ундан узмаётганини пайқаб қолди. Бу кўзлар шунча даҳшат, қон аро бутун вужудидан куч, райрат ёғилиб турган Ўғузхонга қандайдир хавотир, илинж ва айни вақтда эҳтирос билан боқиб турар эди.

«Эҳ, — юраги ҳапқирди ёш ҳоқоннинг, — бу не сир-синоат, Тангрим! Қон, кўз ёшлари ва... гўзал оҳунинг эҳтирос тўла боқишлари... Ўзинг мадад бергайсан!»

Ўғузхон жунбушга келган туйғуларини жиловлаб, яна диққат-эътиборини жанг майдонига қаратди. Хоқон лашкари саросимадан ўзини йўқотган душман қўшинини тутдай тўкмоқда эди.

Чошгоҳга бориб жанг, тўғрироғи, қирғин тақдири ҳал бўлди. Саф олдида Ўғузхон Кезга рўбарў бўлди.

— Рақибимга жанг яроқлари ва ўз отини келтиринг. Биз яккама-якка жанг қиламиз. Ким волиб чиқса, ғалабаси ҳам ўшаники! — деди хоқон.

Унинг айтганини бир зумда муҳайё қилдилар. Кез яроқларини тақиб, гижинглаб турган отига минди.

— Раҳмат сенга, хоқон, — деди у. — Мен хон эмас, аввало аскарман. Аскарга жанг майдонида ўз ор-номусини ҳимоя қилиш учун яратган имконинг учун ташаккур! Лекин биз қаттол душманлармиз ва ўрта-мизда сулҳга ўрин йўқ!

Кез ҳақ эди, ҳеч қандай сулҳга ўрин ҳам, ҳожат ҳам йўқ эди. Буни тонгги босқин яққол кўрсатиб бер-

ганди. Шунга қарамай, Ўғузхон иложсиз ва имконсиз рақибига сўнгги имконият берганди. Ўғузхон назарида тонгги ҳужум — бу ҳарбий ҳийла. Лекин у рақибини ҳийла билан маҳв этган бўлса-да, яккама-якка жанг рақибни кейинчалик «ҳийла қурбони бўлдим» дея афсус чекишига чек қўяди, ғалаба тасодифан эмас, куч билан қўлга киритилганини исбот этишга хизмат қилади.

Шу тонгдан бошлаб Кезнинг толе қуёши ботган. Кез мағлуб, шарманда хон сифатида жуда асабий, Ўғузхон эса ғолибликдан мағрур, масрур ва хотиржам эди. Унинг толе қуёши энди жамол кўрсатмоқда. Олишув бошланди. Ҳар икки рақиб бир-бирларига шердек ташландилар. Қилич, найзалар ишга тушди.

Дастлаб кучлар деярли тенг эди. Лекин устунликни қўлга ола билган Ўғузхоннинг найзаси кўп ўтмай Кезнинг мағлубият алами ўртаб турган кўксига аёвсиз санчилди ва у ўзининг севимли аргумоғи туёқлари остига қулади...

Ўғузхон ҳаёт билан унсиз видолашаётган рақибни тепасида бир муддат тургач, шундай деди:

— Хонни иззат-икром ила тупроққа топширинг. У жанг майдонида аскар сифатида мардона ҳалок бўлди. Ўлим орамиздаги хусуматга чек қўйди. Начора, у ўз хонлиги тўғрисида ўйларди, мен эсам ўз салтанатим келажаги ҳақида ўйлашга мажбурман...

У тобора баландлаётган қуёшга бир муддат тикилди, кўзлари ёшланиб, нигоҳини олис уфққа қадади. Кўзлари қуёшнинг кучли нурларидан ёшландими ёинки рақибни Кезнинг аччиқ қисматиданми, буни айтиш қийин. Фақат, у эртами, кечми ўзи ҳам қисматнинг ана шундай зарбасига учраши мумкинлигини ҳис қилди, кўнгли бўшашиб, ҳувилаб қолди. Начора, жамики тирик жонзод вақти келиб ўлим шаробини нўш этишга мажбур, маҳкум...

Хоқоннинг тушкун ҳолати тезда ўтиб кетди. «Мен ҳозир ғолибман-ку! Бас, шундай экан, ҳозир мен ғалаба нашидасини суришим керак. Ўлим ҳақида мағлублар, ожизлар купроқ ўйлашади. Майли, ўйлайверишин. Энди Кез ҳам, Тунгус хонлиги ҳам йўқ. Энди фақат ҳарамдаги тунгус гўзаллари бор...»

Хоқон Кезни асирга олаётганда ўзига тикилиб турган тунгус гўзали нигоҳларини эслади, юраги жизиллаб кетди. Лекин у энг аввало фолиб лашкари роҳатфароғати, оладиган ўлжалари ҳақида ўйлаши керак.

Ўғузхон лашкарлари уч кун Тунгус юртида ўлжа тўплади. Тўртинчи кун табиатнинг сўлим бир гўшасида жой ҳозирлаб, дошқозонлар осилди. Фолиблар учун базми жамшид уюштирилди. Базмдан сўнг Ўғузхон тунгус гўзалларидан иборат янги ҳарамига ташриф буюрди. У ўша, эҳтиросли нигоҳлари билан нималарнидир ваъда қилган гўзалнинг саропардасига кирди.

Тунгус гўзали хоқонни шоҳона безатилган дастурхон устида кутиб олди.

— Марҳабо, хоқоним, хуш келдинг! — деди у таъзим бажо этиб.

Хоқон бир зум жим туриб, саропарда соҳибасини кузатди. Унинг отлар кишнаши-ю қурол-яроғ жарангидан қоматта келган қулоғига ажойиб мусиқа эшитилгандек бўлди.

— Овозинг ўзингдан-да гўзал, соҳира. Исминг недур?

— Исмим Луълу, хоқоним.

— Луълу... Ҳа, ҳақиқатан ҳам гавҳар экансан, гўзал, Тунгус хони тожидаги энг бебаҳо гавҳар...

— Хоқоним, маъзур тутасан. Лекин энди Тунгус хони ҳам ва унинг тожи ҳам йўқ. Ҳаммаси ёз тунидек алдоқ туш каби ўтди-кетди... Энди чўринг гавҳар эмас, Ўғузхон оегининг гарди бўлишига-да рози...

— Ундоқ дема, гўзал, сен мен учун-да бебаҳо гавҳар бўлишга лойиқдурсан.

Луълунинг шаҳло кўзлари яна эҳтирос-ла порлай бошлади. Лекин хоқоннинг тийрак нигоҳи эҳтирос пардаси ортига қандайдир хавотир, маҳкумлик учқунлари яширин эканини пайқайди, Луълуга раҳми келди.

— Недандир хавотирдасан, кўзларингда мунг кўраман. Менинг ташрифидан хурсанд эмасмисан, малагим? — сўради у Кезнинг энг суюкли кенжа хотинидан. — Ё мағлуб хожанг учун ҳамон мотамдасан?..

Луълу кўзларини хоқондан яшириб, чуқур хўрсинди.

— Бу қисмат эртами-кечми бошимга тушишини билардим. Лекин Кез бунчалар шармандали маълубиятга учрашини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Начора, пешонасига битилгани шу экан... Ахир, оёғинг гарди бўлишга ризолигим — аламларимни унутганим эмасми? Агар ўшанда нигоҳларимиз тўқнашмаганида, мен ўзимни қилич дамига урган ёки дарёга фарқ қилган бўлув эдим. Сен босқинчи эмас, балки халоскор эканинга имон келтирдим. Кўзларингдаги ёлқин сен оддий қашқир эмас, шер эканингни кўрсатиб турарди.

— Сен нафақат гўзал, балки улкан ақл соҳибаси ҳам экансан, жоним. Агар Кез менинг муқаддас туپроғимга кўз олайтирмаганида унга қарши қилич кўтармасдим, — эътироф этди хоқон.

Луълу уялиб ерга боқди, юзлари қизарди.

— Чўрингиз нархини жуда ошириб юбормаяпсизми, хоқоним, — нозланди у товушида андуҳ оҳанглари йўқотишга ҳаракат қилиб. — Мен бор-йўғи ҳаёт уммони тўфонида дарғасидан ажраган кема янглиғ сарсон-саргардон заифаман, холос.

— Сен бебаҳосан, малагим ва энди дарғангни-да топдинг! — хитоб қилди Ўғузхон гўзалнинг оппоқ билагидан ушлаб, ўзига қаратар экан.

— Вой, вой, — карашма қилди Луълу, — қўлимни оғритиб юбордингиз... Улуғ дарғамнинг қарамоғида кемалар, кемачалар кўп деб эшитардим. Биз фақир сарнигунларга йўл бўлсин?..

Хоқоннинг эҳтироси жўш уриб, гўзални бағрига босди.

— Ҳаммаси ўз йўлига! Сен менинг биринчи қолибона юришимдаги Биринчи Ғалабамсан!

— Қолиб хоқоним, шуни унутмаки, мен сенинг Биринчи Ғалабанг бўлсам, шўрлик Кезнинг Сўнгги Маълубиятиман! Ҳа, Сўнгги Маълубияти!.. — Луълу бу сўзларни анчайин нозу одоб билан айтган бўлса-да, улар замирида аччиқ ҳақиқат ётарди. Лекин ғалабанинг мағрурлик ва масрурлик шаробини нўш этган, эҳтиросдан боши гир-гир айланган хоқон ҳозир кимнингдир ботган қуёши ёки сўнгги маълубияти ҳақида

ўйлашни истамасди. Бир неча кун аввал Тунгус хони харамининг гули бўлган Луълу бу оқшом ўзининг янги хожаси оғушида тўлин ойдек балқиб ётарди...

Мушир башорати. Байдинг тоғи этакларида. Олтин жилваси ёхуд хиёнат

Тунгус хонлиги устидан қозонилган ғалаба ёш ҳоқонни беҳад руҳлантириб юборди. У ўзи бир вақтлар тутқунликда яшаган, азалий рақиб мамлакат — Улуғ Ёвчилар юртига ҳужум бошлади.

Улуғ Ёвчилар жуда мардона, жанговар халқ эди. Шу боис улар Ўғузхонга жуда қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Лекин барибир ҳоқоннинг 400 минг сараланган отликдан иборат қўшинининг кучли зарбасига тоб беролмадилар. Кўп ўтмай уйсунлар ҳам таслим бўлишди. Ўғузхон уларни Хиший водийсига жойлаштириб, шу ерда обод ўлка барпо этишга буйруқ берди.

Бу пайтда Ўғузхон ҳоқонлигининг ён қўшниси Хан сулоласи анча кучайган, милоддан 215 йил бурун Чинг Сихуанг исми хон Ўғузхон аجدодларига тегишли жуда серунум, серўт Урдус яйловини босиб олганди. Ўғузхон ўзига тегишли ана шу яйловни ҳам рақибларидан қайтариб олишга муваффақ бўлди.

Ўғузхон бирин-кетин олти ўғил кўрди. Уларга Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Кўкхон, Тоқхон, Денгизхон дея ном қўйди. Фарзандлар ёшлиқдан жанг санъатига ошно қилинди. Улар бўйга етгач, ҳоқонга оғир юришларда қўл-қанот бўлдилар. Ҳоқон Кунхон, Ойхон, Юлдузхонни қўшинининг ўнг қанотига, Кўкхон, Тоқхон, Денгизхонни сўл қанотига лашкарбоши этиб тайинлади.

Бир-бирини қувиб йиллар ўтар, ҳар бир зафарли юришдан сўнг, ҳоқонлик ҳудуди тобора кенгайиб борарди. «Шундай кунлар келадики, — дерди Ўғузхон ўзи баъзан хаёл суриб ўтирганда, — Зангу Фаранг, Арабу Ажам менинг измимда, қаламравимда бўлади...» Лекин бунга эришишга ҳали кўп йиллар бор эди, ҳоқонни қонли жанглар, оғир йўқотишлар, аччиқ мағлубиятлар кутарди.

Сарой мунажжимлари, шомонлар хоқоннинг нури истиқболидан башорат қилсалар-да, Ўғузхон яхши билардики, улуғ мақсадга осонликча эришиб бўлмайди, роилибликнинг чағир тошли йўли оёқларни-да, юракларни-да қонлантиради.

Аксарият мунажжимлар, унга тилёғламалик қилиб, нуқул ёлғон башорат қилардилар. Фақат, барча сафарларда доимий ҳамроҳ, кекса шомон Муширгина унга рост сўзлар, хавф-хатардан огоҳ этарди. Мушир илоҳий кучлар билан пинҳона суҳбат қилар ва унинг башорати доимо тўғри чиқарди.

Кунларнинг бирида Мушир жуда ғамгин ҳолатда хоқон ҳузурига кириб келди-да, таъзим бажо этгач, шундай деди:

— Хоқоним, бир қошиқ қонимдан кечсанг, ёлғиз ўзингтагина айтадиган гапим бор...

Ўғузхон ишораси билан барча мулозимлар боргоҳни тарк этгач, Мушир мақсадга кўчди:

— Рақибларинг сенга қарши фитна бошламиш, огоҳ бўл... Фақат бу фитнани Жанубдаги рақиб ҳозирлаяптими, Шимолдагими, аниқ билолмай ҳалакман. Ҳар қалай, фармон берсанг, сарҳадлардаги лашкар ҳушёр турса...

Ўғузхон пинагини бузмай, жавоб қилди:

— Улуғ шомон Мушир, сен яхши билурсанки, сарҳадлар жуда мустаҳкам, улардан сичқон ҳам ўтолма-гай. Безовталигинг боиси недур?

— Безовталигим боиси пуки, бу фитнада сенга яқин кишиларинг томонидан хиёнат этилиши мумкин... Илоҳий кучлар мени огоҳ этдилар...

Энди Ўғузхон бир оз ҳушёр тортди, у Муширга ишонар, унга ихлоси баланд эди. Сарой фитналари ичида ўсган хоқон учун кимнингдир хиёнат қилиши мумкинлиги унчалик янгилик бўлмаса-да, шунча зафарли юришларда ҳамкор, ҳамфикр бўлганлар сафида парокандалик юз бериши хавфи уни ўйлашга мажбур этарди.

— Не демокдасан, Улуғ шомон? Наҳот шунчалар синалган аркони давлат менга хиёнат қилишга қодир бўлса?

— Кунтангридан ўзга ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандалармиз, хоқоним...

— Сен ҳақсан, Улуғ шомон, ҳамамиз хом сут эмган бандалармиз... — Ўғузхон шундай дея чуқур ўйга толди, шомон эса боргоҳни сассиз тарк этди...

Ўғузхон узоқ вақт ёлғиз ўтириб, шомон огоҳлан-тирган фитна хавфи ҳақида бош қотирди. У яхши билардики, ҳозирги кеча-кундузда у бошлиқ салтанатнинг кучайиб бораётгани Хан сулоласидан бўлган Тунжит хони Лийубонгга сира ёқмайди. Хуфиялар ҳам Лийубонг жангга зўр бериб тайёрланаётгани ҳақида бир неча бор хабар беришганди. Демак, фитнадан огоҳ этаётган Мушир ҳақ. Лекин яқинларидан ким унга хиёнат қилиши мумкин? Наҳот ўғилларидан бири хиёнат қилса? Ёинки қайтар дунё деганлари шумикан? Ахир, у ўғилларига отаси ўзига қилганчалик бирор ёмонлик қилгани йўқ-ку! Отаси уни қаттол душман ҳузурига юбориб, ёш жонини гаровга тикканди, у эса ўғилларига фақат яхшилиқни раво кўрарди, улар энг нуфузли аъёнлар сафида, айтганлари зумда муҳайё этилади. Йўқ, бу мумкин эмас, ўғиллари унга асло хиёнат қилмагайлар! — Хоқон ёмон хаёлларни миясидан қувиб, яна қўшнилари фитнасига қарши чора излай бошлади.

Энг яхши чора эса ғафлатда ётмай, ҳаракат қилиш эди. Ўғузхон рақиб мамлакатларга хуфиялар жўнатиб, уларнинг жуғрофиясини, аскарий имкониятларини, қўшин тузилиши, кучли-заиф томонларини ўрганишда давом этди. Лашкар ҳар доимгидек шай ҳолда эди.

* * *

Тунжит хони Лийубонг Ўғузхоннинг зафарли юришларини диққат билан кузатиб борар, хуфиялари келтираётган янгидан-янги хабарлар уни жуда безовта қилиб, тунлари кўзидан уйқуни ўғирларди. Айниқса, Ўғузхон хуфияларининг Саниш ўлкасига серқатнов бўлиб қолганлиги тўғрисидаги хабар хонни жуда жиғибийрон қилди. «Ўғузхон кун сайин кучайиб, сурбетлашиб бораётир. Унинг Саниш ўлкасига кўз олайтириши мен учун ҳақорат. Мен унинг бўғзимга қилич солишини кутиб ўтирмай, кескин ҳаракат қилмоғим

лозим. Йўқса, фурсат бой берилади...» зўр бериб ўйларди Лийубонг.

Лийубонг қаттиқ янглишаётган эди, лекин ўзи бу хатони тан олгиси келмасди. Бу пайтда тунжитлар Ўғузхонга қарши урушга тайёр эмасдилар. Сабаби, Хан сулоласи иқтисоди хароб, кучлари етарли эмас, марказий ҳокимият мустаҳкамланиб улгурмаганди. Лекин шунга қарамай, хон уруш очишга қарор қилиб, аъёнларини маслаҳат учун боргоҳга йигди.

Аксарият аъёнлар хоннинг уруш очиш тўғрисидаги таклифини маъқуладилар. Фақат ақлли ва тадбиркор, ҳақиқатнинг кўзига тик қарай оладиган вазир Лужинг бу фикрга қарши чиқиб, ўз мулоҳазаларини билдирди.

— Мамлакат иқтисоди шундай ночор бир аҳволда бўлганида, қудратли хоқон Ўғузхонга қарши уруш очиш роят хатарли, — деди Лужинг.

Вазирнинг иқтисодни «ночор» ва Ўғузхонни «қудратли хоқон» дейиши хоннинг зардасини қайнатиб юборди.

— Бизнинг иқтисодимиз эмас, сенга ўхшаган калтабин вазирлар ночордирсизлар! Ва Ўғузхон ҳам ҳеч қачон қудратли хоқон бўлмагай! — ўшқирди Лийубонг. — Бу қўрқоқ вазирни зиндонга ташланг, каламушлар билан ҳамсуҳбат бўлсин! Унинг ўрни хон боргоҳи эмас!

Тўғри сўзнинг таъри Лужинг бошида синиб, у шўрлик зиндонбанд этилди. Хон унга нисбатан ўта адолатсизлик қилаётган эди. Чунки мамлакат ҳозир урушга қодир эмаслигини ўзиям билса-да, таваккал қилиб, осонгина ғалаба қилишга, Ўғузхоннинг ғолибона юришига раҳна солиб, ўз номини шуҳрат билан буркашга ошиқаётганди. Агар Лийубонг, тангри қўлаб, шунга эришса, ошиғи олчи! Лекин хон бу хом хаёл эканини тан олгиси келмас, тақдири илоҳий марҳаматига умид боғлаганди. У бир зарба билан ҳам қудратли душманни маҳв этиш, ҳам шон-шавкат тожини кийиш илинжида эди. Ва билмасдики, тақдири илоҳий ўйинларида кучлилар, фақат кучлиларгина ғолиб бўладилар. Шер оғзидаги ўлжага кўз тиккан тулқилар, ўлак-сахўрлар ҳеч қачон ғолиб бўлолмагайлар...

Ниҳоят, машваратда Ўғузхонга қарши уруш очишга қарор қилинди ва тез орада юриш бурғуси чалинди. Лийубонг 125 минг кишилиқ қўшинга бош бўлиб, жангга отланди.

* * *

Ўз одатича жуда тезкор Ўғузхон қўл қовуштириб ўтирмай, бу пайтга келиб Саниш ўлкасидаги Шовсан туманини эгаллади. Бу ердаги ҳарбий волий Хан Вонг Шинг дарҳол таслим бўлди.

Лийубонг ўзига уруш очганидан тезда хабар топган Ўғузхон янада илгарилаб, Санишдаги Тайиван, Чинченг шаҳарларини ҳам эгаллади. Энди бу ёғи учқур баргуствон отлар, ўткир найзалар, лашкарбошилар таб-биркорлиги ва тезкорлигига боғлиқ эди.

Ўғузхон 400 минг кишилиқ сараланган отлиқ қўшинга бош бўлиб, Фингчинг шаҳри шарқидаги Байдинг тоғи адирларига жойлашиб, пистирмада турди. У сиёсатда калтабин бўлган рақиби Лийубонг жанг санъатида ҳам ночор эканини англаб етган, шу боис пистирмадан қўққисдан ҳужум қилиб, ғалабага эришиш мумкинлигига кўзи етганди.

Ўғузхон лашкарини тоғнинг жуда қулай адирларига шундай жойлаштирдикки, дафъатан қараганда уларни илғаб олиш сира мумкин эмасди. Қуюқ дарахтзору чакалакзорлар, ўскин ўт-ўланлар лашкарни оддий кўзлар у ёқда турсин, душман хуфиялари синчков нигоҳларидан ҳам пинҳон сақлай оларди.

Ўғузхон рақибини сабр-бардош билан кутиб ётар экан, ҳал қилувчи жанг олдидан лашкарбошилар ва олти ўғлини ўз чодирига йиғиб, душман қўшинига бир вақтнинг ўзида тўрт томондан бараварига ҳужум қилиш вазифасини қўйди. Бу уларнинг синалган жанг услуби бўлиб, душманни саросимага солиб, осон ғалабани таъминлашда жуда қўл келарди.

Ўғузхон лашкарнинг ўнг ва сўл қанотига раҳбарлик қиладиган олти ўғлининг ҳар бирига алоҳида кўрсатмалар бериб, уларни жонбозлик кўрсатишга чақирди.

— Лочинларим, — деди у, — шундай жанг қилинг-ки, ғаним юрагига ваҳима тушсин, лашкарингиз эса сиздан ўрнак олсин. Денгизхон, — энг кенжа ўғлига мурожаат этди хоқон, — сендан умидим катта...

Денгизхон ҳали ёш, жанг тажрибаси кам бўлганидан хоқон унинг кўнглини кўтариш учун шундай деди.

— Хотиржам бўлгайсан, ишончингни оқлашга ҳаракат қиламан, — жавоб қилди барваста қадди-қомати, қош-кўзлари отасига тортган Денгизхон.

Ўғузхон олти ўғлини бирма-бир зимдан кузатди. Уларнинг ўзига ярашган либослари, самбитдек қадди-қоматлари, кўзларида чақнаб турган шиддат учқунларини кўриб, кўнгли кўтарилди. «Ҳа, — деди у ўз ўзига, — Кунтангри мендан марҳаматини аямай, олти ўғил берди. Булар мен учун олти тоғдай гап. Шулар омон бўлса, доимо сарбаланд бўлгайман.»

Хоқон лашкарбоши сифатида ўғилларини сира аямаса-да, ота сифатида уларни аярди ва кўпинча энг оғир вазифаларни ўз зиммасига оларди. Бу гал ҳам Ўғузхон бошчилигидаги 30 минг кишилиқ байроқдор қисм биринчи бўлиб душман устига ташланиши, уни пароканда қилиши, сўнгра асосий кучлар жангга кириши режалаштирилди.

Ўғузхон саропардада ёлғиз қолгач, яна ўз хаёлида жанг режасини пишита бошлади. У ҳар доим ҳал қилувчи жанг олдидан хотиржам бўлиш учун ёлғиз қолар, шундай пайтларда кайфияти аъло бўлиб, калласига ажойиб, душман учун сира кутилмаган фикрлар келарди. Агар таъбир жоиз бўлса, у қандайдир ташналик, илҳом, кўтаринкилик билан жангни кутар ва шу тахлит илҳом билан жанг қиларди. Йўқ, у қонга ташна йиртқич эмасди, у доимо юлибликка, ғалабага ташна эди. Бу ғалабалар унинг салтанати қудратини янада оширишини ўйлаб, завқланарди. Шу боис у отига миниб қиличини суғурдим, тамом, хоқонга ҳеч ким бас келолмасди. Лашкар бўрондек гувиллаб унга эргашар, олиб бўлмас қалъа-ю шаҳарлар дарвозалари ланг очиларди.

Ёши қирқдан ошиб, эр етилган Ўғузхоннинг юзлари юришлар, жангу жадаллар шамолидан бир оз қорайган бўлса-да, у ҳамон кўркем, салобатли, кенг

елкалари, баланд кўкраги хоқонга афсонавий паҳлавон тусини берарди. У бир қўли билан баргуствон отни чавандози билан кўтариб отишга қодир эди.

Ўғузхон салоҳиятли саркарда бўлганидан, жанг учун жуда мақбул ва қулай жой танлашга уста эди. У шундай жой танлардики, бу жой баъзан олдиндан жанг тақдирини ҳал қилиб кўярди. Яъни у ғалабага эришиш учун табиий шароитлар — тоғ, дарё, ўрмон, сайхонлигу ўнгирлардан усталик билан фойдаланар, душманни доғда қолдирарди. Ҳозир Лийубонг билан бўладиган жанг учун танланган жой ҳам пистирмадан рақиб устига ташланиш учун жуда қулай эди. Байдинг тоғининг кўз илғамас адирлари ортидан Ўғузхон кўшини пистирмада ётганини ўзига бино қўйган мақтанчоқ Лийубонг ҳатто хаёлига ҳам келтирмас, бир маромда йўрғалаётган оти ўзини ҳалокатли тузоқда дақиқа сайин яқинлаштираётганидан беҳабар эди. Ўғузхон кўпгина жангларда ана шунақа ҳарбий ҳийлалар туфайли озгина талафот эвазига ғалабага эришарди.

Саропардага Йитик кириб келиб, айвоқчилар душманнинг илғор қисмлари тўғрисида хабар келтирганини маълум қилди. Уларнинг хабарига кўра душман бир неча соатдан сўнг Байдинг этакларига етиб келади. Бир неча соатдан кейин тоғ дарёси қонга тўлиб оқа бошлайди.

Байдинг тоғи этакларига туташ ўрмону чакалакзорлар, ям-яшил ўтлоқлар ҳозир ўз гўзаллигини кўз-кўз этиб, итоаткор бир сукут сақламоқда. Орадан кўп фурсат ўтмай бу бокира гўзаллик ўз ўрнини уруш аталмиш қабохатта бўшатиб беради.

Ўғузхон айвоқчилар хабарини эшитгач, Йитик ҳамроҳлигида пистирмадаги қўшин сафларини сўнгги бор кўздан кечириш, уларнинг кўнглини кўтариб, жангга руҳлантиришга ошиқди.

Отлар, қурол-яроғ, чодир қозонлар билан пистирмада туриш жуда зерикарли машғулот эди. Аскарлар душман лашкари келиши мумкин бўлган томондан кўз узмай, тезроқ жангга кириш, сўнг ўлжаларни қўлга киритиб, ғалаба базмида шаробхўрлик қилиш иштиёқи билан ёнардилар.

Лийубонг Ўғузхончалик етук саркарда бўлмаса-да, ҳар қалай жанг кўрган эди. Шу боис рақиби билан рўбарў бўлиши кутилган ҳудудда Ўғузхон лашкари кўринмагач, юрагига шубҳа оралади. «Наҳот Ўғузхондек саркарда юзма-юз жангдан қочаётган бўлса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, бунда бир сир борга ўхшайди...»

Айвоқчилар бирор жўяли гап айтолмасдилар. Улар яйловларда қўй, от, туя боқиб юрган чўпонлардан бўлак ҳеч кимни кўришмаган.

Ниҳоят, Байдинг тоғининг бир неча кундан бери ўзини кўз-кўз қилаётган оппоқ қорли чўққилари шундоқ яқингинада, қўл еттулик масофада жамол кўрсатдилар ва хон кўнгли бир оз таскин топгандек бўлди. У тоғ этагидаги сўлим ўтлоқда лашкарга дам бериб, ўзи ҳам бир оз истироҳат этиб, сўнг яна душманни излашга қарор қилганди. Байдинг ўтлоғи унга қисқа фурсатлик роҳат-фароҳат манзили бўлиб кўринганди. Хон тавочи, баковул, ҳарам оғасига истироҳатгоҳга қўниш тўғрисида тегишли кўрсатмалар берди-ю яна Байдингнинг қорли чўққиларига суқланиб боқди.

От ҳамон бир маромда йўртиб борар, эгарда беҳад толиққан Лийубонгнинг миқти, чайир вужуди ўзини истироҳатта чоғларди.

... Бирдан қуюн кўзгалгандек бўлиб, нурли чўққилар хоннинг кўз олдидан йўқолдилар, карнай ратиллаб, ноғора чалинди! Жиғибийрон бўлган хон хос навкарига ўдағайлади. Нима бўлаётганини англаёлмаган навкар ҳам кўрқувдан башараси қийшайганча бақра-яр, йўртиб бораётган отлар безовта кишнашарди. Хос кўриқчилар ҳам нима бўлаётганини билолмай саросимада эдилар.

Бирдан Лийубонг хаёлига «ялт» этиб даҳшатли фикр келди: «Пистирма! Карнай чалаётганлар, бу ахир, ганим лашкари-ку!» пичирлади унинг лаблари.

Лийубонг бир оздан сўнг ўзига келиб, аллақандай буйруқлар бера бошлади. Лекин бақир-чақир, отлар кишнаши-ю тўс-тўполонда унга ҳеч ким қулоқ солмасди. Кўп ўтмай юз берган воқеа бутун даҳшати би-

лан хон кўз ўнгида намоён бўлди. Шимолдан қора, Жануб томондан қизил отликлар, Шарқ тарафдан кўк отликлар, Ғарбдан эса оқ бўз отлик аскарлар Хан сулоласи қўшинини қуршаб олмоқда эдилар!

«Эвоҳ! Лужинг ҳақ экан! У Ўғузхонга уруш эълон қилиш хавфли, дея мени огоҳлантирган эди! Эҳ, хом сут эмган банд! Бу шармандаликка қандай чидайсан энди?» — Лийубонгнинг даҳшатдан қарахт бўлган миясига келган дастлабки фикр шу бўлди.

Шовқин-сурон, «ур-ҳо-ур», яроқлар жаранги тобора авжига чиқар, пароканда Хан сулоласи қўшини тумтарақай қочмоқчи бўлар, лекин қочадиган жойнинг ўзи йўқ эди. Хос соқчилар хонни ўраб олиб, хавфсизроқ жойга чиқардилар.

Жанг майдонидаги манзара жуда даҳшатли, қуршов ҳалқаси тобора торайиб борарди.

Кечга томон Лийубонг қўшинининг илғор қисмлари қириб ташланди, хон асосий кучлар томонга чекинди. Лекин асосий кучлар ҳам тўрт томондан қуршаб олинган, табиий тўсиқлар дард устига чипқондек эди. Уят ва алам зўридан нима қилишга ҳайрон Лийубонг тинмай чора излар, энди Байдинг ўтлоқларининг бетакрор гўзаллиги унинг телбавор қақнаётган кўзларига кўринмасди.

Шу тариқа орадан сертахлика олти кун ўтиб, еттинчи кун келдики, қуршовни ёриб ўтишнинг бирор чораси топилмасди. Озиқ-овқат, сув захиралари тутаб, лашкар тинкаси қурий бошлади. Оч-наҳор лашкар билан қуршовни ёриб ўтиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Лийубонг шошилиш тарзда машварат чақирди. Илғор қисмларнинг қириб ташлангани, асосий кучларнинг шармандаларча қуршовга тушиб қолиши қайсар ва ўзига бино қўйган хоннинг кўзини очиб қўйганди, чамаси. Машварат узоқ давом этди. Лекин бирор кишидан жўяли фикр чиқмади, орага қабристон сукунати чўқди. Фақат Чинг Пинг номли вазир жуда безовта эди. У оғзига талқон солгандек жим ўтирган бўлса-да, хонга маъноли қараб қўярди. Лийубонг унинг хуфийа гапи борлигини англади ва ҳаммага руҳсат бериб, Чинг Пингни ҳузурида олиб қолди.

Хон ва вазир саропардада икковлон қолишгач, Чинг Пинг ҳамон олазarak бўлганича шивирлаб сўз бошлади:

— Бир қошиқ қонимдан кечсанг, қуршовни ериб ўтишнинг йўлини айтардим. Машваратда жим ўтирганим боиси, бу сирни иккимиздан бўлак ҳеч ким билмаслиги лозим. Билса, сир фош бўлиб, режа амалга ошмай қолиши мумкин. Амалга ошмаса, биз ҳаммамиз ҳалок бўламиз...

— Бўлақол, тоқатимни тоқ этмай, йўлингни айт!.. — деди Луийбонг. У ҳозир ўзи тушиб қолган қопқондан қутилиш учун ҳамма нарсага тайёр эди.

Чинг Пинг олма-кесак тераётган қисик кўзларини хоннинг иложсиз нигоҳларидан олиб қочиб, шундай деди:

— Менга ҳозир олтин, жуда кўп сариқ олтин керак... Қуршовдан чиқишнинг бундан ўзга йўли йўқ.

— Олтинни нима қиласан? Нима, сен Ўғузхонни сотиб олмоқчимисан? Унинг мол-дунёси ҳад-ҳисобсиз-ку! — ҳайрон бўлди Лийубонг.

— Йўқ, — бамайлихотир жавоб қилди Чинг Пинг, — менинг Ўғузхон билан ишим йўқ. Унга мен тутул, шайтон ҳам рўбарў бўлолмайди. Ўзинг яхши билурсанки, Ўғузхон ҳарамида юзлаб хотинлар бор. Шуларнинг орасида олтин жилвасидан васвасага тушадигани йўқ деб ўйлайсанми? Эшитишимча, ҳарамда олдин Тунгус хонининг завжаси бўлган Луълу исми жуда гўзал хотин бор. Унинг Ўғузхонга таъсири катта, ҳамма айтганини қилдира олади, дейишади. Яна, шу гўзал Луълу олтин жилвасидан ҳушини йўқотади дейишади.

— Майли, мен сенга кўтара олганингча олтин бераман. Лекин ваъданг уддасидан чиқмасанг, бошинг танангдан жудо бўлади. Қочишни хаёлингга ҳам келтирма, ернинг тагидан бўлса-да топтириб, қонингни ичаман! Ҳозир ўз жоним ҳам гаровда турибди... — дарада қилди хон. Унинг кайфияти бузук, дили хун эди. Чунки қуршов яна бир-икки кун давом этса борми, тамом, лашкар ҳам, от-улов ҳам очлигу сувсизликдан қирила бошлайди. Хан сулоласи хонумонига ўт

кетади. Ҳолбуки, Лийубонг ғалабага умид қилганди. Эҳ, дунёи-дун!..

Тез орада Чинг Пинг қўйни-қўнжини олтинга тўлдириб, отта миңди-да, ўз ҳийласини амалга ошириш учун жўнаб кетди. Ҳийлакор вазир яхши билардики, бу ёлгон дунёда олтин очолмайдиган қопқонлару қўнғил қулфлари йўқ. Ҳатто қилич ва найза жаранги олтин жарангини босишга ожизлик қилади. Вазир ўзининг саройдаги кўп йиллик ҳаётида бунга неча марталаб амин бўлганди.

* * *

Қуёш Байдинг чўққилари ортисига ўтиб, атроф ёз оқшомининг баркутдек қўйнига ғарқ бўлди. Шабнам қўнган ўт-ўланлар ҳиди димоққа урди. Ўғузхон лашкари қароргоҳида гулханлар ёнди. Ортиқча қон тўкмасдан, душманнинг тинкасини қуршов билан қуритишга аҳд қилган Ўғузхон лашкарига қисқа муддатли ҳордиқ учун рухсат берганди. Олдинги маррадаги ва қоровул қисмлардан ташқари барча лашкар дам оларди.

Оқшом ва тун алмашинаётган ғоят сўлим бир паллада Луълу хабар йўллади: «Бу тун саропардамни сенинг ҳуснинг шаъми билан ёритиш учун ташрифингга мунтазирдурман...»

Ўғузхон Луълунинг ипакдек мулойим баданини, ўтли бўсаларини эслаб, энтиқди, канизакка «маъқул» ишорасини қилди.

Кейинги серташвиш кунлар ва тунлар, қон, ўлим, уруш хоқон зиммасига юклаган ҳад-ҳисобсиз ғалвалар Ўғузхонни беҳад чарчатган, у истироҳатта муҳтож эди. Шу боисдан гўзал Луълу таклифи унинг қўнғилини кўтариб юборди, ўзини кутаётган осуда, оромбахш тун ҳаёлини бағд этди.

Тўлин ойнинг майин оқ нури салобатли чўққилар, ўнгирлар ва адирларни мунаввар этганда елкасига енгил чакмонни ташлаб олган Ўғузхон Луълу саропардасига ташриф буюрди.

Луълу хоқонни нозу навозиши, таъзими ила қаршилаб, ясатиғлиқ дастурхонга таклиф қилди. Дастурхонда етти иқлим ноз-неъматлари муҳайё этилган, ша-

робу қимиз тўла кўзачаларнинг сон-санови йўқ эди. Саропарда бекаси хожаси кўнглини олиш учун бор маҳорати, дидини ишга солганди. Дастурхондаги барча таомлар хоқон таъбини ҳисобга олиб пиширилган, ҳамма нарса ширин висол суҳбатига мос эди.

— Илгарилари хоқоним таклифимни кутиб ўтирмай, ўзи йўқлаб келиб, чўриси кўнглини Байдинг чўққиларидан-да юқорига кўтаргувчи эди. Энди эса... — нозланди Луълу Ўғузхонга косада қимиз узатар экан. — Энди эса кўзда ёшу илтижола чорлашга мажбурдир жориянг.

— Эҳ, — унинг майин сочларини силаб, хўрсинди хоқон, — агар имкон бўлганида мен дунёнинг жамики роҳат-фароватини сенинг иссиқ оғушингга алишмас эдим, жоним, — Ўғузхон Луълунинг тим қора кўзларига суқ билан боқди.

Хоқон маъшғуҳаси висол базмига зўр бериб тайёрланган, ҳарир либос кийган баданидан мушки анбар ҳиди келар, тилла камарли чикка бел, бўлиқ сийналар, ним очик муштoқ дудoқлар oшиқ юракка гулгула соларди...

— Сен учун имконнинг ҳамма эшиклари очик, қолиб хоқоним. Сен имконлар шоҳисан!.. — Луълу бу оқшом хожасини бутунлай эритиб ўз мақсадига эришмоқни ният қилган, шу боис унинг ақиқ лабларидан бол томарди.

Етти иқлим гўзаллари муҳаббатига сазовор бўлган, ҳарамида юзлаб нозанин бир ишорасига мунтазир тургани ҳолда, Ўғузхон Луълу нозу қарашмаларига тоб беролмас, зумда ихтиёр қўлидан кетар, тунгус гўзалининг бирор сўзини ерда қолдиролмасди. Луълу ишвалари хоқонга қандай таъсир қилишини яхши билар, ундан усталик билан фойдаланарди.

Ўғузхондай шавкатли саркардани мафтун этолган Луълунинг заиф бир томони бор эди. У олтин у марварид, зару зеварга жуда ўч. Ўғузхон вақт-вақти билан унга шоҳона совғалар қилиб турса-да, бойликка бўлган иштиёқи сира сўнмасди. Ўғузхоннинг қаттол душманлари буни яхши билардилар.

Чинг Пинг Лийубонгдан жуда кўп олтин ёмбилар олиб, Ўғузхондан бир неча соат бурун Луълу саропар-

дасига келган, улар анча вақт пинҳона суҳбат қурган эдилар. Чинг Пинг сон-саноқсиз соқчилару, хос навкарлар солган тўсиқлардан қандай ўтганини ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, яна ўша олтин ёмбилар иш бергандир?..

Вазир ва малика суҳбати ҳам бизга қоронғи. Фақат шу суҳбатдан сўнг вазир Чинг Пинг қуршов ҳалқа очилишига комил ишонч билан Ўғузхон лашкаргоҳини тарк этди. Вазирнинг оти энди енгилгина лўкиллаб борар, олтин ёмби солинган қопчиқлар бўм-бўш эди. Фақат қопчиқлар бўшаган бўлса-да, Чинг Пингнинг кўнгли тўқ эди, у хон топшириғини бажарганди.

... Тўлин ой чор атрофни тобора мунаввар этганича, осмон гумбазининг энг баланд нуқтасига кўтарилган, Луълу саропардасида эса висол базми давом этарди. Шароб тўла косалар пайдар-пай айланар, Ўғузхон шу топда гўзал маъшуқаси учун шернинг оғзига бош суқишга ҳам рози эди. Лекин у маккора ҳали бу фараҳли тундан кўзлаган асосий мақсадини баён этмаган, хоқон инон-ихтиёридан батамом ажрашини, қўйнида ювош кўзичоқдек бўлиб қолишини кутиб, пайт пойларди. Ширин сўз, хушомад жаҳонгир хоқонларни эмас, ҳатто тилсиз топларни ҳам эрита олади. Буни яхши англаган саропарда бекаси нуқул ҳамду сано, хушомадга зўр берарди. Ўғузхон аъёнлари хушомадига унчалик эътибор бермаса-да, аёллар тилидан учадиган ширин калом унга хуш ёқар, ўз қудрати, поншавкатига бўлган ишончи ортарди.

— Хоқоним, — дерди Луълу қадаҳ суниб, — сен сўнгги, ҳал қилувчи зарбага шайланган арслонга ўхшамисан. Яна бир ҳамланг билан Зангу Фаранг, Чин-Мочин, Арабу Ажам итоатингда бўлмай! Шундай экан, Лийубонга ўхшаш ожиз сичқонлар сенинг олдинда нима деган гап?.. Улар сенинг қуларингдир, холос. Сен эса хожасан, ғолиб, сарафроздурсан. Ғолиблар эса мард ва марҳаматли бўлмайлар. Сенинг ғалабанг, мудом ғолиблигинг учун қадаҳ кўтараман, жоним!..

Тун соҳирасининг ҳар бир сўзи висол шаробидан сархуш хоқоннинг жон-жонига сингиб борар, кайфни оширар, Луълуни эса кўзланган мақсади сари тобора яқинлаштирарди. Унинг қуралай кўзлари олдида

Ўғузхон сурати эмас, Чинг Пинг бериб кетган олтин ёмбилар шуъласи жилваланар, кўнглига улкан бойлик, у билан боғлиқ турли хаеллар васвасаси оралаганди. Шу олтинларсиз ҳам Ўғузхон тортиқ қилган шоҳона совғалар бир эмас, бир неча гўзални бутун умр таъминлашга етарди. Лекин кўнглида шайтон васваса қилган Луълу олтин ёмбилар дея хиёнат кўчасига қадам қўйишга тайёр эди.

Ниҳоят, у ҳаракат қилиш вақти етганини сезиб, эҳтиёткорлик билан сўз бошлади.

— Тонг яқиндур, хоқоним, сенинг яна бир улутвор қалабанг тонг отари бошланаётир ва лекин кўнглим недандир безовта... — Луълу овозига атайлаб ғамгин тус бериб, хожасига тикилди.

Ўғузхон унинг табиатидаги андаккина ўзгаришни ҳам илғашга ўрганган эди, маъшукаси кўзларига изтироб соя солганини кўриб, ҳушёр тортиб сўради:

— Недан безовтасан, гўзалим?

— Кеча оқшом ҳам сенинг дийдорингга муштоқ эдим, лекин хабар йўллашга журъат этолмагандим. Шу важдан узок вақт бедорхоб бўлдим. Тонгга яқин кўзим илиниб, бир туш кўрдим. Тушимда шомонлар давра олиб, рақс тушганларича, алланималар ҳақида бақириб-чақирардилар. Яхшилаб қулоқ солсам, улар менга мурожаат этаётган экан... «Ҳой Луълу, хоқонингга айт, бекорга қон тўкишни бас қилсин, бу Кунтангрига сира хуш келмагай!» дейишарди улар. Қўрқиб кетдим. «Ахир, хоқоним Кунтангри марҳаматига сазовор одам, у киши неки қилса, Тангри фатвоси ила қилгай», дедим. Лекин шомонлар яна сурон кўтардилар, бирдан тоғ ўнгиридан акс садо келгандай бўлиб, гулдиракдек овоз эшитилди: «Ҳой, хом сут эмган бандалар, қон тўкишни бас қилинглар, йўқса ғазабимга дучор бўлгайсанлар!»

Уйғониб кетганимда ёстиғим кўз ёшларимдан жиққа ҳўл, аъзои баданим дағ-дағ титрарди. Ўша даҳшатли овоз Кунтангри ваҳийси бўлиб эшитилди менга. Бизни нелар кутмоқда, билмам, хоқоним... — Луълунинг нозик мусиқий товуши титрарди. Бу титроқ Кунтангрига эътиқоди баланд бўлган Ўғузхон юрагини ҳам ларзага солди. У шароб ва висол кайфини унутиб, бир зумда ҳушёр тортди.

— Юрагимга гулу солдинг, Луълу, не қил дейсан?— сўради у.

— Мана, етти кеча кундуздирки Лийубонг қўшини қуршовда, оч-наҳор жон таслим қилаётир. Қамални бўшат, ортингга қайт!

— О-о-о, — зорланди Ўғузхон, — бу не кўргилик, мен нетиб ортимга қайтай? Ахир, арслон изидан қайтмас, демишлар. Ортга қайтиш мен учун шармандалик-ку!

Луълу учун мўлжалга беҳато уриш фурсати келган эди, у имконии бой бермади:

— Салламно, хоқоним! Сен арслонсан, ортингга қайтолмайсан. Мен шунинг учун сени беҳад севаман-да! Сен ортга қайтолмасанг, рақибинг шармандаларча ортига қайтиши учун имконият ярат!

— Қандоқ қилиб, лашкар олдида не деган одам бўламан! — деди хоқон.

— Кунтангри даргоҳи кенг, яна бир карра имон келтирсанг, барча мушкулинг осон бўлғай... Яъни, масалан, қуршовнинг бирор-бир ерини сал бўшатасан, вассалом! Рақибинг сичқон иини минг танга қилиб, қочиб қолади.

— Ахир лашкар буни сотқинлик, хиёнатта йўйиши, уларнинг жанговар руҳи тушиши мумкин-ку! — аччиқланди Ўғузхон. У шу топда шомон Муширнинг хиёнат ҳақидаги башоратини кўнглидан ўтказмоқда эди.

— Эҳ, менинг содда арслоним, наҳот кичкинагина ҳийлага қурбинг етмайди? Чинор отлиқ ёки бўз отлиқ лашкарингга бир оқшомгина истироҳат этишга рухсат берсанг, кифоя. Тун қоронғиси барча қабоҳату чиркинликларни ютиб юборғай... — деди Луълу унинг кўзларига тик боқиб. Унинг овозида андуҳдан асар ҳам қолмаганди, қарашлар ургочи шер мисол шиддатли, ҳаттоки қаҳрли эди...

Ўғузхон чуқур ўйга толди. У жуда қийин аҳволда қолган эди. Луълу нидосига кулоқ солай деса, қаттол душман устидан тайин ғалаба қўлдан кетиши мумкин. Кулоқ солмаса, Кунтангри ғазабига дучор бўлади...

У ахир, фақатгина Кунтангри иродаси билан хоқонлик тахтига ўтирган-ку! Хуллас, саркарда икки ўт орасида эди, унинг руҳий ҳолатини диққат билан кузатиб ўтирган Луълу хотиржам қилишга интилди:

— Сен қуршов ҳалқасини бир оз бўшатганинг —
ғалаба қўлдан кетди дегани эмас-ку! Лийубонг бари-
бир сен билан сулҳ тузишга, шармандали ўлпон тўлаш-
га мажбур ва маҳкум.

Доим холиб ва сарбаланд юрган Ўғузхон барча му-
ваффақиятларим Тангри иродаси ила қўлга киритила-
япти дея астойдил ишонарди ва юрагида Кунтангрига
чексиз эътиқод бор эди. Шу боис Луълу истагига
қарши боришни Тангри иродасига қаршилиқ дея ба-
ҳоломоқда ва бундан чексиз изтиробга тушмоқда эди.
Бунни кўриб турган Луълу ҳеч қандай эътирозга ўрин
қолдирмаслик учун яна тангри номига зўр берди:

— Марҳаматли, кечирингли инсонларга Тангри та-
оло-да марҳаматли бўлғай, сен шунини унутма, хоқо-
ним!

Бу сўзлар Ўғузхонни охир-оқибат бир қарорга ке-
лишга мажбур этди ва юрагида қуршов ҳалқасини оз-
гина бўшатиш истаги билан саропардани тарк этди.
Луълу эса ўзининг жайдари, лекин жуда синалган «ҳий-
ласи» бу гал ҳам қўл келганидан шод эди. У агар
шунақанги ҳийлага устаси фаранг бўлмаганида, мағ-
луб Тунгус хони қўйнидан чиқиб, тўппа-тўғри холиб
Ўғузхон оғушига тушмас эди.

Мушир башоратидан яқинлари хиёнат қилиши мум-
кинлигини билган Ўғузхон Луълу унинг ишончини ол-
тинга алмашганини билмасди. Бу сир сирлигича қолди
ва Ўғузхон қуршов ҳалқасини Луълу илтимоси билан
эмас, Тангри иродаси ила очдим дея ишонди.

Ўғузхон фармони билан ўша оқшом бўз отлиқ лаш-
карга «дам» берилди. Хўкизлар сўйилиб, шароб базми
бошланди. Лийубонг қўшини эса очлик, ташналиқ азо-
би, энг муҳими, тўнғиз қавмидаги ўлим хавфидан
қутилганига шукроналар айтиб, қочиб қолиш пайида
бўлди.

Лийубонг учқур аргумоғи саврисига аччиқ-аччиқ
қамчи босар экан, тирик қолганига ишонишни ҳам,
ишонмасликни ҳам билмас эди. У ўлимдан қутулган
эсада шарманда бўлганди. У Ўғузхон билан муҳораба
қилишга кучи етмаслигига амин бўлгач, сулҳ тузиш ва
ўлпон тўлашдан ўзга чора йўқлигини сезиб турарди.
Кўп олтин туфайли халос бўлганлик ҳақида мужда

келтирган маккор вазир Чинг Пинг фикри ҳам шундай эди. «Начора, — хўрсинди маълуб хон, — етса мол, етмаса жон демишлар. Ҳозирча молимиз етиб турибди...»

* * *

Лийубонг Байдинг қуршовидан қутулиб, Чанъанга етиб келгач вазабига учраган вазири Лужингни дарҳол зиндондан чиқариш тўғрисида буйруқ берди.

Лужинг хон ҳузурига кириб, таъзимга бош эггач, Лийубонг дарҳол мақсадга кўчди:

— Начора, дўстим, ҳозир гина-кудурат вақти эмаслиги сенга аёндир. Ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандалармиз. Байдинг муҳосараси кимнинг ким эканлигини ва нималарга қодир эканини кўрсатди. Биз рафлатда қолдик... Энди сулҳ лозимдур...

Шундай қилиб, милоддан 198 йил бурун Хан сулоласи элчилари вазир Лужинг бошчилигида Ўғузхон саройига бордилар.

Ғолиб хоқон элчиларнинг ҳурматини жойига қўйиб, қабул қилган бўлса-да, улар имзолаши лозим бўлган аҳднома роятда таҳқирли, оғир ва шармандали эди.

Аҳдномага кўра Хан сулоласи Ўғузхонга ҳар йили белгиланган миқдорда кимхоб, товар, учқур отлар, аравалар, шароб, егулик, ичгулик юбориб туриши, Лийубонг қизини хоқонга хотинликка беришига келишиб олинди. Бундан ташқари Ўғузхон фуқаролари Хан сулоласига қарашли яйловлардан, қудуқ сувларидан фойдаланишга ҳақли бўлдилар.

Лийубонг ўз қизини Ўғузхонга хотин қилиб юборар экан, унга сеп сифатида 1000 сариқ олтин танга қўшиб юборишга мажбур эди.

Бир-бирига ўхшамайдиган миллатлар ҳукмронлари орасидаги ўзаро қудачилик қадимги ташқи сиёсат қондасига кўра бир усул эди. Икки тарафнинг ўзаро душманчилиги воқелик ҳисобланса-да, нисбатан тинч яшаш учун ҳукмдорлар қиз олиб, қиз беришган. Шу даврда Хан сулоласининг Ўғузхонга қиз бериши иложсизликдан эди. Ҳар йили юбориладиган совға-саломлар эса ўлпоннинг яширин бир тури саналарди.

Лийубонг тахтида илон чиққандек тўлғанганича, Лужинг сўзларини тинглар экан, хаёлидан шундай фикрлар кечарди: «Шундай шармандали аҳдномага қўл қўйгунча, ўша Байдинг этакларида рақиб найзасидан жон таслим этганим маъқул эмасмиди?.. Бу не шармандалик? Энди у кўзининг оқу қораси Нинг-ни Ўғузхондек ваҳшийга хотин қилиб беришга мажбур!..»

Элчилар, вазир Лужинг ва бошқа аъёнлар биринкетин боргоҳни тарк этишди. Лийубонг ёлғиз қолди. Бир-биридан даҳшатли, чиркин хаёллар хон миясини тўхтовсиз кемирар, тинчлик бермасди. Оғир йўқотишлар эвазига салтанат сақлаб қолинди. Хўш, энди бу ёғи нима бўлади? Ўғузхон яна уруш бошламайди деб ҳеч ким кафолат беролмайди-ку! Эҳтимол, Нинг бир қадар кафолат ҳам бўлар, лекин бу барибир вақтинча. Якка-ю ёлғиз қизи тақдири энди қаттол душмани тақдири билан боғланажак.

Лийубонг аввалига қизи билан яккама-якка гаплашмоқчи бўлди-ю, сўнгра фикридан қайтди. Юрагини тирнашдан не мурод? Қолаверса, қизлар оталари мавлуд бўлгач, қисматлари не эканини яхши билардилар. Ҳаммаси ўз маромида давом этгани маъқул. Нинг-ни Ўғузхон саройига олиб борадиган карвон уч кундан сўнг йўлга чиқиши керак. Ўшангача энага қизни тақдирга тан беришга кўндирса, ажабмас.

Чанъан боғларида куз.

Вазир билан суҳбат. Карвон қўнғирони

Ёз охирлаб, Чанъан саройи боғларида куз аломатлари бошланган, бунда қандайдир маҳкумлик, иложсизлик зоҳир эди ва худди шундай манзара Нинг қўнғлида ҳам акс этарди. Қиз бечора энди йиғламай қўйган, у қандайдир мўъжиза рўй бериб, ҳамма ишлар ўнгланиб кетишига, ўзи эса ота уйини тарк этмаслигига кучсизгина умид қиларди. Аввалари: «Начора, қиз бола палахмон тоши», дея уни тақдирга тан беришга ундаган қари энага, энди негадир сирли жилайиб аврайди, эртақ сингари гапларга ишонишга мажбур этади.

— Эрка қизим, — дейди энага қизнинг тим қора, муаттар сочларини силаб, — сен ахир бахтсизлик эмас, бахт-иқболинг сари қадам қўяётирсан. Ўғузхон гарчанд бизнинг мамлакат билан ёвлашган эса-да, ҳарқалай етти иқлим подшоси, Шому Ироқ, Арабу Ажам унинг қаламравида. Шундай хоқонга хотин бўлиш аксар қизлар орзуси-ку!

— Қўй, энага, ундай дема, юрагим ёрилиб кетади, — зорланди қиз. Лекин энди унинг ҳуркак нигоҳларида чексиз изтироб эмас, қандайдир илинж жиловланади. Ким билади дейсиз, кўпни кўрган энага балки рост сўйлаётгандир?.. Ахир, мўъжиза рўй бериши мумкин-ку!

Энага яна ўша, ўзининг чиройли эртагини бошлайди. Бу эртак Ўғузхон баҳодирнинг фазилатлари, у кўрсатган қаҳрамонликлар ҳақида.

— Билурмисан, йўқми, қизгина, Ўғузхон баҳодур найзаси қирқ газ, қиличи олов пуркайди. Унинг олти баҳодир ўғли бор. Шуларнинг енига сен ҳам бир ўғил туғиб берсанг, у тахт вориси — валиаҳд шаҳзода бўлса...

Нинг қизариб, кўзларини ерга қадайдди, индамайди.

Энага эртагини давом эттиради:

— Ўғузхон баҳодир ҳусн бобида ҳам оламда ягоналардан. Унинг дийдорига ташна қизлар лак-лак. Сен эса ноз қиласан.

Қиз уни жимгина тинглайди. Унинг ўзи ҳам хоқон паҳлавон келбат, кўркам йигит эканини дугоналаридан кўп марталаб эшитган. У хоқонни оқ арғумоқда, қилич ушлаган ҳолда тасаввур этади. Қалбида ўзи билмаган ҳолда ширин энтикиш туяди, хаёлидан ўзи уялиб кетади.

Энага сўзида давом этади:

— Сенга энг сўнгги гапим шу, қулоқ бер: сен хоқон саройига хотин бўлиб эмас, балки Ватанинг, миллатинг, элатинг халоскори сифатида бормоқдасан. Ҳа, сен элингни шармандали мағлубият, талон-тарож, роратликдан қутқармоқдасан, болагинам. — Кампирнинг овози титраб, сўзлари чала қолди. Қиз ўзини унинг қучовига ташлади.

— Оҳ, энагажон! Кошкийди сўзларинг рост бўлса. Кошкийди!

— Рост, она қизим, рост! Сен бизнинг фахримизсан! — энага кўксига бош қўйган маъсума қизнинг бошини силаб, пешонасидан секингина ўпди.

Нингнинг кўзларидан «дув-дув» ёш қуйилар, кампир ҳам унсиз йиғламоқда эди. Энага ўзи кўтариб катта қилган қизни беҳад яхши кўрар, Ўғузхонни мақтаб, оғзидан бол томаётган бўлса-да, бу сўзларни у Нингни юпатиш учун айтарди. Тўғри, эндигина ўн олти ешга тўлган қиз жуда гўзал, олпоқ бадан, тим қора сочлар, жон олгувчи кўзлар... Бу гўзаллик ҳар қандай эркакни ҳам мафтун этиши табиий. Лекин Ўғузхондек ҳарамиде юзлаб гўзаллар бўлган хоқон учун у суюкли хотин бўладими ёинки сон-саноқсиз канизақларнинг бирига айланадими, буниси фақатгина тақдири илоҳийга боғлиқ... Ҳаётнинг паст-баланди, жабр ситамларини кўп кўрган энага ана шуларни кўнглидан ўтказиб, қизга қўшилиб йиғлаётган бўлса-да, буни сиртига чиқармасди.

Қиз айни баловат, севги ёшида бўлса-да, ҳали бирровни севиб улгурмаган, фақат кўнгли мулкининг султони ҳақидаги ширин орзулар билан яшарди, холос. Унинг ёшида ҳар бир юрак севги кутади, ишққа ташна бўлади, бахт тўғрисидаги ширин эртакларга ишонади. Албатта, бу кўнглидаги нурли орзулар. Ҳаётда эса хон қизлари учун жуфти ҳалол одатда аслзодалар, қўшни мамлакат шаҳзодалари, тахт ворислари орасидан танланади. Ўғузхон эса тахт вориси эмас, улкан салтанат тахти соҳиби. Шу нуқтаи назардан, қизнинг сира ўкинадиган ери йўқ, у шавкатли саркарда, хоқонга хотин бўлади.

Нинг буларнинг ҳаммасини яхши тушунади, мулоҳаза юритади. Унинг кўнглини хижил этадигани, у кимгаки оташин, бокира муҳаббатини тақдим этадиган бўлса, ўша киши учун ёлғиз, якка-ю ягона, суюкли ёр бўлишни истарди, муҳаббатга ташна юраги шуни хоҳларди. Ўғузхон ҳарамиде эса етти иқлим гўзаллари жамланган дейишади.

Энага, меҳрибон кампир унинг кўнглидан кечаётганларни яхши англади ва қиз келажагини шундай гўзал суратда чиздики, бу ишнинг уддасидан энг зўр мусаввир ҳам чиқа олмаса керак.

— Эркатоим, қўзичоғим, сен эркаклар табиатини ҳали билмайсан. Улар кенжа хотинни алоҳида меҳр билан суядилар, унинг ҳамма айтганини муҳайё этадилар. Сен шу бахтга муяссар бўлгайсан, жоним. Боз устига падари бузуркворинг сен билан бирга юборадиган сеп ҳам жуда мўл. — Ширин эртақ ҳамон давом этар, хон саройида карвонни жўнатишга қизгин ҳозирлик кўриларди. Ахир, хон қизини келин қилиб олиб борадиган карвон унча-мунча бўлиши сира мумкин эмас, у шоҳона бўлиши керак. От, туялар, тахтиравон, арава, соқчилар, канизаклар. Хуллас, карвон жуда катта ва унинг ташвиши ҳам шунга яраша...

Лийубонг сиёсатчи сифатида яхши тушунаётган эдики, Байдинг жанги ва қуршовдан сўнг унинг хон сифатидаги обрўсига жиддий путур етди. Агар энди ҳам вазият тўғри, холис баҳоланмаса, тахт қўлдан кетди, деяверинг. Ўғузхон бир марта шафқат қилган экан, яна марҳамат кўрсатиб ўтирмайди. Шу боис совғаларни мўл қилиб, унинг кўнгли Нинг орқали овланмас экан, Лийубонг ҳолига маймунлар йиғилайди. Лекин иқтисоди унчалик барқарор бўлмаган давлат хазинаси имкониятлари чегараланган, албатта. Шунга қарамай, Лийубонг ўзи бош-қош бўлиб, карвонга мўл-кўл совғалар ортилишини таъминлади. Келинининг тахтиравони ҳам жуда дабдаба билан безатилди.

Ниҳоят, салқин куз тонгларининг бирида, карвон Чанъанни тарк этди.

Карвон қўнғирөгининг «даранг-дурунг» садолари қиз юрагидаги андуҳни тағин ҳам кучайтирар, у қуйилиб келаётган кўз ёшлари аро ота уйига — хон саройига қайта-қайта ўгирилиб қарар, олисда кўм-кўк ҳарир парда ортидагидек бўлиб, улкан тоғ чўққилари кўзга ташланарди. Жўнаб кетаётган қиз сўлим Чанъан боғларидан қўнғил узолмасди.

Хайрлашишар экан, Лийубонг қизининг пешонасидан ўпиб, унинг бармоғига ёқут кўзли узук тақди.

— Бу узук қўнғлимнинг бир бўлаги бўлиб сен билан бирга кетади ва энг оғир дақиқаларда бало-қазолардан асрайди. Кунтангри ёр бўлгай, қизим!

Ота юрагида бўрон кўтарилган бўлса-да, сиртига чиқармади. Фақат унинг овози сал титраб чиқганини қиз сезиб турарди. Қиз отаси мағлуб ва иложсиз

жанини, якка-ю ёлғиз қизини қурбон қилишга маж-
бурлигини, бу унинг учун нақадар қийинлигини юрак-
юрақдан ҳис этар, шу боис падари бузрукворига раҳ-
ми келарди.

Чанъаннинг жаннатмисол боғлари, ям-яшил ўтлоқ-
лари ортда қолиб, уммондек чексиз қумликлар бош-
ланди. Олисдаги қорли тоғлар улутвор, салобати би-
лаш ўзига чорлаётган бўлса-да, сап-сарик қумликнинг
дилгир манзараси Нинг юрагига аллақандай қайғу олиб
кирарди.

Кўм-кўк осмон, ўркач-ўркач барханлар, залворли
тоғлар ўз тилларида алланималар дердилар гўё. Лекин
қизнинг қонланган юраги ҳали табиат овозини эши-
тишга қодир эмасди. У олдинда ўзини кутаётган тақ-
дир тўғрисида тўхтовсиз хаёл сурарди. Отасини мағ-
луб, сарнигун қилган хоқон кўксига у қай тахлит бош
қўяди? Энаганинг ширин эртаклари қиз кўнглига бир
қадар таскин бериб, кўз ўнгида Ўғузхоннинг гўзал
сиймосини яратган бўлса-да, у ҳамон хавотирда эди.
Ахир отасини аямаган қизини аярмикан? Ё унга чўри-
дек муносабат қиладими?

Саҳронинг аёвсиз қуёши ёз бўйи қовжиратган ўт-
ўланларнинг жизганақ ҳиди димоққа урилар, шамол
учириб ўйнаётган қум заррачалари куз офтобида
олтиндек товланар, карвон денгиз тўлқинига монанд
катта-кичик барханларни кечиб олға интилар, қара-
ма-қарши ҳис-туйғулар, қийноқли саволлар қизга
тинчлик бермасди. Олис ва машаққатли йўлнинг эса
чеки-чегараси йўқ.

Сирасини айтганда, ҳаётнинг ўзи узундан узоқ,
оёқни қонлантирувчи тошлардан иборат йўл. Тўғри,
бу йўлнинг ҳар ер-ҳар ерида бахт, ором, осудалик
бекатлари бўлса-да, йўлнинг эндигина биринчи бека-
тига қадам қўяётган қиз кўп нарсадан хабарсиз. У
борлиққа ҳайрат билан боқади ва жамики воқеа-ҳоди-
салар энагаси айтиб берган эртақлардаги сингари ях-
шилиқ билан тугайди, эзгулик ғалаба қилади, дея ишо-
нади.

Нинг ўзининг саройдаги ўн олти йиллик умрида
эга бўлган ҳаёт тажрибаси жуда кам эди ва қабоҳат,
разолат бандаси бўлмиш айрим одамлар нималарга

қодир эканини яхши тасаввур этолмасди. Унинг ҳаёт ишқига тўла қалбини яраламаслик учун энага чиркиликлар ҳақида жуда кам гапирарди. Хон фарзандлари тарбияси асосан оталиқ ва энагалар қўлида бўлганидан болалар ота-оналари билан кам ҳамсухбат бўлишарди. Уч яшарлигида онаси овир касал туфайли қазо қилгач, отаси Лийубонг уйланган, Нинг энагасига жуда борланиб қолганди. Карвон йўлга чиқиши арафасида Нинг ва энага туни билан мижожа қоқмай суҳбатлашдилар, хайр-хўш қилдилар. Ва тун бўйи, ҳар иккаласи кўз ёшларини тиёлмадилар.

Тонгда энага ўз қизидай бўлиб қолган Нинг учун сўнгги бор нонушта тайёрлади.

Нонушта кўнгилсиз ўтди. Энди ҳар иккаласидан ҳам садо чиқмас, туни билан ҳасратлашган сирдошлар нима дейишни билмай, сўзсиз хайрлашдилар, эҳтимол видолашдилар. Айтиладиган ҳамма гаплар айтиб бўлинган, энди фақат нигоҳлар сўзлашардилар...

... Кўёш тикка келганда карвоннинг бир маромда даранглаётган қўнғироқлари бир зум тингандек бўлди. Нинг тахтиравон пардасини кўтариб, қаради: карвон ширин сувли қудуқ бўйида тўхтаган, тушлик вақти бўлиб қолганди.

* * *

Қизини олис сафарга кузатиб, Чанъандаги саройда ёлғиз қолган Лийубонг ўзини қаерга қўйишни билмас, унинг кичик ёшдаги бир ўғли ҳам бўлса-да, якка-ю ягона қизининг меҳри ўзгача эди. Шу билан бирга Хан сулоласининг келажаги уни ҳамон қаттиқ ташвишга соларди.

Лийубонг мана, неча кундирки, бировни яқинига йўлатмас, ҳашаматли хоналар сув қуйгандек жимжит, мотамсаро эди.

Ниҳоят, карвон жўнаганидан сўнг орадан бир ҳафта ўтгач, хон ҳузурига вазир Лужингни чорлади. Лужинг энди вазири аъзам даражасига кўтарилганди.

Хон ва вазир Хан сулоласининг бундан кейинги тақдири ҳақида узоқ суҳбатлашдилар.

— Маълумингки, Тангри таолло марҳамати ва сенинг тадбиринг туфайли ҳалокатдан омон қолдик. Ле-

кин айтишади-ку, кўза кунда эмас, кун итанда си-
нади. Яна бир карра ўша Байдингдаги сингари ҳолатга
тушадиган бўлсак, ҳолимизга вой. Ҳалиям обрў-эъти-
бор, ор-номус бир пул бўлди, — деди Лийубонг вази-
рининг серташвиш чехрасига зимдан назар ташлаб. —
Ташвишим шундаки, Ўғузхон мени қайнотам экан, деб
аяб ўтирадиганлардан эмас. У нобакор қулай фурсат
топди, дегунча бизга ҳужум қилиши тайин.

— Байдингдаги ҳолатга тушишдан Кунтангрининг
ўзи асрагай, — деди Лужинг хон айтган сўзлар маъзи-
ни чақиб. — Биз ён қўшнимизнинг жангари табииати-
ни билган ҳолда, гарчанд сулҳга эришган бўлсак-да,
муҳорабага доимо шай туришимиз лозим.

— Ҳақ гапни айтдинг, вазири аъзам, мен ҳам шун-
дай фикрдаман. Бироқ тўланган ўлпон хазинани анча
хароб этди. Шундай бўлса-да, биз барибир имкон то-
пишимиз шарт. Ахс ҳолда ҳалок бўлғаймиз, шавкатли
Хан сулоласи беному бенишонликка юз тутгай.

Лужинг хоннинг юзида иложсизлик, маҳкумлик зо-
хир эканини кўриб турар, бу қандай хунук оқибат-
ларга олиб келишини ҳам яхши тасаввур этарди. Шу
боис ҳар бир сўзини пухта ўйлаб, шулай деди:

— Хазина имкониятлари ўз йўлига, биз уни тўлди-
ришнинг барча чораларини кўряпмиз. Лекин фикри
ожишимча, душманнынг жанг услубини таҳлил қилиб,
унга қарши қўйиладиган тадбирларни ўйлаш жоиздир.
Яъни, масалан, Ўғузхон лашкари бизни қай тахлит
ғафлатда қолдирди? Тез ҳаракатланувчи отлиқ аскар-
лар бизни бир пайтнинг ўзида тўрт тарафдан қур-
шовга олиб, пароканда қилди. Ва яна 400 минг киши-
лик қўшин қай тахлит шу даражада махфий пистирма
ташқил этди?

Мағлубият кўзини мошдай очган хон хатоларини
истар-истамас тан олишга мажбур бўлди:

— Агарда илғор ва қоровул қўшинимиз хушёр-
ликни бой бермаганда, биз бундай аҳволга тушмас
эдик.

— Ҳа, шунчалик кўп сонли қўшин пистирмада эка-
нини сезмаслик учун лашкарбошиларимиз кўр ва тўнка
деган изоҳнинг ўзи ҳам камлик қилади... — унга қўшил-
ди вазир.

— Ақдилар бировларнинг, аҳмоқлар эса ўзларининг хатоларидан хулоса чиқарадилар. Наҳот ўзимизнинг аҳмоқона хатоларимиздан хулоса чиқара оламасак? — хуноб бўлди хон.

— Хулоса чиқарамиз. Фақат озгина фурсат керак. Дарвоқе, мен қуролсозларимизга лаънатилар Байдинг муҳорабасида ишлатган овозли ўқ-ёйлардан нусха кўчиришга буюрдим...

— Ҳа, ҳа. Овозли ўқ-ёй! — Лийубонг қулоқлари остида увиллаган товуш эшиттандек бўлиб, сесканиб кетди. — Ана шу ўқ-ёй лашкар юрагига ваҳима солди. Лекин Ўғузхон лашкарини бу билан қўрқитолмай-мизда.

— Қўрқитмасак-да, бу янги қурол ўз лашкаримиз учун бир далда бўлмай, — деди вазир.

Хон ва вазир Хан сулоласининг дахлсизлигини таъминлаш учун ҳозирча вақтдан ютиш мақсадида асосан ташқи сиёсат чораларига зўр бериш, шу орада сарҳадларни мустаҳкамлаб, лашкар сонини ошириш, қурол-яраларни тақомиллаштириш лозим деган хулосага келдилар. Лекин улар барибир Ўғузхон солиб турган хавфдан хотиржам бўлолмасдилар. Кейинги йилларда Ўғузхон салтанати ҳудудлари тобора кенгайиб, у 26 хонлик ва мамлакатни бўйсундирган, ўлпон тўлашга мажбур этган, бу жуда кўп подшоҳлар юрагига гулгула соларди. Улар эртами-кечми Ўғузхон билан жанг майдонида юзма-юз бўлишларини, унинг қиличи нималарга қодир эканлигини яхши билардилар. Шу боис уларнинг ақдилари хоқон билан дўст бўлишга, яхши қўшничилик қилишга интидилар. Ўғузхон қиличи кучини синаб кўрган, ўзининг илгариги калтабин сиёсати нотўғри эканини англаб етган Лийубонг ҳам шундай йўл тутушга қарор қилган, очигини айтганда эса унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Бу «дўстлик» ихтиёрий-мажбурий саналарди. Ахир, ҳақиқий дўст ўз дўстидан ўлпон олмайди-ку! Лекин Ўғузхоннинг хоқон ва лашкарбоши сифатида шундай бир ажойиб хусусияти бор эдики, бунини дўстлар ҳам, душманлар ҳам тан олардилар. У ўзи фатҳ этган мамлакатларни вайрон этмас, тинч аҳолини қирғин қилишга йўл қўймасди. Хоқон мағлуб бўлган мамлакатни ўлпон тўлашга мажбур этар ва бу билан ўз салтанати иқтисодий қудратини мустаҳкамларди.

Ўғузхон ўзининг нисбатан оз сонли қўшини билан Чин-Мочиннинг қудратли лашкарини тор-мор этиб, Буюк Хитой деворигача етиб келганида ҳам худди шундай бўлди. Буюк Хитой деворидан ўтмади, юртини қорат этмади. Фақат шу мағлубиятдан сўнг Чин-Мочин Ўғузхон салтанатига 70 йил мобайнида ўлпон тўлашга мажбур бўлди.

Табиатан мард ва олижаноб Ўғузхон ўз юришларини босқинчилик эмас, халоскорлик деб ҳисоблар, шу боис вайронгарчиликларга сира йўл қўймасди.

* * *

Хан сулоласининг ўлпони ортилган қарвон Туман-балиққа яқинлашиб қолган, олдинда шаҳар иморатлари кўзга ташланар, Нинг юрагидаги қандайдир хавотир, кўрқув аралаш бир илинж дам кучаяр, дам сўнарни. Нинг сиёсий дипломатик ўйинлар, ваҳшиена одатлар қурбони эди ва буни ўзи ҳам англаб етганди.

Ниҳоят, шаҳар дарвозасига етиб келдилар. Бу вақтда Нинг тақдирга тан берган ва кўнгли анча хотиржам эди. Ахир, энагаси Ўғузхон баҳодирни мард, кўркем ва олижаноб хоқон дея мақтаб, орзидан бол томди-ку! Шундай олижаноб одам хоннинг якка-ёлғиз қизини хафа қилиб қўймас...

Ўғузхон саройи ўзининг гўзаллиги-ю салобати билан Нингни лол қолдирди. У хон саройида ўсган бўлса-да, бунчалик пурвиқор ва салобатли кўшк, саройларни кўрмаганди.

Ўғузхоннинг кенжа хотини ҳисобланмиш Нинг учун атрофи сўлим боғ билан ўралган кўшкни ажратдилар. Янги келин кўшкни хоқоннинг хос соқчилари муҳофаза этар, унинг хизматига йигирмадан зиёд канизак ва бичилган қуллар ажратилганди.

Келин учун дастурхонга шунчалар кўп ноз-неъматлар, таомлар қўйилган эдики, Нинг хон қизи бўлса-да, уларнинг кўпчилиги номини-да билмасди. Канизаклар келин атрофида парвона бўлиб, унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилардилар.

Нинг эса ички бир титроқ, ҳаяжон ва айни пайтда ўзи ҳам идрок этолмаган муштоқлик билан Ўғузхон баҳодирни кутарди.

Тун яримдан оғди ҳамки, куёвдан дарак бўлмади. Олис йўл ҳориттан қизни уйқу элита бошлади. Ҳарам бекаси келинчакка хайрли тун тилаб, хобгоҳни тарк этди.

Нинг бедорхоб тун қушларининг боғдан эшитилаётган овозларига бир муддат қулоқ тутгач, ухлаб қолди.

Нинг эрта тонгда яна қушлар сайроридан уйғонди. Кўнгли равшанлашиб, кўшк айвонига чиқди, тоза ҳаводан кўксини тўлдириб нафас олди. Боғнинг кузги гўзал манзарасига маҳлиё бўлиб қолди. Бир-ярим сарғая бошлаган дарахт барглари ҳазонрез гўзаллигини кўз-кўз қилар, мудом ям-яшил сарв ниҳоллари кузнинг саркаш шамоли таъсирида гўзаллар ингичка белидай бўлиб бўкилар, ариқларда оқаётган зилол сув шарқираши булбул хонишига уйғунлашиб, илоҳий бир оҳанг касб этарди.

Нинг боғ гўзаллигидан завқ олар экан, Чанъан чор-боғларини эслади, юраги жизиллаб, шаҳло кўзлари ёшга тўлди.

Келинчак Туманбалиқда келганидан сўнг учинчи оқшом деганда кўшқда ҳамма ғимир-ғимирга тушиб қолди. Бу — хоқоннинг шу оқшом келинчак ҳузурига ташриф буюришидан дарак берарди. Хожасаро ва канизаклар қўли-қўлига тегмас, ҳарам бекаси айниқса бесаранжом эди. У Нингни мушк-анбарли сувда чўмилтириб, ранго-ранг ҳарир кийимлар кийинтирди, тилла тақинчоқлар, зар ковуш билан ясантирди. Бека ҳатто хон қизини ҳам ўз кийимида хоқонга рўбарў этишга журъат қилолмасди.

Туманбалиқ аҳли, голиб лашкар Хан сулоласи хони устидан қозонилган ғалабани бир неча кун байрам қилгач, Ўғузхон шу оқшом хос аъёнлар, лашкарбошилар иштирокидаги шароб базмидан сўнг, Нинг кўшқига, янги келинчак ҳузурига ташриф буюриши лозим эди.

Голиб хоқон ғалаба шаробидан сармаст эди. Ўн олти яшар гўзал васлининг умиди уни ёшгина тор оҳусини ушлаб олган сайёд ҳолатига солган, пайдарпай шароб сипқораётган Ўғузхон кўз ўнгида қизнинг хуркак нигоҳлари гавдаланарди.

Кўнгли Хонтангри янглиғ кўтарилган Ўғузхон келинчак ҳузурига ташриф буюрди. Уни остонада қар-

шилаган ҳарам бекаси хоқоннинг ширакайф, сараф-роз чехрасини кўриб, хушомадни қуюқ қилди:

— Хуш келдинг, голиб хоқоним! Лийубонгнинг гўзал қизи Нинг тўлин ойдек тўлишиб, мана, уч оқшомдирки, ташрифингга мунтазирдур! — бека таъзим билан хоқонни ичкарига таклиф этиб, эшикни ташқаридан маҳкам бекитди...

Нинг... О, о, гўзал Нинг, ҳаяжондан юраги бўғзига тиқилиб, хоқонга таъзим қилди ва бирдан вужудига ўт ташлангандек бўлди.

Қаршисида етти иқлимга даҳшат солган ҳукмдор эмас, қирқ ёш нари-берисидаги, вужудидан куч-райрат ёғилиб турган кўркам бир йигит турарди. Унинг нигоҳлари жуда мулойим, тийрак кўзлари кулиб турарди. Не-не гўзаллар муҳаббатига сазовор Ўғузхон аёл деган нозик хилқат билан қандай муомала қилишни яхши биларди. Қизнинг кўзларида қўрқув, ҳадикни кўриб, ширин муомала қилди. Хоқон манман деган гўзаллар ҳам ўзининг бургут нигоҳларига тоб беролмаслигига қаттиқ ишонарди.

Ўғузхоннинг синашта кўзлари бир неча сония мобайнида қиз ҳақиқатан ҳам жуда соҳибжамол эканини баҳолашга улгурди: қизил олма янглиғ ёноқлар, биринчи қор мисол оппоқ юзу, мўрча миён, туб-тубида аллақандай сир яширин қоп-қора кўзлар...

Қиздан садо чиқмасди, хоқон унга мулозамат қилди:

— Туманбалиққа хуш келдинг, бекам! Қадаминг қутлуғ бўлғай!

Хоқоннинг ширин сўзлари ҳаяжондан дир-дир титраётган Нинг жонига оро кирди, лекин у ҳамон бирор калима сўз айтолмасди. Қиз кўзларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмасди. Ўзи шунчалар қўрқув, иккиланиш, ҳаяжон билан қутган учрашув жуда хайрли кечаётган эди. Унинг қаршисида кўнгли туб-тубида шунча асраб юрган йигит сиймосига айнан монанд киши турибди.

Эҳ, энага, меҳрибоним, сен ҳақ бўлиб чиқдинг! Ўғузхон менинг орзуимдаги ўша бахтиёр шаҳзодага ўхшаб кетаркан. Эртагинг ҳақиқатта айлангани қандай яхши, энагажон!

Қиз хоқон ўтрусида шу тахлит гунгу лол турар, миясида эса шукроналик ҳислари чарх урарди.

Ўғузхон тақдири илоҳий туфайли ўзига насиб этган малак табиатнинг ноёб мўъжизаси эканини юрак-юрақдан эътироф этар, сархушлиги ошиб борарди.

Сарсонлик-саргардонликда. Қатилхоннинг мунгли қўшиқлари. Озодлик манзили

Ўғузхон милоддан 177 йил бурун Фарбга юриш бошлади ва бирин-кетин қўлаб мамлакатларни бўйсундириб, ўз салтанатига қўшиб олишга муваффақ бўлди. Бу салтанат шу даврга келиб ўзининг энг қудратли босқичига кўтарилди. Унинг ҳудуди Шарқда улуғ уммон қирғоқларидан бошланар, Фарбда Хазар денгизи-гача етиб келганди.

Ўғузхоннинг улуғ хоқон сифатида доврuti ошиб борар, унинг дўстлари, душманлари, ундан паноҳ истаганлар, ҳатто унга сийинганлар ҳам жуда кўп эди.

Ўғузхон ўзи билан баланддан туриб, қилич кучи билан гаплашмоқчи бўлганларга ниҳоятда шафқатсиз эди. Лекин ундан паноҳ истаганлардан меҳр-мурувватини аямасди. Кунларнинг бирида хуфиялар унга шундай хабар келтирдилар: Хоқонлик ҳудудига яқин бир ерда 500 кишидан иборат яхши қуроланган, жанговар бир уруғ пайдо бўлди. Уларнинг нима мақсадда бу ерга келгани номаълум.

Бу уруғ Олижаноб Бўрилар уруғи жангчилари ва уларнинг бола-чақаси эканини ҳали ҳеч ким билмасди. Улар раҳнамолари Қатилхон бошчилигида Чин-Мочин лашкари билан бўлган жангда ғолиб чиқиб, унинг исканжасидан қутулган, Тангри қумликлари сари йўл тутган, лекин ўз ери, борадиган жойи бўлмаган дарбадар жамоа эди. Бир томонда уйғурлар ва Энасой қирғизлари, бир томонда қидонлар, ортда эса уларни эзган, қафас бўлган юрт — Чин-Мочин. Олдинда... Олдинда улуғ ва олижаноб хоқон Ўғузхон ери...

Уруғини озодликка олиб чиққан Қатилхон энди нима қилишни билмай ҳайрон эди. Ҳа, у энди озод, лекин Ватан деб ҳисобланиши мумкин бўлган бир қарич ери йўқ эди. У қаерга борсин? Қафасдан чиққан қай бир қуш қафасга қайтади?

Қатилхон чўлда туғилган эди. Доимо чўлни қўмсарди, кенгликларга кетиб қолгиси келарди. Лекин ҳозир унинг ўтрусидаги чўл ҳар қанча белоён бўлмасин, Қатилхон бу қумликларга қадам босишга журъат этмайди. Бу саҳро бировнинг юрти. Қатилхон агар бу ерга сўроқсиз қадам босса, яна қон тўкилади, яна уруш бўлади.

Ахир 500 кишилиқ жамоа қачонгача уруш қилиши мумкин? Бунақада уруғдан асар ҳам қолмайди-ку!

Қатилхон тунлари гулхан ёнида ўтириб узоқ хаёл сураб, ой нурига чўмилган саҳро, шудринг қўнган ўт-ўланлар ҳидини туюрди.

Қатилхон уч йил Чин-Мочин хоқони саройида атласу кимхоб, олтину кумуш орасида умр басар этди. Шу уч йил кенг саҳро фарзанди учун зиндонда ўтгандек бўлди. Унинг учун ҳамма нарса муҳайё этилганди, ҳатто оз сонли қўшини ҳам бор эди. Лекин унинг ўз ери, ватани йўқ эди. У нуқул баҳор ўт-ўланлари ҳидига тўйинган саҳрони туш кўрарди. Ниҳоят, Қатилхон исён кўтариб, ўз халқини озодликка олиб чиқди. Лекин унга олтин бешиқ бўлган Ватан ҳозир бошқа бировлар қўлида, ўзи эса дарбадарликка маҳкум.

Қатилхон олис-олисларда ястаниб ётган поёнсиз чўлга тикилганича мунгли қўшиқлар айтар, уруғдошлари уни жимгина тинглашар, кўз ёшларини тийишолмасди. «О-о Кунтангри, о, осмон, падари бузрукворим! Мадад бер, онам — Саҳро кўксига бир зумгина бош қўяйин! Сўнг розиман омонатни топширишга...» — куйларди Қатилхон.

Қатилхон ўйлай-ўйлай, гулхан ёнида қўшиқ куйлай-куйлай бир қарорга келди. У жамоа билан келишиб, Ўғузхондан ёрдам сўрашга аҳд қилди. Зора, олижанобликда донг чиқарган хоқон она ерини душмандан қайтариб олишда кўмаклашса. Чин-Мочин мана, неча йилдирки, Ўғузхонга ўлпон тўлайди. Демак, Ўғузхон гапини ерда қолдиришга журъат этолмайди. Фақат марҳаматли хоқон шунга азм этса, бўлгани.

Қатилхон элчилари совға-саломлар билан Ўғузхон кузурига йўл олдилар. Хоқон элчиларни иззат-икром билан кутиб олиб, уларнинг арзига қулоқ тутди. Мақсадни англагач, элчиларга бу масалада Қатилхон билан

ўзи шахсан учрашиши лозимлигини айтди. Қатилхон-ни меҳмонга таклиф этди.

Ўғузхоннинг хайрихоҳлиги бежиз эмасди. Хуфияларидан ҳудудига яқин ерда нотаниш жамоа пайдо бўлганини эшитган кундан бошлаб, у Қатилхон ва уруғи ҳақида анча нарсаларни билиб олишга улгурган, Қатилхон довюрак ва мард инсон сифатида ном чиқаргани, озодлик учун жонини тиккани хоҳонга маъқул келганди.

Хоҳон амри билан дарё соҳилидаги сўлим бир ўтлоқда чодирлар тикилиб, қўйлар сўйилди. Қимиз, шароб, оҳу, каклик гўшtlари ҳозирланди.

Қатилхон ҳамроҳлари билан дарёдан ўтиб, ўтлоққа яқинлашар экан, Ўғузхон мулозимлари билан меҳмонига пешвоз чиқди. Орадаги масофа бир неча қадам қолганда, Қатилхон отидан тушиб, Ўғузхон узангисига бош урмоқчи бўлди. Хоҳон эпчиллик билан отдан тушиб, бунга йўл қўймади ва меҳмоннинг елкасидан қучиб, чодир томон бошлади.

Улар ёнма-ён юриб боришар экан, ҳамроҳлар ҳайратдан еқа ушлашарди. Ҳар икки ҳукмдорнинг соҳт-сумбати, афт-ангори бир-бирига жуда ўхшар, уларни ака-укалар деб ўйлаш мумкин эди. Қатилхон ҳам Ўғузхон сингари паҳлавонкелбат, хушсурат йигит, фақат анча ёш эди.

Ўғузхон меҳмоннинг юрагидан нималар кечаётганини сезиб турарди, шу боис ҳар бир ҳаракати билан унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди.

Шоҳона дастурхон устида суҳбат авжига чиқди. Четдан қараган киши Ўғузхон ва Қатилхон биришчи марта ҳамсуҳбат бўлаётганига ишониши қийин эди.

— Тақдири илоҳий тақозоси мени энг яқин кишиларимдан жудо эттанди. Энди сен Кунтангри иродаси билан менинг тутинган иним бўлгайсан, — деди Ўғузхон Қатилхоннинг нурли юзига тикилганича.

Қатилхон ўзи илтимос билан оёғига бош уриб келган хоҳондан бунчалик илтифот кутмаганди. Шу боис жангу жадал, хорлик-зорлик кўриб ёшланмаган кўzlари бугун намланди.

— Хоҳоним, сен менинг оғам эмас, отамсан, отам! — ҳаяжон билан хитоб қилди у.

— Сен Чин-Мочин лашкари қўлидан ўз озодлигингни юлиб олабиддингми, энди Ватанинг — Буюк Сахрога ҳам қайтишга ҳақлидурсан, иним! Ҳа, ҳақлидурсан! Бунга мен, етти иқлим хоқони, ваъда бергайман! — деди Ўғузхон Қатилхонни косасидаги шаробни ичишга ундар экан.

— О, о, Буюк Сахро! Мен шудринг қўнган сахро ўт-ўланларига бош қўйиб, сўнг жон таслим этишга розидурман! — деди Қатилхон.

— Йўқ, йўқ, сен асло ўлмагайсан! Сен уруғинг халоскорисан, менга эса ер юзида ўқ-ёй кўтарган туркий халқлар бирлашувида ҳаммаслақ, қўл-қанот бўлгайсан! — деди Ўғузхон. — Мен сенинг жанглардаги баҳодирлигинг тўғрисида кўп эшитганман.

— Қани энди, ўқ-ёй кўтарган барча туркий қавмларни бирлаштира олсак! — кўзлари чақнаб кетди Қатилхоннинг.

— Бирлаштира оламиз, албатта бирлаштирамиз! — уни ишонтирди Ўғузхон.

Саропардада эса шароб базми тобора авжига чиқар, гул юзли, кийик қўзли санамлар ибo ила таъзим этиб, ҳукмдорларга пайдар-пай қадаҳ сунитар, турли хил тансиқ таомлар ташиётган хос хизматкорларнинг қўллари қўлларига тегмасди.

Қатилхон Ўғузхоннинг зафарли юришлари, қаҳрамонликлари тўғрисида кўп эшитган, у билан қай таҳлит тил топишиш тўғрисида узоқ ўйлаганди. У номдор ҳукмдор шунчалар оддий, камтар бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаганди. Шу боис у ҳам юрагидагини тўкиб солишдан ийманмасди:

— Чин хоқони саройида менинг ҳеч нимадан камчилигим йўқ эди: еганим олдимда, емаганим ортимда. Сон-саноқсиз мулозимлар, гўзал канизаклар бир ишорамга мунтазир... Лекин мен учун яратилган бу шароит халқим, Ватаним хўрланиши эвазига эди ва бу мени жуда эзарди. Учинчи йил охирлаётганда сездимки, туркий забондаги гўзал қўшиқларимиз эшитилмай қолди. Бу мени даҳшатта солди. Бизнинг қирғинлардан омон қолган уруғимиз шўр сувли денгизга тушган бир неча томчи чучук дарё суви сингари ўзлигидан ажралиб бормоқда эди. Менинг танлашим учун икки йўл бор

зди: бири — хоқон саройида тутқунликда, лекин тўқ ҳаёт. Иккинчиси — жангу жадал билан халқим озодлиги учун кураш... Ҳар қанча оғир бўлмасин, мен иккинчи кураш йўлини танладим. Мен фарзандларимиз ўз она тилларида алла эшитишларини истайман. Қизларимиз чин йигитлари эмас, ўз баҳодирларимиз кўксига бош қўйишини, туркий забонда қўшиқ куйлашини истайман.

Шу сўзларни айтар экан сархуш Қатилхоннинг овози титраб кетди. Ёшлигида кўп хорлик-зорлик кўрган Ўғузхон суҳбатдошини яхши тушунарди. У Улуғ Ёвчилар хони саройида тутқунликда ўтказган дамларини эслаб, андак маънос тортди. Ҳар икковидан анча пайтгача садо чиқмади.

Ниҳоят, Ўғузхон меҳмонига юзланди.

— Гапларимга яхшилаб қулоқ сол, ўғлон. Сен Кунтангри назар қилган йигитсан. Буни мен сенинг тўғрингдаги ҳикоятлардан билиб олдим. Мен ўзим ҳам Кунтангри инояти билангина тахтга чиққан одамман. Сенинг ҳозир ўз ерингни қайтариб олиш учун яна Чин лашкари ила муҳорабага кирувинг — бу телбалик бўлур. Зеро, Чин лашкари лак-лак, сенинг фирқанг эса беш юз киши. Демак, Чинга қайтувинг — сариқ аждар комига такрор бош суқишдир. Мен сенга ҳар қанча ёрдам бермайин, ўз мустақиллигингни ўзинг ҳимоя этолмас экансан, озодлигинг ёлғон, сариқ чақага ҳам арзимайдиган озодлик бўлиб қолавергай. Зеро, озодлик учун истаалган дақиқада ҳаёт-мамот жангига киришга тайёр одамларгина бу муқаддас неъматга лойиқ бўлгайлар. Мен ўзим-да дунёда энг ширин сўз бўлмиш Озодлик учун жуда оғир товон тўлашимга тўғри келган. Бу товон шунчалар оғир эдики, сен ҳатто тасаввур ҳам этолмасанг керак.

— Озод бўлувим, ўз ерим бўлиши учун мен-да ҳар қандай товон тўлашга тайёрман, — деди Қатилхон.

— О, о, ёш дўстим, қиёматли иним! Бу товон аламлари ҳамон юрагимни ўртайди. Орадан шунча йиллар ўтди, етти иқлим хоқони деган мартабага эришдим, ҳад-ҳисобсиз бойликлар соҳиби бўлдим. Лекин ўша жангни, озодлитим учун бўлган биринчи жангни ҳамон унутолмайман. Чунки бу жанг отам қўшинига қарши

бўлганди. Мен тақдири илоҳий тақозосига кўра ўзлим, ўз озодлигим дея падари бузрукворимга қарши қилич кўтаришга мажбур бўлдим. Фақатгина Кунтангри мени қўлагани боис қолиб чиқдим. Сенинг йўригинг бўлак... Сен бир қарич ер учун қон тўкасан. Бир қаричгина ер. Лекин ана шу бир қарич ер сенинг Ватанинг бўлади. Ватанинг — олтин бешигинг!

Ўғузхоннинг сархушлигидан асар ҳам қолмаган, овози андуҳли эди. Орага яна нохуш жимлик чўқди. Қатилхон мезбоннинг ғамгин тортган кўзларига зимдан назар ташлаганича ўйга толди. «Эҳ, бири кам дунё деганлари рост экан-да... Зангу Ажам, Шому Ироқ ҳукмдори юрагида шунча армон яшар экан, мен бева-тан, дарбадар ғам ҳақида ўйламасам бўлмай. Лекин менга Шому Ироқ керак эмас, ўша Буюк Саҳронинг бир қарич ери кифоя. Бир қаричгина ер!..»

Ўғузхон меҳмони ғамгин тортганини кўриб, миясидан андуҳли хаёлларни ҳайдади-да, шундай деди:

— Ғам чекма, иним! Сени улуғ истиқболинг, юрт, миллат отаси бўлиш қисмати кутмоқдадир!

— Айтганинг келсин, хоҳоним! Миллатим учун мен ҳар қандай қисматга тайёрдурман! — деди Қатилхон.

— Бу ердан ўн беш кунлик йўл узоқлигида гўзал бир юрт бор. Унинг ярми Буюк Саҳро, ярми эса осмонўпар тоғлардан иборат. Ана шу ўлканинг ҳали одам оёғи етмаган бокира гўшалари мўл... Ўша гўшалар сента ҳам, менга ҳам бегона эмас, узоқ аждодларимиз ўша ерда умр басар этишган. Сен Чинга эмас, боболар юртига йўл тутмоғинг лозим. Бу юртнинг ҳар сиқим тупроғи, ҳар бир гиёҳи, ўт-ўлани сени қўлаб-қувватлагай. Ўз уйинг — ўлан тўшагинг, демишлар.

Қатилхоннинг кўзлари чакнаб кетди. «Ахир, тангри иродаси, омад дегани шу эмасми? Кимсан, Ўғузхон аталмиш буюк хоҳоннинг ўзи унга нажот, озодлик йўлини кўрсатиб, фатво бераётир. Эҳ, мана қаерда экан Озодлик манзили... Озодлик манзили боболар юртида!»

Ўғузхоннинг илоҳий кучга эга бўлган сўзларидан сўнг Қатилхоннинг озурда, шубҳа-гумонларга тўла юрагида умид учқунлари янада кучлироқ алангаланди.

Қатилхон юзидаги ҳаяжон ифодаси Ўғузхонни мамнун этди. «Ҳа, бу йигитга ишонса бўлади, унда ҳақиқатан ҳам илоҳий қудрат борга ўхшайди...» — ўйлади у ва меҳмонини тагин ҳам руҳлантирди:

— Сен боболаримиз юртида шундайин бир обод ва озод мамлакат барпо этишинг лозимки, у ерда адолат, тўқинлик ҳукмрон бўлсин. Мен сенга йўл бошловчилар, маслаҳатчиларни ҳамроҳ этиб юбораман. Улар ҳар жабҳада кўмакдош бўлғайлар.

— Хотиринг жам бўлғай. Мен бу йўлда ширин жонимни тикканман. Эр йигитга ўлим бор, қайтиш йўқ!

— Баракалла, иним! Сен Буюк Саҳрода яратажак манзилинг ҳақиқатан ҳам жон тикишга арзигулик бўлсин! Биласанми, мен ҳали-ҳамон саройнинг ҳамма дабдабаларидан воз кечиб, кенг саҳрога кетгим келаверади. Сен бепоён кенгликлар, чўл фарзандисан, мени яхши тушунишинг керак. Тасаввур эт, бепоён саҳро, тун. Ҳаммаёқ сутдек ойдин. Шудрингдан хиёл намланган ўт-ўланлар устида чалқанча ётиб, кўк гумбазида тобора баландлаётган Ойни томоша қиласан. Ажиб бир ҳид, фақат бепоён кенгликлардагина бўладиган ифор димоғингни қитиқлайди, ҳислар мўллигидан юрагинг кўксингга сиғмай кетади. Дунёдаги жамики нарсаларни, роҳат-фароватни, ташвиш-тахликани унутиб, чор атрофга тўймай боқасан, бу ҳолат узоқ давом этишини истайсан. Мен ҳозир ана шу ҳолатни яна бир мартагина бошдан кечириш учун жуда кўп нарсанинг баҳридан ўтган бўлардим. Лекин энди бунинг сира иложи йўқ. Энди мен ҳеч қаерда, ҳатто кимсасиз саҳрода ҳам ўзимни тўла эркин, бахтиёр ҳис этолмайман. Қилган хатоларим, гуноҳларим юки елкамдан босиб тушаверади. Салтанат, тож-тахт — бу жуда оғир, залворли юк. Бу юкни ҳар ким ҳам елкасида кўтара олмайди. Сен ҳам юрт тутишга, салтанат юкини кўтаришга маҳкум одамсан. Лекин сенга барибир ҳавасим келади. Неғалигини билурмисан? Йўқ, билолмассан, менимча. Ҳавасим келувининг боиси шулки, сен ҳали энди туғилмоқда, йўл бошидасан... — Ўғузхон меҳмонининг ўзига ҳайрат, ҳавасли боқиб турган нигоҳларидан кўзларини олиб қочиб, бир муддат жим боқиб қолди. «Бояқиш, менинг ҳам юрагим армонга тўла

эканидан тонг қолди, чамаси. Начора, бу дунёи дун ғамлари на шоҳни, на ғадони четлаб ўтмаган», — ўйлади хоқон ва сўзида давом этди:

— Мени қудратли хоқон, етти иқлим сардори, қўлидан келмайдиган иш йўқ, дея ўйлашади. Албатта, бу тўғри, сиртдан қараганда шундай. Аслида-чи, аслида мен ҳам Тангри таолло иродаси олдида оддий, ожиз бандаман, холос. Ва гуноҳкор банда эканим рост.

Шу пайтгача Ўғузхонни жимгина тинглаб ўтирган Қатилхон эътироз қилди:

— Хоқоним, эҳтимол Кунтангри олдида гуноҳкор-дурсан, лекин биз, ожиз қулларинг олдида сен улутсан, Хонтангри қадар юксақдурсан, юксақда...

— Бир кун келиб юксак тоғлар ҳам текис ердек бўлгусидир, иним... — деди Ўғузхон ва суҳбатни бошқа мавзуга буриш вақти етганини сизди. Аслида хоқон кўнглини камдан-кам очарди. Сон-саноқсиз сарой фитналари, ғийбатлари уни шунга мажбур қиларди. Лекин бу оқшомги шароб мажлисида у жуда очилиб кетди. Суҳбатдоши Қатилхоннинг кўнгли очик, самимий инсон эканлиги унга жуда ёқиб тушганди. Шу боис кўнглининг туб-тубида ётган гапларни тўкиб солди. Ҳар қандай юксак мартабали инсонлар ҳам баъзан дардларини тинглашга қодир оддий, хокисоргина суҳбатдошга зор бўладилар.

Хос хизматкорлар яна таом олиб келдилар, гўзал канизаклар олтин жомларни майи нобга тўлдирдилар ва базм давом этди. Суҳбатдошлар яна ўша хушҳол, сархуш ҳолатларига қайтдилар.

Ўғузхон шикорга чиқишни хуш кўрар, табиат қўйнида у барча ташвишлардан фориқ бўлиб, ором олар, айниқса кийик, қулон ови унинг жон-дили эди. Хоқон шикорга чиққанида рўй берган турли воқеаларни меҳмонига ҳикоя қилиб берди. Меҳмон чавгон ўйинини жуда яхши кўришини эътироф этди. Ўғузхон чавгон ўйинида қоят эпчил эди, Қатилхон билан тарафма-тараф беллашишга тайёр эканини айтди.

Шу тахлит кўнгл очар ўйинлару суҳбат билан шароб мажлиси якун топди.

Хайрлашишар экан, Ўғузхон берган ваъдаларида собит эканини таъкидлади.

Уруғдошлари ҳузурига қайтаётган Қатилхон жуда хурсанд, у отда эмас, қуш қанотида учиб борарди гўё.

Тўғри-да ахир, у энди ўз ери, Ватанига эга бўлади, яна бу ишда энг обрўли, номдор ҳукмдор унга раҳнамолик қилмоқда. Шу эмасми тақдир марҳамати?.. Лекин шуниси ҳам борки, тақдир фақат кучлиларгагина марҳамат кўрсатади...

Қатилхоннинг ҳаяжондан гурс-гурс ураётган юраги бўлажак сафар орзуси ила лиммо-лим эди. Ўғузхоннинг насиҳатлари қулоқлари остида жарангларди. «Обод ва адолат ҳукмрон бўлган юрт... Ўз уйинг, ўз қўшиғинг...» Нақадар ширин бу сўзлар...

Қатилхон баралла куйлагиси келар, лекин бу қўшиқ аввалгилари сингари мунгли эмас, унинг кўнглини тўлдириб, жўшиб келаётган куйлаш иштиёқи «озодлик» деган жуда муқаддас ва ниҳоятда ширин сўз туфайли туғилаётганди.

Қатилхон от тизгинини қўйиб юбориб, дунёдаги жамики нарсаларни унутиб куйлай бошлади. Қўшиқ жуда баланд пардада янграр, унда юксак тоғлар салобати, ҳудудсиз саҳро гўзаллиги ва энг муҳими — юрак туб-тубида мудраб ётган бокира туйғулар нафосати акс этарди. Қатилхон ўз халқини кутаётган нурли келажак ҳақида ёниб куйларди. Ҳамроҳлари уни жимгина тинглаб боришар, кўзларидан милдир-милдир ёш оқарди. Лекин бу илгаригидек алам ёшлари эмас, севинч, шукроналик ёшлари эди.

Жамоадошлар раҳнамолари Ўғузхон ҳузуридан қандай хабар олиб келишини кутиб, укламай ўтиришарди. Улар Қатилхоннинг от устида баралла куйлаб келаётганини кўриб, ҳамма гапни дарҳол тушундилар. Гулханлар алангаси кучайди. Бир қарич ерга зор одамлар Қоратов ортидаги гўзал маскан ҳақидаги хабарни эшитгач, севинчдан ўзларини йўқотаёздилар.

Эрта тонггача ҳеч ким мижжа қоқмади. Куёш чиқиши билан Қатилхон ўтовида машварат бошланди. Бу машваратда Олижаноб Бўрилар уруғи учун ҳаёт-мамот масаласи ҳал этилиши лозим эди.

Қатилхон оқсоқоллар билан узоқ маслаҳатлашгач, йўл тараддудини кўриб, сўнг сафарга чиқишга қарор қилинди.

* * *

Олижаноб Бўрилар уруғи қарвони баҳорнинг яшинчақинлари-ю шаррос ёмғирлари аро икки ҳафта йўл

босди. Учинчи ҳафта бошида улар ҳудудсиз саҳро этагига етдилар ва карвон ҳордиқ учун тўхтади. Ўғузхон буйрути билан карвонга қўшилган йўл бошловчилардан бири қамчиси учи билан чеки-чегараси кўринмаётган саҳрога ишора қилиб, Қатилхонга юзланди-да, шундай деди:

— Ана шу бепоеён, ҳали инсон оёғи етмаган Буюк Саҳро Кунтангри иродаси, марҳаматли хоқон Ўғузхон ҳиммати туфайли сенга насиб этмиш. Мартабанг Хонтангридан-да юксалсин, саодатли ўғлон! Сенинг саодатинг шундаки, Ўғузхондек ҳукмдор марҳамати, меҳрига ноил бўлдинг. Лекин энди бу ёғи ўз иродангга боғлиқ. Сув ичишинг лозим бўлган ҳар бир қудуқни ўз қўлинг билан қазасан... Бу жазирама саҳрода қудуғингдан сув ичгунча, наинки қўлларинг, балки жигарбағрингни такрор-такрор қонлантиришга мажбур бўлурсан. Начора, қўлларинг, юрагинг қонланса-да, ўз қудуғинг, ўз сувингга не етсин!..

— Ҳақ гапни айтдинг, оға, — деди уни жимгина тинглаётган Қатилхон. — Ўз сувингга не етсин!.. — Уруғ раҳнамоси йўл бошловчи билан суҳбатлашаётган бўлса-да, нигоҳларини чўлнинг ҳамал ойидаги гўзал манзарасидан узоқмас, кўнглида алақандай тушуниксиз ҳислар жунбушга келарди.

— Ҳа, дарвоқе, — деди йўл бошловчи хайрлашар экан, — табиатнинг бу бокира гўшасини — Буюк Саҳрони сендан олдин ҳам Ватан тутишни ихтиёр этганлар бўлган. Лекин улар иродасизликлари, ўзаро низо-лар қурбони бўлиб, ҳалокатга юз тутдилар. Умид қиладурманким, Кунтангри сени бу аччиқ қисматдан асрагай...

Йўл бошловчи оти сарфисига қамчи босиб, Қатилхондан узоқлашди. Қатилхон унинг ортидан бир зум тикилиб қолди. Йўл бошловчи аччиқ бўлса-да, ҳақ гапни айтаётган эди. Қайси миллатки ўз келажаги ҳақида қайғурмас экан, у ҳалокатга маҳкуmdir. Олижаноб Бўрилар уруғи беш юз кишига тушиб, Ватансиз қолибдими, демак, бу ҳам кимларнингдир айбидир... Эҳтимол, Ватансизлик қисматини тақдири илоҳийга йўйиши мумкиндир, лекин ҳар неки истарсан, фақат ўзингдан иста, деб бежиз айтишмаган-ку!..

Албатта, ҳозир уларнинг серсув дарёлари-ю, ўтлоқларини тортиб олган душман билан курашса бўлади. Лекин Чин лашкари лак-лак, улар эса бор йўғи беш юз жон. Ва улар бир жангнинг ўзида қирилиб, йўқсизлик, унутилиш сари юз тутишлари, бутун бир миллат ер юзидан буткул йўқолиб кетиши мумкин. Шуларни яхши билган Қатилхон миллат кушандаси деган ном олишни истамайди, аксинча, у миллат отаси бўлишга лойиқ ва шу йўлда жонини тиккан инсон. Шу боис у ҳарбий ҳийла ишлатиб, кўп сонли душман лашкарини маҳв этди ва халқини озодликка олиб чиқди. Бу озодлик ҳали жуда нисбий, лекин ҳарқалай тутқунликдан, бошқа бир миллат таркибига сингиб, йўқ бўлиб кетишдан яхшироқ-да!

Мана, энди Қатилхон тақдири илоҳий ва яхши инсонлар марҳамати туфайли чинакам Озодлик, Озод Юрт — Буюк Сахро бўсағасида турибди.

Жамоадoshлари истироҳатга ҳозирланишар экан, Қатилхон бир муддат ёлғиз қолгиси келди. У баҳор қуёши илтаётган қумни бир-бир босиб, карвондан хийла узоқлашди ва денгиз тўлкинига монанд бархан ортига ўтиб, олтинранг қумга узала тушди. У чалқанча ётганича кўм-кўк осмонга тикилар, тобора балоқдлаётган кўклам қуёши нурлари кўзларини куйдирарди.

У қўллари билан кўзини ёрқин нурлардан пана қилиб, хаёл сурарди. «Ҳой инсон, Чин хоқони саройида тунлари мижжа қоқмай озодлик, Ватан, бир қаричгина ер ҳақида Тангри таоллога зурна қилардинг. Мана, орзуингга етдинг... Хўш, эндичи, энди нима қиласан, яна нимани орзу қиласан», дейди бир хаёли. «Энди Ўғузхон айтмиш адолат ҳукмрон бўлган озод ва обод юрт орзусидадурман», дейди бир хаёли.

Қатилхон ўрнидан туриб, машриқ томонга тикилди. Қоратов чўққилари кўкимтир туман қўйнида элас-элас кўзга ташланарди. «Ҳа, — хўрсинди у, — мен орзу қилган Озодлик манзили ҳам худди ана шу тоғ чўққилари янглиғ ҳали жуда олисда. Лекин мен бу манзилга албатта еттайман.»

Қатилхон ўтирилиб Мағриб томонга боқди. Ҳар қанча тикилмасин, уфқни илғаёлмади. Буюк Сахронинг чегараси кўринмасди. «Демак, — хулоса қилди у, — Адолат манзили ҳам ҳали жуда-жуда олисда, ҳаттоки уфқдаям кўринмайди. Шундай бўлса-да, бу ман-

зилга ҳам етаман!» Ўзи бир умр интиланган, орзу қилган саҳро уни беҳад тўлқинлантириб, сархуш этмоқда эди. У кўнглига илк муҳаббат меҳмон бўлган кезларни эслади. О, о, нақадар масъуд эди бу дамлар! Ҳа, дамлар жуда масъуд эди-ю, лекин Қатилхон кўнглидаги муҳаббат қуши тутқун эди. Тутқун бўлган муҳаббат қуши озодлиқдаги сингари баралла сайраёлмас экан. Қатилхон дилида қиз номини ҳар лаҳзада такрорласада, уни тилига чиқаролмас, тутқун ошиқ муҳаббати ҳақсиз, ҳуқуқсиз, юракнинг туб-тубига кўмилишга маҳкум эди. Қатилхоннинг илк муҳаббати юрагида бир умрлик армон бўлиб қолди...

Баҳор — баҳор-да. Қуёш кўклам осмонининг энг баланд нуқтасига кўтарилаётган бир паллада кўк юзини қора булут галалари қоплаб, ёмғир томчилади. Қатилхон карвон истироҳат қилаётган манзилга қайтди. Яна машваратта йиғилган жамоа шундай қарорга келди: уруғ учга бўлинади. Бир қисми Қоратов этакларига йўл олиб, деҳқончилик билан шуғулланади, уруғни дондун, мева-сабзавот билан таъминлайди. Иккинчи қисм шу саҳрода қолиб, чорвачилик билан машғул бўлади, жамоага гўшт, сут етказиб беради. Учинчи қисм қалъа барпо этади, лашкар тузади, қурол-яроғ ясайди, сарҳадлар хавфсизлигини таъминлайди. Ҳар учала жамоа Қатилхонга сўзсиз ва узил-кесил бўйсунди, зарурат туғилганда тезда бирлашади. Чопарлар орқали ўзаро алоқа қилиб турилади. Туғиладиган ҳар бир чақалоқ шахсан Қатилхон муҳофазасида бўлади. Иложи борица ўзаро низоларга йўл қўйилмайди. Жуда фавқуллодда ҳолатларда низони ҳал этиш уруғ оқсоқолларига юклатилади. Лекин барибир сўнгги сўз, ҳал қилувчи қарорни қабул қилиш Қатилхон зиммасида бўлади.

Қатилхон фақатгина ана шундай собитқадамлик, қаттиққўллик билан миллат келажagini таъминлаш мумкин дея ҳисобларди.

Вақт Қатилхон ҳақлигини исботлади. Кўп ўтмай унинг жамоаси ривожланиб, гуллаб-яшнаш бошлади. Унинг жанговар лашкари довуғини эшитган босқинчилар Олижаноб Бўрилар сарҳадларига яқинлашмай қўйдилар.

Ўғузхон маслаҳдоши, тутинган иниси Қатилхоннинг мартабаси ошиб бораётганидан хурсанд эди.

Чинг Пинг ҳийласи. Луълу аросатда. Яндининг оч тўлқинлари

Ўғузхон ва унинг иттифоқчилари кучайиб бораётгани Лийубонга сира тинчлик бермасди. У ҳийла, фитна, фисқи-фасоднинг барча усулларида фойдаланиб, рақиби саройидаги вазиятдан хабардор бўлишга ҳаракат қиларди. Йил сайин ўлпон тўлаш унинг иззат-нафсини беҳад таҳқирлар, Лийубонг қандай қилиб бўлмасин, ўлпондан ҳам, Ўғузхондан ҳам қутулиш йўллариини изларди, бу йўлда мол-дунёсини аямасди. Ўша, Байдинг қуршовини сариқ олтин кучи ва Луълу макри ила ёришга муваффақ бўлган маккор вазир Чинг Пинг Лийубонг мактублари, совға-саломини қизи Нингга етказиш баҳонасида Ўғузхон саройига тез-тез келиб турарди. Вазир ҳар келганида Луълу билан махфий учрашар, унга совғалар берар, у орқали сарой фитналаридан воқиф бўлар ва уларнинг қай бирини Ўғузхонга қарши ишлатиш мумкинлиги тўғрисида бош қотирарди.

Байдинг этакларидаги ишрат тунидан сўнг Ўғузхон Луълунини йўқламай қўйган, бу бир вақтлар энг суюкли ҳисобланган маъшуқани беҳад вазаблантирарди. У Ўғузхон қўйнидаги илонга айланган, хожасига заҳар солиш учун қулай пайт пойларди. Чинг Пинг ва Луълу фитнасида Ўғузхоннинг амакиваччалари ҳам бош қўшишганди. Ўғузхон Луълунинг гапига кириб, Байдинг қуршовини бўшатганидан беҳад пушаймон эди, шу боис унинг ҳузурига бормай қўйганди. Ва Луълу ҳаракатларида хиёнат бўлиши мумкинлигини гумон қилганди. Лекин хиёнат тўғрисида далили бўлмаганидан унга индамасди. Индамасди-ю, Муширнинг энг яқин кишилари хиёнати ҳақидаги башорати ҳаёлидан кетмасди.

Байдингда у бир зарба билан қаттол душманидан халос бўлиши мумкин эди. Луълу бунга халақит берди. Энди эса душмани ўзига қайнота бўлди. Лекин гўзал Нингчи, у дўст бўлармикан? Ёинки Луълу сингари хиёнат кўчасига кирармикан? Наҳот қўйнингда оқ чекадиган аёлларнинг ҳаммаси ҳам хиёнаткор бўлса? Йўқ, йўқ, Нинг бокира, Нинг тоза гул! У Лийубонгдек сассиқ алафнинг қизи бўлса-да, хиёнат кўча-

сига кирмагай! Луълунинг йўриғи бўлак. У Тунгус хонининг сарқити эди.

Махфий девон бошлиғи — соҳибхабар Ўғузхонга Чинг Пинг Луълу билан бор адоғидаги хилватда учрашганини хабар қилгач, хоқон беҳад газабланди. Даставвал қалласига келган фикр ҳар иккаласини қиличдан ўтказиш бўлди. Лекин газабини ичига ютиб фикр юритгач, қароридан қайтди. Ҳозир ҳар икки хиёнаткорни маҳв этса, фитна тўлиғича очилмайди, бошқа иштирокчилар сояда қолиб кетадилар ва пайт пойлаб яна бош кўтарадилар, ошига оғу соладилар.

Фитна арқонининг бир учи Лийубонг саройига бориб тақалиши ойдай равшан эди. Бу ёқда — Луълу, амакиваччалар ва эҳтимол... Ўғузхон бу фитнага Нинг ҳам қўшилиши мумкинми, деган саволни ўз-ўзига беришдан ҳам чўчирди. «Наҳот, дунейи дун аҳлида вафо йўқ?!» — даҳшат ила ўйларди хоқон.

У фитна нима билан туташини кутишга қарор қилди. Лекин у жимгина кутиб ўтирмайди, балки ўзига қарши ўйинларда ўзи ҳам иштирок этади. Қолгани Тангри таоллога таваккал! Бир бошга бир ўлим...

Фитначилар узоқ куттирмадилар. Луълу ўзининг роҳат-фароғатли тунларини ўғирлаган Нингни жуда ёмон кўрарди. Лекин шунга қарамай у билан оғизбурун ўпишишга киришди. Унинг отаси Ўғузхонга қайнота бўлса-да, улар ҳеч қачон келишишлари мумкин бўлмаган рақиблар. Ўртада тож-тахт гаровга тикилганда қариндошчиликка йўл бўлсин? Зора Нинг ҳуснининг сеҳр-жодуси туфайли мақсадга эришиш йўли топилса? Ахир ўзи бир кечада Байдинг қуршовининг, қолаверса, Лийубонг тахтининг тақдирини ҳал этган эди-ку! Чинг Пинг ваъдасига кўра агар Ўғузхонни маҳв этишга муваффақ бўлинса, Луълунини катта бойлик, мартаба кутади. Шу боис кундоши кўнглига қўл солиш фойдадан холи эмас.

Ҳар икки аёлнинг ўзаро яқинлашуви Ўғузхон назаридан четда қолмади, лекин у ўзини билмаганга соларди.

Тез орада Лужинг бошлиқ элчилар ўлпон тўлаш баҳонасида саройга келиб, Ўғузхонни Янци соҳилларига кийик овига таклиф этдилар. Хоқон рад этганига қарамай, ҳол-жонига қўймай, бир амаллаб кўндирдилар.

Хоқон бу ўша, ўзига қарши тўқилган фитна зан-жирининг охирги, ҳал қилувчи ҳалқаси эканини дарҳол англади. Шунга қарамай, аввал рад жавоби берган бўлса-да, охир-оқибат овга боришга кўнди. У дов-юрак жангчи эмасми, хавф-хатарга рўбарў бўлишдан чўчимасди. Ақсинча, хавф-хатар унинг қонини жўш урдирар, ғайратини оширарди.

Ҳар икки томон шикорга тайёргарлик кўра бошладилар. Бу орада Мушир хоқонни яна огоҳлантиришга улгурди: «Яқин икки-уч кунда ўт ва сув балосидан огоҳ бўлгайсан».

Муширнинг ўт ва сув балосидан огоҳ этиши хоқонни ўйга толдирди. Йўқ, у қўрқаётган эмасди, кўп йиллик юришлару жангу жадаллар унинг юрагидаги қўрқув ҳиссини деярли маҳв этганди. Шунга қарамай, у эҳтиёткорликни ҳеч қачон унутмасди. Луълу хиёнатидан сўнг хоқон юрагида шубҳа-гумонлар кўпайганди. «Эй инсон, сен ақл-заковатда қанчалар юксак бўлсанг, тубанлик, хиёнат, макр-ҳийлада ҳам шу қадар буюксан! — фикран хитоб қиларди у. — Наҳот, Янци наҳангларига ем бўлиш қисматим бўлса! Шомон сув ва ўт балосидан огоҳ этмоқдадур. Сув балоси — бу Янци тўлқинлари бўлмоғи мумкин. Ўт балоси не экан? Ов баҳона мени жизранак этмоқчими душманларим? Ким кимни жизранак этишини вақт кўрсаттай!..»

Албатта, юрагида шунча шубҳа-гумонлар бўлган хоқон овга боришдан бош тортиши ҳам мумкин эди. Лекин у чўрткесар, бир сўзли инсон эмасми, ваъдасидан қайтгандан кўра аждаҳо комига бош суқишни афзал биларди. У фитнани охиригача фош этмоқчи, Луълу аврашлари кичик хотинига таъсир этгани, йўқми, Нинг отани дейдими ё эриними, буларнинг ҳам ҳаммасини билмоқчи эди. Ҳаётида жуда кўп ноҳақлигу хиенатларга рўбарў бўлган Ўғузхон негадир Нингга ишонгиси келар, шу синов орқали юрагидаги шубҳа-гумонларга барҳам бермоқчи эди.

Бу жуда қалтис ўйин эди. Ўғузхон хонумони, тож-тахти ва ниҳоят кўнглидаги ишончининг энг сўнгги учкунлари гаровга тикилган эди.

Луълу кундопи билан такрор-такрор учрашувларидан унинг миясига шундай фикрни қуймоқчи бўларди: ҳозир етти иқлим ҳукмдори бўлиб турган Ўғузхон

бу мартабага сира лойиқ эмас. Бу тахтни эгаллашга лойиқ бирдан-бир одам — Лийубонг, Нингнинг падари бузруквори. Кейин у, кичик хотин бўлса-да, Ўғузхон меҳр-вафосига ортиқча умид қилавермасин. Хоқон бирор-бир хотинига вафо қилган эмас ва бундан кейин ҳам қилмайди. Шундай экан, Ўғузхон душмани ҳисобланмиш Луйибонг қизи Нингга йўл бўлсин! Ҳозир меҳрибонлигининг сабаби эса боларининг шарбат тўла гулга интилишидай бир гап. Болари бир гул шарбатини сўриб бўлгач, бошқасига кўчади, хоқонимиз ҳам шундай. Сен эса ҳозир шарбат тўла гулга ўхшайсан, жоним! — Луълу кундоши биқинидан чимчилаб, унинг юрагига оғу солишда давом этарди. Лийубонгдек улуғ хоннинг Ўғузхонга ўлпон тўлаши — бу ноҳақликнинг олий кўринишидир.

Нинг кундошини тинглаб, жимгина ўтирар, Луълу Ўғузхонни ёмонлагани сайин, энг кенжа хотиннинг эрига бўлган муҳаббати ошиб борарди. Ўғузхон эркак сифатида шундай мафтункор кучга эга эдики, унинг оғушида бир мартагина бўлган аёл хоқон кучогини яна қўмсамай иложи йўқ эди. Ҳозир унинг устидан мағзава тўкаётган Луълунинг ўзи ҳам ўша Байдинг этакларидаги сингари биргина ширин тун учун кўп нарсанинг баҳридан ўтган бўларди. Лекин энди бунинг иложи йўқ. У ва Ўғузхон ўртасида кўринмас девор ҳосил бўлган. Бу — хиёнат девори...

Луълу хоқоннинг ўзига нисбатан совуқлиги сабабини яхши билар, бу совуқчилик охир-оқибат нима-ларга олиб келиши мумкинлигини тасаввур этар, шу боис вақт борида этагини йиғиштириб олишга интиларди. «Гадо бир эшиқдан ўтгунча...» дейишади. Тунгус хони оғушини жуда осонлик билан Ўғузхоннинг эҳтиросли бўсаларига алмаштирган Луълу хоқон тахтдан ағдариладиган бўлса, Лийубонг ҳарамига кириб жон сақлаб, сўнгра бир думалаб, унинг хотини ёки канизагига айланишини мўлжалларди. Лийубонг қари бўлса, ҳечқиси йўқ...

Луълу хоқонга қарши фитнанинг асосий иштирокчиларидан бири бўлса-да, айёр вазир Чинг Пинг Ўғузхондан ўч олиш режасини у билан тўлиқ ўртоқлашмаганди. У аллақандай сирли иборалар билан гапирар, Луълу Ўғузхон боши узра фалокат булутлари

куюқлашаётганини сезиб турса-да, бу қачон, қаерда, қай тарзда содир бўлишини аниқ билмасди. Унинг бетоқатлик билан берган саволларидан Чинг Пинг исми туллак қуюқ ваъда, совға-саломлар билан қутуларди. Кейинги кунларда саройда хоқоннинг Янчи соҳилларига кийик овига бориши тўғрисида миш-мишлар тарқалгач «собик суюкли хотин» безовталаниб қолди. Ана шу шикор пайтида ўзи бош қўшган фитна амалга оширилиши мумкинлигини пайқади. Пайқад-ю юрагига гулгула тушди. Олтин жилвасига тоб беролмай хиёнат қилган аёл иккиланар, тобора чувалашиб бораётган фитна ришталарини узиш энди амри-маҳол эканини билганидан азоб чекарди. Ўзи қазиган чоҳга ўзи тушгани унга алам қиларди. Воқеалар ривож-диққат билан тадқиқ қилинса, ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқарди. Байдинг сулҳи оқибатида Лийубонг ўлпон тўлашга мажбур бўлди ва унинг қизи хоқоннинг кенжа хотинига айланди, Луълу «суюкли» мақомидан ажралди, сулҳ сабабчиси сифатида шубҳа остига олинди. Ахир, у макр ишлатмаганида ва Лийубонг қўшини тор-мор этилганида унинг қизи Ўғузхонга хотин бўлармиди, йўқми, буни тангри таолладан бўлак ҳеч ким билмайди. Албатта, мағлуб хон ҳарам-и холиб хоқон ихтиёрига ўтарди, буниси аниқ. Лекин тақдир илоҳий қандай ўйинлар кўрсатмайди дейсиз? Сирасини айтганда эса аёл кўнглида содир бўлаётган ғалаёнларни ўзи яхши идрок этолмай қолганди. Уни ўзи тан олишни сира-сира истамаётган бир туйғу безовта қиларди. Гарчаңд тиллага сотилган, кўнглида Ўғузхонни ўлимга маҳкум этиб, Лийубонг ҳарамини кўзлаётган бўлса-да, буларнинг ҳаммаси энди аждаҳога айланган рашк илонининг васвасаси, аврашлари эди. У ҳамон Ўғузхон эркалашларини эслар, ундан сира кўнгил узолмасди. Луълу ўзининг ҳам, Ўғузхоннинг ҳам ҳаёти гаровга тикилган бир паллада севги нима-лигини билмаган. Хўш, нега у кўнглида илк бор ишқ оловини ёққан одамга хиёнат қилишгача бориб етди?

Олтин, балойи нафс, рашк васвасаси сабаб бўлди. Энди ўйлаб қараса, ўзи қилган ҳамма ҳаракатлар муҳаббат олдида сариқ чақага ҳам арзимас экан. У кўнглида Нингни ҳам кечиришга тайёр эди. Тўғрида ахир, ўзинг яхши кўрган одамнинг азиз билган кишини

ёмон кўриш мумкинми? Йўқ, асло! Лекин у ҳозир жуда иложсиз. Агар Ўғузхонга кўнглини очса, у хиёнатни кечириши даргумон, севгилиси шу даражага тушишини тасаввур ҳам этолмаса керак. Чинг Пингта ўйиндан чиқишини билдирай деса, у туллак, ҳимоясиз аёлни шарманда этишининг жуда кўп йўллари биледи.

Хуллас, Луълу шу тахлит ўз ёғига ўзи қовурилар экан, Нинг ҳам жуда безовта эди. Луълу суҳбатларидан маълум бўлдики, Ўғузхон учун алақандай хавф мавжуд. Луълу унга бирор гапни очиқ айтмас, нуқул нимагадир шама қилар, Чинг Пинг эса отасининг мактубларини топишириш ва қисқача ҳол-аҳвол сўрашдан нарига ўтмасди. Ҳатто фитна иштирокчиси бўлиши Луълу ҳам аниқ бир нарсани билмаслигидан хулоса чиқариладиган бўлса, Чинг Пинг жуда махфий иш олиб бормоқда эди.

Ўғузхон Нингнинг кўз очиб кўргани, у ўзининг бокира меҳрини хоқонга бахшида этган, шу боис унга қаттиқ боғланиб қолганди. Аёл шубҳаларини эрига айтганида, у индамай кулиб қўяқоларди. Нинг эри ўзини синаётганини ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Нуқул Ўғузхонни ёмонлаб, Лийубонгни кўкларга кўтарадиган Луълу ҳам негадир кейинги кунларда анча камгап бўлиб қолган, келинчакка алақандай меҳр-ҳавас билан тикилар, хўрсинганича чуқур хаёлга толарди.

Кўнгли биринчи қордек тоза келинчак атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ўзича мушоҳада этар, лекин барибир уларни тўлиғича англаб етолмасди. Отаси саройида яхши тарбия олган малика аксарият ҳолларда мантиқан тўғри хулосалар чиқарарди. Бироқ у сиёсат, тож-тахт, мол-дунё учун курашнинг омонсиз қонуниятлари кўпинча мантиққа зид бўлишини тасаввурига сиғдира олмасди. Унинг фикрича, отаси ва эри қайнота-куёв бўлиб, қариндош тутинди-ми, демак, ўртадаги адоват, душманчиликка барҳам берилиши лозим. Лекин шундай бўлаяпти. Хусумат, кин-адоват давом этяпти. Отаси саройидан келиб кетувчилар келинчак орқали Ўғузхон сир-асрорини билиб олишга интилардилар. Улар ҳатто майда гаплар билан ҳам қизиқардилар, яъни хоқон қайси овқатни

хуш кўради, қачон уйқута ётади, қачон уйғонади, уйқусида сергакми ва ҳоказо...

Келинчак эрига зарари етиши мумкин бўлган гапларни отаси саройи амалдорларига айтмасди. Лекин барибир маккор Чинг Пинг уни авраб, сўраб-суриштиришни қанда қилмасди.

Шикорга чиқиш кунни яқинлашгани сайин саройда тараддуд кучаяр, ҳамма безовта, фақат Ўғузхон бир қарорга келган ва шу боис хотиржам эди. Луълу хиёнатни аниқ бўлган, у ҳоқон учун ўлган эди. У энди зўр бериб Нингни кузатар, кенжа хотин табиатидаги ўзгаришлар сабабини билмоқчи бўларди.

Ҳақиқатан ҳам кенжа хотин жуда ғамгин тортиб қолган, унинг кўзларидаги мунг ҳоқонни ҳам ўйга толдирарди.

Нинг азоб чекар, унинг қийналаётганини Ўғузхон юрак-юракдан ҳис этиб турарди. Чунки тақдир тақозоси билан бир вақтлар отасига қарши борганди, бу уни ҳамон қийнади. Мана, энди бўлса, хотини уни ёки отасини дейиши керак. Бу жуда қийин, кўнгил мувозанатини бузиб, остин-устин қилиб юборадиган иш.

Ўғузхон хотини барибир ўзини дейишини истарди ва Нинг кўнглида аллақачон уни танлаганини билмасди.

Ҳа, Нинг эрини дерди, лекин у отасига ҳам заррача хиёнат қилмаганди. У отасига ҳам, эрига ҳам бирдай вафо қилишни истарди, бунинг иложи борми, йўқми, билолмасди. Нинг Хан сулоласи айғоқчиларига сир бой бермас, бундан отаси кўнгли оғришини тахмин этса-да, эри юзига оёқ босмасди. У хоинлик билан отасига вафо қилишни истамасди. Нинг бир кун келиб икки ҳукмдор ўртасида яна уруш чиқишини биларди, лекин ана шу можарога ўзи сабабчи бўлишни хоҳламасди.

Нингнинг ҳусн-латофати-ю, ақл-заковати ҳоқонни мафтун этган, жуда кўп гўзаллар илтифотига сазовор бўлган ҳукмдор бу ўзининг сўнгги муҳаббати дея ишонар, шу боис ундан вафо истарди. Вафо истарди-ю, «гўзалларда вафо кам бўлғай» деган ақида уни қийнади. У ўзини омонсиз фитна домига тортаётган душманларидан хурсанд ҳам бўлиб қўярди. Шу фитна

сабаб кимнинг душман эканини узил-кесил аниқлаб оламан, кейин хотиржам яшайман, деб ўйларди. Ва охир-оқибат ўйлай-ўйлай кўнглида тан олардики, бу фикри қалат, одам бор экан, тож-тахт бор экан, қурашлар, фитналар асло тугамайди. Юрт тутгувчи ҳукмдор хотиржам яшай олмагай.

Мана, ниҳоят, саройда эртага хоқон шикорга жўнайди деган хабар тарқалди. Бу хабар Луълу ва Нинг кўнглига қулғула солди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам хоқонга юрак очмоқчи, шубҳа-гумонларини тўкиб солмоқчи эдилар-у, бунинг иложини тополмасдилар.

Шикор арафасидаги тун ниҳоятда сокин эди. Лекин кўнгиллар, не-не кўнгиллар хотиржам эмасди. Сарой узра қандайдир сир, хавотир пардаси тортилганди гўё.

Нинг ўз қўшқи очиқ айвонидан туриб, юлдузлар гужрон ўйнаётган ёз осмонини кузатар, қарама-қарши ҳислар озурда кўнглини ларзага соларди. «Наҳот, отам ўз куёвига қўл кўтарса? Наҳот, у менинг бахтсиз бир бева бўлиб қолишимга йўл қўйса? Бу не бадбахтлик?! Тож-тахт аталмиш евуз бир куч бахтимга чанг солимиш. Мен эса томошабин бўлиб туравераман, қўлимдан бирор иш келмайди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, мен хоқонимни, кўнглим мулки султонини бу хавфдан огоҳ этгумдир. Усиз менга ҳаётнинг сира қизири қолмагай...»

Тоғ томондан эсган енгил шабада дарахт учларини қимирлатиб, гуллар майин ифорини димоққа урар, ойсиз тундаги юлдузлар жимири янада сирли, сеҳрли тус олганди. Нинг улардан кўз узолмас, энагасининг «ҳар инсоннинг ўз юлдузи бўлгувчидир» деган сўзларини эслар, тубсиз самодан тақдири юлдузини изларди. Отаси саройи шомонлари башоратича, у бахтли юлдуз шуъласи остида тутилганди. Энди эса... Энди ана шу бахт омонат бўлиб турибди. Отаси туфайли... Наҳот, ота ўз қизи бахтига зомин бўлса?!

Сокин тун яримдан оққан эди. Ногоҳ йўлакда қадам товушлари эшитилди. Нингнинг юраги севинчдан ҳап-риқиб кетди. О, не бахт, хоқони у билан хайрлашгани келаётир! Оқудек сергак ва зийрак Нинг Ўғузхонни қадам товушидан танирди. У тез юриб хоқонга пешвоз чиқди-да, таъзим қилди:

— Хуш келдинг, хоқоним, сафо келдинг!

Ўғузхон хотинининг ҳозир яримлаб қолган ана шу ойсиз тун сингари қора сочларини силаб, самимият барқ уриб турган беғубор кўзларига тикилди. «Йўқ, бу кўзларда хиёнат йўқ! Бу кўзлар хиёнат қилмагайлар!» фикран ўз-ўзига хитоб қилди хоқон ва Нингни оғушига тортди. Суюкли хотин ўз хожаси қўйнида симобдек эриб кетди. Кўнглини қора кўланкадек босган хавотирлар тарқади. Шу тун улар деярли гаплашмадилар. Гал-сўзсиз ҳаммаси аён эди. Улар бир-бирларига ташна эдилар, бир-бирларига ишонардилар! Қолгани эса Кунтангри иродасига боғлиқ.

Эрта тонгда хайрлашишар экан, Нинг уч кеча бурун кўрган тушини хоқонга айтди:

— Эҳтиёт бўлгайсан, хоқоним, тушимда алақандай баҳайбат махлуқ билан олишмоқда эдинг. Қўлинг-даги кескир шамширинг қонга бўялганди.

— Эҳ, жоним, наҳот билмайсан, мен ахир, бир умр махлуқлар ила жанг қилдим. Сирасини айтганда, тожу тахтнинг ўзи даҳшатли бир махлуқдирки, у фақатгина зару зевар ҳамда шамшир кучи билан қўлда тутиб турилгай. — Ўғузхон қадини роз тутиб, мағрур қиёфада кўшкни тарк этди.

Нинг унинг шахдам қадамлар билан кетиб бораётганини кузатар экан, ҳам кўзлари, ҳам кўнгли йиғларди. Бутун сарой аҳли безовта, ёлғиз хоқон хотиржам, хушчақчақ эди.

• • •

Уфқда аввал оппоқ қорли тоғ чўққилари, сўнгра кескир қиличдек ярқираб дарё кўринди. Бу манзарага тўймай боқаётган Ўғузхоннинг кайфияти янада кўтарилиб кетди. От бир маромда йўртиб борар, беғубор ёз осмони тобора юксалар, жизғанақ ўт-ўланлар қиди димоққа уриларди.

Кўп ўтмай Ўғузхон ва унинг мулозимлари дарё ёйилиб, бўтана сувларга тўлиб оқаётган ям-яшил водийга чиқиб олдилар. Соҳилда вазир Чинг Пинг бир неча мулозимлари билан уларга пешвоз чиқди.

— Хуш келдинг, хоқоним, қадамингга нур ёйилгай! — таъзим этди у.

Ўғузхон нигоҳлари билан Лийубонгни излар экан, Чинг Пинг шошилиб изох берди:

— Афу эттайсан, хоқоним, шикор режаси бир оз ўзгарди. Лийубонг ҳазрат, ҳув ана, нариги соҳилда, саропардада сенга мунтазир. Шикор амирининг хабар беришича, нариги соҳилда кийиклар беҳад кўп эмиш. Кийиклар, эшкакчилар муҳайё. Фақат, олис йўлдан ҳориб келдинг, бир оз тамадди қилиб, отларни яйловга қўйиб юборсак. Нариги соҳилда бизни совутилган отлар, шикор анжомлари кутиб турибди.

Ўғузхон Чинг Пинг таклифига жавобан ҳеч сўз демади-ю, секин отидан тушиб, мўйсафид чўққилар қоридан ҳосил бўлган дарёнинг муздек сувида қўл-бетини чайди, қандайдир енгил тортиб, фикрлари тиниқлашди.

Чинг Пинг мулозимлари ўт-ўланлар устига юмшоқ гиламлар тўшаб, бир зумда шоҳона дастурхон тузди-лар. Дастурхонда етти иқлимда бўладиган жамики нознеъмат, ичимлигу газаклар муҳайё этилди.

Улкан ва теран дарё осмон ўпар чўққиларда куёшнинг аёвсиз нурларидан эриган қор сувларини қандайдир виқор ва маҳобат билан олис-олисларга ҳайдар, хоқон югурик тўлқинлардан кўз узмай, Лийубонг нариги соҳилда ўзига қандай кутилмаган совға ҳозирлаши мумкинлиги ҳақида ўйлар, лекин кўнглида хавотир эмас, хотиржамлик ҳукмрон эди. Лийубонг ҳам, туллак Чинг Пинг ҳам очиқ яккама-якка жангда унга бас келишолмайди, бу аниқ. Улар фақат макрҳийла билан мақсадга эришишлари мумкин. Макрҳийла бобида улар ҳар қанча устомон бўлишмасин, Ўғузхон ҳам анойилардан эмас. У етти иқлимни ўзига тобе этолган экан, бунга фақатгина қилич кучи билан эришган эмас, балки ақл-заковат, кези келганда ҳийла-ю тадбир ҳам ишга солинган.

Ўғузхон ўзидан сал нарироқда унга сергаклик билан кўз-қулоқ бўлиб турган хос навкарларига зимдан нигоҳ ташлади-ю, дастурхонга қўл узатди. Худди шуни кутиб ўтирган Чинг Пинг тилга кириб, ташаббусни қўлга олди. Унинг ишораси билан аёқчилар қадахларни ўткир шаробга тўлдирдилар.

— Хоқоним, — тилёғламалик билан унга мурожаат этди вазир, — қўлларимиздаги ушбу қадахларни сенинг мартабанг бундан-да ошиши, қўл остингдаги

биз, содиқ қулларинг ва фуқароларинг бахтиёрлиги учун кўтаришни истарман!

Турли-туман байрамлар, қалабалар шарафига уюштирилган шароб мажлисларида Ўғузхоннинг олдига тушадиган топилмас, хоқон унча-мунчага маст бўлмасди. У қадахни бир кўтаришда бўшатди-ю, Чинг Пинг кўзига тик боқиб тураверди.

Дастурхонга турли таомлар тортилиб, қадахлар даврани пайдар-пай айланди. Сархуш, енгил кайфият пайдо бўлиб, ҳазил-мутойиба авжига чиқди.

Давра ҳар қанча хушчақчақ бўлмасин, ўртада аллақандай хавотир, таранглик мавжудлигини Ўғузхон ҳам, Чинг Пинг ҳам сезиб туришарди. Хоқон Чинг Пингнинг қисик кўзларига тикилиб қарагани билан улардан бирор маъно, ифода англаёлмас, фақат Лийубонг вазирининг нигоҳлари бир нуқтада тўхтаб туролмаётгани унга қалати туюларди, холос.

Ниҳоят, меҳмоннавозликнинг ҳамма қонуниятлари ўрнига қўйиб бўлингач, Чинг Пинг сўз қотди:

— Зоти олийлари, қиблагоҳим Лийубонг ҳазратлари мунтазирдурлар.

Ўғузхон хос навкарлари ҳамроҳлигида ўзига ажратилган қайиққа ўтирди. Эшкакчилар ишга киришдилар.

Шоҳона безатилган қайиқ Янциннинг бўтана, оч тўлқинлари бағрини тилганича нариги соҳил томон суза кетди.

Ўткир шароб таъсиридан андак сархушланган Ўғузхон тўлқинларга тикилганича бир зум хаёл арғумоғига минди.

Минди-ю, ўзини шармандали ўлимдан асраб қолган маъсума қиз Ражони эслади. Орадан шунча йиллар ўтгани ва ўзи бу орада не-не гўзаллар севгисига мушарраф бўлганига қарамай, у ҳамон борбон қизини ўтлаи бир ўртаниш билан эслар, уни асраб қололмагани учун ҳамон ўзини койирди. Ражо унинг армонли биринчи муҳаббати эди. Биринчи муҳаббатнинг юракда қолдирадиган изини йиллар, орадан ўтиб кетган жуда кўп йиллар ҳам ўчириши амримаҳол экан.

Қайиқлар дарёнинг қоқ ўртасига яқинлашганда шамол кучайиб, тўлқинлар том бўйи кўтарила бошлади. Бутун умри юришлару жангу жадалларда кечган хо-

қон бунга парво қилмай, ҳамон ўз хаёллари билан банд эди. У тийрак нигоҳини тўлқинлардан узиб, олисдаги тоғларга назар солди. Булутларни ўпай-ўпай деб турган чўққилардаги қорлар олмосдек ярқирар, уларнинг салобати чор атрофга янада маҳобатли тус берганди.

Хоқон хаёлидаги Ражо билан видолашиб, яна Лийубонг ва Чинг Пинг унга қандай кутилмаган «совға» ҳозирлаётганини тўғрисида бош қотира бошлади. «Ҳа, — ўйларди у, — бу икки тулақдан ҳар қандай қабихликни кутиш мумкин. Лийубонг қизи бева бўлиб қолишига ҳам қараб ўтирмайди. Менинг салтанатим нуфузининг ортиб бориши уларга сира тинчлик бермайди.»

Лийубонг шоҳона саропардада Ўғузхонни кутмоқда эди. Соҳилдаги қўриқчилар хоқон кемаси қирғоққа яқинлашаётганини билдиришгач, унинг юрагига ғулғула тушди. Чунки бутун режалаштирган қабих нияти амалга ошмай қолса, ҳолига вой бўлишини у жуда яхши биларди. Очиқ жангда Ўғузхонни мағлуб этолмайди, буниси кундай равшан.

Хоқон қайиғининг тумшуғи тошлоқ соҳилга тиралди. Хос навкарлар қайиқдан сакраб тушиб, Ўғузхоннинг оёғи ерга тегishiга кўмаклашдилар.

Лийубонг куёвини кучоқ очиб қаршилади. Лекин уларнинг ўзаро мулоқоти яқин қариндошлар муносабатига сира ўхшамасди. Ўғузхон ўзини шердек тутса, Лийубонг унинг олдида думини қисган тулкидек эди. У қизининг соғлигини куевидан нари-бери суриштиргач, дарҳол муддаога кўчди:

— Олис йўлдан ҳориб-толиб келдинг, боз устига Янцининг тўлқинлари кўнгилни беҳузур қилади. Агар йўқ демасанг, бу кеча азиз меҳмоним бўлгайсан. Ки-йик овини эрта тонгда бошлагаймиз.

Хоқон қайнотасининг олма-кесак тераётган кўзларига тик боқди. Лийубонг унинг нигоҳларига тоб беролмай кўзларини яширишга мажбур бўлди.

— Йўл чарчоғи-ю, Янци тўлқинлари ҳам ҳаёт аталмиш уммон тўлқинлари олдида ҳеч гап эмас. Мен сенинг меҳмонингман, демак, ихтиёрим мезбон қўлидадур. Сен не десанг, шу бўлгай, — деди Ўғузхон ва

кўнглидан шундай фикр кечди: демак, булар ўз қабих ниятларини шу тунда амалга оширмоқчи.

Лийубонг кўёви осонликча шартга кўнақолганидан хурсанд бўлиб бидирлай кетди:

— Мана, кўряпсанми, ана шу шинам кўналгаларни сенинг муборак пойқадаминг шарафига бир кечада оқ ёғочдан барпо этдик. Унда сенинг роҳат-фароватинг учун ҳамма шароит муҳайё. Хос навкарларинг, барча мулозимларинг учун-да жой бор.

Лийубонг шикор иштирокчиларига мўлжалланган бири-биридан чиройли, бири-биридан шинам кўналгаларга қўли билан ишора этди.

Оқшом чўккач, яна чоғир базми бошланди. Қадах сўзлари айтилди. Базм ярим тунгача давом этди. Сўнггра меҳмон ва мезбонлар бир-бирларига хайрли тун тилаб, ўз кўналгаларига равона бўдилар.

Ўғузхонга ажратилган бошпана унинг хос соқчилари томонидан ўраб олинган, ичкарига сичқон ҳам ўтиши амримаҳол эди.

Ҳа, деганда хоқоннинг кўзига уйқу келмади. У чакмонини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Шу ондаёқ махфий девон бошлиғи унинг қаршисида пайдо бўлди.

— Мен бу диққинафас қутичада эмас, ҳув, ана, шабнам кўнган майсалар устида ухлашни афзал билдим, — деди у ўзига савол назари билан қараётган махфий девон бошлиғига.

— Бош устига, хоқоним, — таъзим қилди у, — мен соқчиларга кўрсатма бераман. Бемалол ухлайвер.

Ўғузхон кўналгадан 50—60 қадамга узоқлашиб, чакмонини майсалар устига ёзди-ю, чўзилди.

Осмонда юлдузлар гужгон ўйнар, уларга тикилганича ҳаёл сурарди.

Худди шу дақиқаларда Лийубонг ҳам, Чинг Пинг ҳам бедор эдилар. Улар Ўғузхонни тузоққа тушириш жуда қийинлигини, иш ўнгидан келмаса, тожу тахтдан жудо бўлишлари мумкинлигини яхши билардилар.

Вақт алламаҳал бўлганида Ўғузхоннинг кўзи илингаддай бўлди. Қанча ухлаганини билмайди, бир маҳал қий-чувадан уйғониб кетди.

Хоқон атрофини хос соқчилар ўраб олган, шикор иштирокчилари тунаётган қўналғалар ёрқин аланга билан ёнмоқда эди. Меҳмонлар ва мезбонлар учун қурилган қўналғалар бараварига ёнар, ҳар икки томон навкар ва мулозимлари тўрт томонга чопишар, бировлар ерга ағанаб, уст-бошларини ўчирмоқчи бўлишар, чор атрофни жизванак, куйинди ҳиди босганди. Қўналға билан бирга ёнаётганларнинг даҳшатли чинқириғи қулоқни қоматта келтирарди. Ўғузхон нигоҳлари билан махфий девон бошлигини қидириб топди.

— Сен валийсан, хоқоним, қўналғада тунашни ис-тамаганингданоқ кўнглим бирор-бир нохушлик рўй беришини сезганди. Чамаси, бу уйчалар олдиндан ёндиришга ҳозирлаб қўйилган бўлса керак.

Тез орада Ўғузхон қаршисида Лийубонг пайдо бўлди. Унинг башараси аянчли эди.

— Етказилган азият учун афу этгайсан, хоқоним! Қўналғага яшин тегди! Ўз кўзим билан кўрдим! — деди у митти кўзларини пирпиратиб.

— Менга ҳеч бир азият етгани йўқ. Чунки мен ҳар доим шоҳона тўшақдан кўра шудринг инган майса устини афзал билурман. Зеро, мен кўллар ва чўллар, кенг далалар фарзандидурман! — деди Ўғузхон ва қайнотасининг аянч башарасига қаттиқроқ тикилди. Қайнота кўзларини яширишга мажбур бўлди. Ўғузхон сўзида давом этди:

— Қўналғага яшин тегди, дейсанми, қариндош?!

— Ҳа, ҳа, яшин тегди! — деди Лийубонг ўз сўзига ўзи ҳам ишониб-ишонмай.

— Ҳа, яшин тегибди! — деди қатъий қилиб хоқон. — Лекин яшин сенинг ис босган миянга теккан!

Лийубонг кўзлари мўлтираб, куёвига мутеларча тикилди. У ҳозир бутун хонумони гаровга тикилгани, агар Ўғузхон қўлини қиличига юборса, боши сапчадай узилишини сезиб турарди.

— Қара ахир, — ёлборди у, — менинг қўналғаларим ҳам ёнаёпти-ку!

— Эҳ, — деди афсус билан Ўғузхон, — сен менинг бундай фитналардан баланд туришимни ҳамон тушуниб етмабсан.

Шундан сўнг куёв ва қайнота ўртасида бошқа гап-сўз бўлмади.

Қўналралар куйиб кул бўлгач, тонг оқара бошлади ва кўп ўтмай, нонуштадан сўнг шикор бурғуси чалинди. Шикор жуда кўнгилли ўтди. Ўғузхоннинг ўлжалари ҳамманикидан мўл эди. Шу билан хоқоннинг Янци соҳилларидаги саргузаштлари якун топди ва у янги юришлар орзусига тушди.

Бу орада сиёсат майдонида талай ўзгаришлар юз берди. Хан сулоласи подшоҳи Лийубонг бандаликни бажо келтирди. Унинг ўрнига етти яшар ўғли Хуйди подшоҳликка кўтарилди. Ўз-ўзидан маълумки, етти яшар гўдак номигагина ҳукмдор бўлиб, аслида Хан сулоласини унинг онаси Лийуху бошқарарди.

Гўдак подшоҳ Хуйди милоддан 188 йил аввал 13 ёшида вафот этди. Подшоҳлик тахтига ворис ҳисобланган шаҳзода Лийухуга ўтай эди. Шу боис у сарой фитнаси оқибатида ўлдирилди ва сулоланинг бутун инон-ихтиёри Лийуху қўлига ўтди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Буюк Саҳронинг мард ўғлонлари. Қатилхон мадади. Қонжа саросимада

Йил сайин кенгайиб, кучга тўлиб бораётган салтанатини бошқариш жуда мушкул иш эди. Лекин Ўғузхон фақатгина шавкатли саркарда эмас, балки буюк давлат арбоби ҳам эди. У фатҳ этилган ўлкаларни ёлғиз қилич кучи билан эмас, ақл-заковат, оқилона сиёсат билан идора қиларди. У юрт фаровонлиги, ободончилигига алоҳида эътибор қилар ва шу билан маълум этилган рақиб кўнглини оларди. Ҳар бир зафарли юришдан сўнг у солиқларни бекор қилар, қолиб лашкарни ҳам муносиб тақдирларди. Лекин омад бу — жуда гўзал, серишва ва илжиқ нозанинга ўхшайди. У ўз хожасидан юз ўтириши унчалик қийин эмас. Ўғузхон итборок қавмини бўйсундириш учун қилган юришида худди шундай бўлди. Омад бирданига улут хоқондан юз ўтирди. Ўғузхон душман ҳийласига учиб, икки серсув дарё оралиғида қамалга тушиб қолди. Хоқон саркардалиқ салоҳиятини ҳар қанча ишга солма-

син, қуршовнинг темирдай ҳалқасини ёриб ўтишнинг ҳеч имкони бўлмади.

Ўғузхон беҳад дилтанг бўлди. Лашкар бошлиқлари билан ўтказилган неча-неча машваратларда ҳам бирор жўяли фикр чиқмади.

Ҳалокатли ҳалқа тобора тораяр, лашкар сафида тушқунлик, парокандалик аломатлари зоҳир бўла бошлаганди. Ўғузхон энди бундан буёғи муқаррар ҳалокат эканини тушуниб турарди. Тушуниб турарди-ю, бирор чора тополмай, жони ҳалак эди.

Ниҳоят, ҳоқон қароргоҳига улуғ шомон Муширни чорлади.

Улуғ шомон ҳоқон билан омонлашгач, узун соқолини тутамлаганича узоқ ўйга толди.

— Ҳа, — деди ниҳоят Мушир орадаги узоқ жимликдан сўнг, — бир қарашда биз учун энди омонлик йўқдай. Ўтиб бўлмас баланд тоғлар, серсув дарёлар, темирдай мустаҳкам қуршов ҳалқаси. Лекин сен ноумид бўлмагайсан, ҳоқоним!

Суҳбатдошлар яна сукутга чўмдилар.

Ўғузхон шу топда ўз салтанати тақдири ҳақида зўр бериб ўйламоқда эди. «Наҳот ҳаммаси шу тахлит шармандали яқун топса? Наҳот энди ҳеч нарсани ўзгартиролмайман? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!»

Бирдан улуғ шомон жонланди, унинг тийрак кўзларида ўт чакнай бошлади.

— Ҳоқоним! — хитоб қилди у қўлларини осмонга кўтариб. — Биз учун нажот йўли Буюк Сахро томондадур!

— Буюк Сахро! — надомат ила хўрсинди ҳоқон. — Буюк Сахро бу ердан шунчалар йироқки, мен шу топда унинг шудринг ияган ўт-ўланларини кўзимга суртиш учун ярим, йўқ, йўқ, бутун салтанатимдан воз кечган бўлардим!

Ўғузхоннинг овозидан беҳад соғинч ҳисси сезилиб турарди. Шомон кўзларида ўша ўтли ёлқин билан сўзларини такрорлади:

— Нажот йўли Буюк Сахрода! Юлдузлар менга шундан сўзламишлар!

Ўғузхон яна хаёлга толди. У Муширга жуда ишонар, ихлоси баланд эди. «Мушир Буюк Сахро демоқда. Демак, нажот йўли ҳақиқатан ҳам Буюк Сахрода

бўлса керак. Лекин қандай қилиб? Ахир, Буюк Сахрога етиш учун мен энг аввало қуршов ҳалқасини ёриб ўтишим керак-ку!»

Бирдан Ўғузхоннинг чеҳраси ёришиб кетди! «Эҳ, Қатилхон! Ахир, биродарим Қатилхон ҳозир Буюк Саҳрони маскан тутган-ку! Унинг қавми ҳозир гуллаб-яшнаган. Тутинган биродарим мендан ёрдамини аяма-гай!»

— Офарин, улуғ шомон! Қойил! Ҳақиқатан ҳам нажотимиз Буюк Сахрода! — хоқон зудлик билан ҳузурига ўғли Кунхонни чақиришга амр қилди.

Кунхон Ўғузхон лашкарининг ўнг қанотига саркардалиқ қиларди. Ўғиллари орасида довюракликда унга тенг келадигани йўқ эди. Ўғузхон ана шу ўғлини ёрдам сўраш учун Қатилхон ҳузурига жўнатишга қарор қилганди.

Кўп ўтмай Кунхон отаси ҳузурига келиб, таъзим қилди.

— Ўғлоним, йўл ҳозирлигини кўр! Тонгла Буюк Сахро сари йўлга чиқасан! Мен биродарим Қатилхонга нома битгайман. Қатилхон халоскоримиз бўлгай. Ана улуғ шомон нажот — Буюк Сахрода, демоқда! — Ўғузхон қамални ёриб ўтишга энди ишона бошлаганди.

— Бош устига, хоқоним, — яна таъзим қилди Кунхон.

У отасига тортган, кенг елкали, салобатли, гўзал йигит. Ўғузхон шундай ўғли борлигидан беҳад фахр этади.

Шу тун Ўғузхон ўзи тушиб қолган вазият нақадар қалтис ва нозиклигини баён этиб, нома битди. Агар Қатилхон вақтида етиб келиб душман ортидан қўққисдан зарба берса, қуршовни ёриб ўтиш осонлашади.

Тонг қоронғисида Кунхон учқур отларни эгарлаб, ўзига ўхшаган бир неча довюрак навқари ҳамроҳлигида душман қуршовининг энг заиф жойидан билдирмай ўтиб, Қатилхон юрти сари йўл солди. У отасини қийин аҳволдан қутқазиб учун қилинаётган сафарни ўзи учун юксак шараф деб қабул қилганди.

Хоқон юрагида тунда умид учқунлари йилтираган бўлса, тонгта келиб бу учқун аланга олди. У тез ҳаракат қила бошлади.

Хоқон нонуштадан сўнг саропардасига яровул* бошлигини чақиртирди. Яровул бошлиги Қавий унча-мунча паҳлавонни бир мушт билан ерга қапиштира оладиган довиюрак йигит бўлиб, Ўғузхон унинг салоҳиятини юксак қадрлар, ўзига яқин оларди.

Қавий саропардага кириб, хоқонга таъзим қилгач, Ўғузхон сўз бошлади:

— Қавий, сор лочиним, маълумингки, ҳозир хийла қийин аҳволдамиз. Икки дарё оралигида қопқонга тушган сичқондай бўлиб ўтирибмиз. Лекин бу вақтинча. Тез орада Кунтангри иродаси ила ҳал қилувчи жангга киргаймиз. Бу биз учун ҳаёт-мамот жанги. Ё галаба қозонамиз, ёки танзимиз дарё наҳангларига ем бўлғусидир! Бошқа йўл йўқ. Сен энг илдам йигитларингни олиб, душман қуршов ҳалқасининг энг заиф, бир зарба билан ёриб ўтса бўладиган жойларини аниқлаб, менга тезда хабар бер. Бўлғуси ҳужумимиз муваффақияти кўп жиҳатдан сен олиб келадиган маълумотларга боғлиқ. Бунини яхши биласан.

— Бош устига, хоқоним! — бурро жавоб қайтарди Қавий.

Хоқон унга меҳр билан тикилди. «Шундай йигитларим бор экан, мен сира мағлуб бўлмагайман...» — шукрона фикр кечди унинг кўнглидан.

— Қани, бор энди, сенга Кунтангри ёр бўлгай!

Ўғузхон Қавийга оқ йўл тилаб, ҳаёлларини жамлаб олишга ҳаракат қилди.

Жуда кўп жангу жадалларни ўз фойдасига ҳал қилган Ўғузхон яхши билардики, кўп сонли қўшин ҳамма вақт ҳам муваффақиятнинг таъминлашга қодир эмас. Кўпинча устомонлик, ҳарбий ҳийла қўл келади. Хоқон ўзи ёшлигида ихтиро этган овозли ўқ-ёй рақибларини қанча ваҳимага солганини эслаб, мамнун жиламайди. Лекин ҳозир замон ҳам, вазият ҳам ўзгарди ва энди овозли ўқлару барғуствон отлар билан ҳеч кимни ҳайратга солиб, қўрқитиб бўлмайди. Хоқон Байдинг этакларида Лийубонг қўшинини қуршовга олганида, ҳозир ўзига қайнота бўлган туллак ҳийланайрангни ишга солган, сўнг ҳадсиз ўлпон, қизини тортиқ қилиш эвазига салтанатини сақлаб қолган эди.

* Яровул — махсус ҳарбий разведка қисми.

Хоқон қайнотасининг олазарак кўзларини эслаб, кўнглида беҳузурлик туйди, ижирғанди. «Менинг рақибга тортиқ этадиган қизим ҳам, мол-мулким ҳам йўқ! Мен душман олдида бунчалар паст тушишдан кўра жанг майдонида мардона ўлимни афзал билгайман. Токи, қизил қоним бўри бошли муқаддас байровимни алвон рангга бўясин!» Бир қараганда куёвига ўлпонни ўз вақтида тўлаб турган Лийубонг унга иттифоқчи, маслакдошдек туюлади. Лекин шикорда юз берган воқеалар қари туллак куёвига ҳеч қачон эл бўлмаслигини кўрсатиб турибди.

Қатилхон... Қатилхоннинг йўриғи бўлак. Қатилхон Буюк Саҳронинг буюк, мард ўғлини. У ўз биродари учун жонини тикишга тайёр.

«О, Қатилхон, навқирон дўстим, бутун умидим сенда!» — фикран хитоб қиларди хоқон. Лекин ҳали Қатилхондан хабар келгунча неча-неча тунларни тонгга улашга тўғри келади.

Ўғузхон Кунхон қайтиб келгунча ўтадиган вақтдан унумли фойдаланишга ҳаракат қиларди. У қўшинининг ҳар бир қисми, ҳар бир дастаси чодирда бўлиб, суҳбат қурди, уларнинг руҳини кўтаришга интилди. Чунки қуршовда тинкаси қурий бошлаган лашкар руҳини кўтармай туриб, душман ҳалқасини ёриб ўтиш мушкул.

— Лочинларим, сор бургутларим! Бизга Кунтангри мададкор, биз албатта ғалаба шаробини сипқоргаймиз! — хитоб қиларди у лашкарига юраги жўшиб.

Бирин-кетин тун билан тонг алмашар, ҳалокатли ҳалқа, гўёки Ўғузхон бўйнига солинган сиртмоқ тобора сиқилар, лекин Кунхондан ҳамон дарак йўқ эди.

Яровул бошлиғи Қавий олиб келган маълумотлар ҳам кўнглига сира таскин беролмасди. Қавий хабар беришича, итбороқлар қамал ҳалқасини янги-янги қисмлар билан кучайтириб, ҳал қилувчи жангга зўр бериб ҳозирланишгати. Дарё томондан қуршовни ёриб ўтиш имкони бор. Лекин сал эҳтиётсизлик қилинса, душман бир зарб билан лашкарни дарёга улоқтириб ташлаши мумкин. Ўғузхонни яхши билмаганлар у тушкунликка тушди, деб ўйлаши мумкин эди. Аслида эса энди хоқонни тўхтатиб қолиш мумкин эмасди. Унинг кўнглига умид, қуршовни ёриб ўтиб, ғалабага эришиш

умиди оралаганди. Ахир, ҳамлага шайланган шерни тўхтатиб қоладиган куч борми бу ёруз жаҳонда?

«Душман ҳал қилувчи жангта шайланар экан, биз ҳам қараб турмаймиз!» Ўғузхон барча лашкар бошлиқларини йиғиб, шошилишч кўрсатмалар берди: «Қоровул, ҳировул, баронғор, жавонғор қисмлар жойларини тез-тез ўзгартириб, душманни чалғитсинлар, токи рақиб қайси томондан ёриб ўтишга ҳаракат қилишимизни сезмай қолсин».

Ўғузхоннинг амри билан итбороқлар лашкари қароргоҳига кўп сонли хуфий-айроқчилар юборилди. Улар хоқон қайси томондан ёриб ўтишга интилиши, лашкар сафланиши, отлиқ ва пиёда қисмлар жойлашуви тўғрисида чалғитувчи, ёлғон-яшиқ маълумотлар тарқатдилар. Қайси томондан ҳужум қилинишини эса Ўғузхондан бўлак ҳеч ким билмас, ҳатто лашкар бошлиқлари ҳам ҳали буидан хабардор эмасдилар. Хоқон эса ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган режа тузган, ҳеч ким кутмайдиган томондан кўкқисдан зарба бериш, шу зарба билан душманни эсанкиратиш, саросимага солиш ва сўнгра асосий кучлар ёрдамида қуршовни бутунлай бошқа жойдан ёриб ўтиш пайида эди.

Ўғузхон чалғитувчи зарбани ҳеч ким хаёлига келтирмайдиган дарё ва тоғ ёнбағри томондан бермоқчи эди. Чунки жанг санъатини сал-пал билувчи саркарда ҳам лашкар ҳаракати учун жуда ноқулай, тангу тор дарадан хавф кутмайди. Тезкор отлиқ аскарлар қисми худди ана шу жойдан душманга кўкқис ҳужум қиладди. Итбороқлар ҳужум йўналишини шу ёқда деб ўйлаб, бутун кучини шу дарага ташлашади. Ана ўшанда Ўғузхон лашкарининг водийда шай бўлиб турган асосий кучлари жангта ташланиб, қуршов ҳалқасини ёриб ўтишади. Бу пайтгача етиб келган Қатилхон лашкари душман ортидан зарба беради. Фақат ҳозир фурсатдан ютиш лозим. Унгача Қатилхон келади, ҳал қилувчи жанг режаси билан танишади.

Итбороқлар қароргоҳида ҳам, Ўғузхон лашкари қароргоҳида ҳам катта жонланиш, тараддудланиш зоҳир эди. Душман яровул қисмлари тез ҳаракат қилар, итбороқлар айроқчилари тез орада бўладиган сўнгги жанг хусусида ваҳимали овозалар тарқатишарди. Тун яримдан оққан, хоқон уйғоқ эди ва биродари Қатил-

хондан кўзлари тўрт бўлиб хабар кутарди. Шу аснода хос навқари ўғли Кунхон қайтганини ва отаси ҳузурига киришга изн сўраётганини билдирди. Хоқоннинг кўнгли кундек ёришиб, ўғли истиқболига юрди.

— Отажон! Амри муборагинга мувофиқ Қатилхондан мужда келтирдим, — отасининг оёғига йиқилди ўғил.

Хоқон ўғлининг елкасидан қучиб, ўрнидан турғизди, унинг сафар таъсиридан қорайган пешонасидан ўпди.

— Офарин, асрлониим! Қани, сўйла, не мужда келтирдинг?

— Биродаринг Қатилхон сараланган отлиқ қўшини билан етиб келиб, бу ердан ярим кунлик йўлда қўналға қилди. Яровул қисмлар ишга киришди.

Ўғузхоннинг елкасидан тов ағдарилди гўё. У ўғлининг уйқусизлиқдан киртайган кўзларига меҳр билан тикилиб, шундай деди:

— Энди сен бир оз дамингни ол-да, сўнг Қатилхон ҳузурига отлан. Менинг жанг режамни унга етказгайсан. Ва ўзинг-да унинг байроқдор қисми сафида жангга кирасан! Сенинг ўнг қанотдаги ўрнингга уканг Ойхонни белгилайдурман! Оқ йўл, арслониим! Сенга Кунтангри мададкор бўлғай!

Ўғузхон лашкари мана, неча кундирки, ҳал қилувчи жангга шайланарди.

Кунхон Қатилхонни жанг режаси билан таништиргач, Ўғузхон лашкар бошлиқларига сўнгги кўрсатмаларни берди. Белгиланган муддатда — ёзнинг жуда бокира ва оромбахш тонгида Ўғузхон қўшини ҳаракатга келди. Бу гал хоқон ҳужумни қўққисдан бошлаш учун ўзи пухта эгаллаган жанг санъатининг жуда кўп қонунқоидаларини четлаб ўтишга қарор қилганди.

Энг аввало жанг ноғоралари бир четта олиб қўйилди, юракка ваҳима солувчи карнайлар «ват-ват»и ҳам эшитилмади. Яровул ва илғор қисмлар ўша ёлғондакам зарба йўналишига юборилиб, асосий кучлар водийга — ёриб ўтиш учун мўлжалланган ерга ташланди. Отлиқ ва пиёдалар бир-бирларини тўлдириб, ҳимоялаб ҳаракат қилдилар. Қатилхон эса Ўғузхон билан чопарлар орқали мунтазам алоқа қилиб, жангнинг ҳал қилувчи сониясини кутиш ва шундан сўнггина зарба йўналишини белгилашга қарор қилди. Нима

бўлганда ҳам, ордан кўққисдан берилажак зарба душманни эсанкиратмай кўймайди, буниси аниқ.

Икки дарё оралиғидаги бу қонли жанг сўнгра кўплаб жангномаларга олтин ҳарфлар билан битилди. Шу кун итбороқларга қарши курашган икки ҳукмдор — Ўғузхон ва Қатилхон жанг санъатида янгилик яратдилар. Ҳамланинг асосий йўналиши дарё ва тоғ оралиғи дея ишонган итбороқлар дастлабки соатларда Ўғузхон лашкарини тўхтатиб, исканжага олдилар-да, уларни дарё томонга сиқа бошладилар. Устунлик итбороқлар кўлига ўтди гўё. Итбороқлар назарида жанг тақдири улар фойдасига ҳал бўлаётган, душманни дарёга иргитиб ташлаб, ғалаба шаробини сипқориш қолганди. Лекин бу айни Ўғузхон режалаштирган иш эди. Ва худди шу сонияларда жанг карнай-ноғоралари тилга кирди. Ҳоқоннинг ўзи бошлиқ байроқдор қисм, ўнг қанот, сўл қанот кучлар ям-яшил водийни тўлдириб, ҳужумга ташланди. Баланд қир тепасидаги чодирдан жангни мамнун ҳолда кузатаётган итбороқлар ҳукмдори Қонжа нима қиларини билмай, бошини чангаллаб қолди. У дарё томондаги кучларни зудлик билан водийга ташлашга кўрсатма бериб улгурмай, Ўғузхон лашкари итбороқлар илғор қисмини мажақлашга муваффақ бўлди. Худди шу аснода итбороқлар қўшини ортида яна жанг ноғоралари янгради: Қатилхон ҳамлани бошлаган эди.

Қонжа энди саросимага тушди. Мағлубият, қолаверса, шармандали асирликка тушиб қолиши тайин бўлаёзди. «Бу қандайин кўргиликки, етти икдим ҳукмдорини шунча вақт қуршовда тутиб, ҳолдан тойдирдим, ғалабага етдим деганда иш чаппасидан кетса?!» Қонжа чодир ёнида зир югурар, алақандай кўрсатмалар берар, лекин тўфондай босиб келаётган рақиб олдида унинг сўзларига ҳеч ким қулоқ солмасди.

«Ҳа, — бир қарорга келди Қонжа, — энди ўз жонимни қутқозиш пайти келди чоғи.»

Қонжа отига илдам миниб, хос навкарлари қуршовида жанг майдонини тарк этишга шошилди. Ҳукмдорнинг кўрқоқлигини ўз кўзи билан кўрган лашкар ҳам саросимага тушиб, тирақайлаб қочишга тушди. Тушгача қолмай жанг тақдири ҳал бўлди. Ўғузхон қуршовни ёриб ўтишга муваффақ бўлибгина қолмай, душманнинг асосий кучларини ҳам қириб ташлади ва кўплаб яров-аслаҳа, ўлжаларни қўлга киритди.

Хоқон лашкари узоқ вақт қуршовда ётган афтода-ҳол кўшин эмас, балки ғолиб, сарафроз жамоа эди.

Қонжа эса қолган-қутган лашкари билан амаллаб жон сақлади ва минбаъд Ўғузхон билан жанг қилмасликка оинт ичди. У шармандали мағлубиятдан сўнг ўзини сира ўнглаб ололмасди.

Ўғузхон ва Қатилхон жангдан сўнг дарё соҳилига чодирлар тикиб, лашкарга дам бердилар ва икки ҳукмдор шоҳона саропардада бир неча кун шаробхўрлик қилдилар. Итбороқларнинг асирга тушган ҳарами саркардалар кўнгилхушлигига бахшида этилди. Ўз хожаларини ўзгартирган кийик кўз, оқ юзли маҳбубалар ғолибларга пайдар-пай қадаҳ сунишар, улар учун ҳаётда ҳеч нарса ўзгармаган эди. Дастурхонларда кийик, каклигу роз гўшти мўл, шаробу қимиз баҳор ёмғиридай сероб эди.

Ўғузхон ғалаба шаробидан ҳар қанча сармаст бўлмасин, ўзининг чексиз салтанати сарҳадларида рўй бераётган воқеа-ҳодисалардан воқиф, уларга бефарқ қараб туролмасди. У ғолиб лашкар бошида ўз пойтахти сари йўлга чиқар экан, чегара ҳудудларида рўй берган айрим кўнгилсизликлар унга тинчлик бермасди.

Билгахоннинг ўзбошимчалиги.

Хан Вендига мактуб. Кўнгил изтироблари

Ўғузхон икки дарё оралиғида, қуршовда ғанимлари билан қонли жанглар олиб бораётган бир паллада унинг ўнг қўл бекларидан бири Билгахоннинг калтабинлиги, ўзбошимчалиги туфайли Хан сулоласи билан муносабатлар кескинлашди.

Бу пайтга келиб, яъни милоддан 180 йил аввал Хан сулоласи подшоси, Ўғузхоннинг қайнонаси Лийху ўлди. Хан Венди унинг ўрнига подшоҳ бўлди. Ўғузхон олис сафарда экан, Хан сулоласи чегара мудофаасида тургувчи амалдорлардан бири ўнг қўл бек Билгахон ҳам бу ҳақда хоқонга маълум қилмай, у билан маслаҳатлашмай, Ғуйру сингари калтабинлар ғалига кириб, Хан сулоласи амалдорлари билан ўчакишган. Оқибатда икки давлат ўртасидаги ҳужум қилмаслик, яхши кўшничилик тўғрисидаги аҳднома бузилган. Бу воқеа доимо ўз ваъдасига вафо қиладиган Ўғузхонни

қаттиқ ғазаблантирди. Хоқон ўзбошимча амалдорларини қаттиқ жазолашга қарор қилди. Лекин у ўзининг азалий одатига, ерига кўз олайтирган тажовузкорларни ҳам қуруқ қўймайди. У можаро чиққан чегара ҳудудига бориб, ўша ерда амалий чоралар кўрмоқчи бўлди.

Хоқоннинг ташрифи хабарини эшитган Билгахоннинг юраги така-пука бўлди. У хоқон ҳар қанча мард, олижаноб бўлмасин, сўзини қайтарганларга нисбатан шафқатсиз эканини яхши биларди. Шу боис бек ўзини нималар кутаётгани тўғрисида даҳшат ичра хаёл сулар, пайдар-пай шароб ичиб, қадаҳ ичидан юпанч қидиранди. Охири бўлмади, яна ҳузурига энг яқин маслақдоши Ғуйруни чақирди. Икковлон обдан шаробдан тўйишгач, Билгахон Ғуйруга зуғум қила бошлади:

— Қани, агар дўстим бўлсанг маслаҳат бер, не қилай? Ўғузхон ғазаби нималарга қодир экани ўзингга маълум. Мен ахир, сенинг сўзингга кириб можарони бошлаб эдим. Энди эса бу яриб бошим кундага қўйилиши тайин бўлиб қолди.

Ўзига анчайин бино қўйган Ғуйру ҳам хоқон ташрифи ҳақидаги овозаларни эшитиб, писиб қолганди. Шу боис талмовсираб жавоб қилди:

— Ҳали сенинг бошинг кундага қўйиладими, меникими, бу ёлғиз Кунтангрига маълум. Маслаҳатим шуки, рақиб томон қилган бедодликлар тўғрисида қанчалик кўп гапирсанг, хоқон шунчалар юмшаса керак. Лекин сендан фарқли ўлароқ, хоқон мендан гап сўраб ўтирмай бошимни узса керак.

— Албатта, биз Шанси ўлкасида қилган уруш хоқон томонидан ўзбошимчалик деб баҳоланади. Биз Хан сулоласи сурбетлигига қарши қисқагина уруш қилган бўлсак-да, Ўғузхон ўзбошимчалигимизни асло кечирмайди. Начора, тақдирга тан беришдан ўзга чорамиз йўқ.

Ҳар икки амалдор хоқоннинг муқаррар жазосини юрак ҳовучлаб кутишар экан, Ўғузхон йўл-йўлакай уларнинг таъзирини беришнинг ажойиб йўлини ўйлаб қуиганди. У ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган қарорлар қабул қила олиши билан ҳам юракларга гулгула соларди. Лекин манмансираган Билгахон бахтига хоқон унга мўлжаллаган жазони Кунтангри марҳамати

деб қабул қилиш ҳам мумкин эди. Ниҳоят, чопарлар хоқон Билгахон қароргоҳига яқинлашиб келаётганини хабар қилишди. Билгахон хоқонни дабдаба билан кутиб олишга кўпдан ҳозирланаётганди. Хабарни эшитгач, тез отига миниб мулозимлари ҳамроҳлигида хоқон истиқболига юрди.

Ўғузхон тўрт отли шоҳона аравада эмас, ўзи эгарда келарди. Хос навкар ва кўриқчилар уни ярим ой шаклида ўраб олишганди.

Кўриқчилар Билгахонни олдинга ўтказишди. Билгахон отидан тушиб, таъзим қилди ва Ўғузхон узангисини ўпди. Хоқон ўзбошимча бекнинг мулозаматига ортиқча эътибор қилмай, бош қимирлатди ва унинг олазарак кўзларига тикилди. У бекнинг юрагидан нима кечаётганини билмоқчи эди. Хоқоннинг ўткир нигоҳига унча-мунча одам тоб беролмасди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Кўпни кўрган Билгахон ҳам хоқон нигоҳидан кўзларини яширди. Худди шу сонияларда тақдири ҳал бўлаётганини юрак-юракдан ҳис қилган Билгахон мутеларча бош эгиб, бидирлай кетди:

— Хоқоним, бир қошиқ қонимдан кечсанг, содиқ қулинг ўз номаъқул қилмишидан беҳад пушаймондандур...

Ўғузхон унга жавобан ҳеч нима демади. У ўнг қўл бекининг табиатини яхши биларди. Шу боис уни обдан тавбасига таянтириб, сўнгра ўз қарорини айтмоқчи бўлди. Билгахоннинг бўладигани бўлди. Хоқон сукут сақлагандан кўра юзига қамчи тортгани афзал эди. Лекин нима бўлганда ҳам эгилган бошни қилич кесмас. Шу ақидага амал қиладиган Билгахон тилёғламалиқда давом этди. Кутиб олиш расм-русумлари ўрнига қўйилгач, Ўғузхон Билгахон ҳамроҳлигида кўшкка йўл олди. Йўлнинг икки томонини тўлдирган халойиқ унга таъзим қилиб, пойига гуллар сочишар, шаънига ҳамду санолар айтишарди. Ўғузхоннинг чеҳраси андак ёришган, уни кўриб, Билгахон ҳам ўзини энди сал босиб олганди. Туллак бек яхши билардики, фуқаро шукроналиги, ҳамду саносидан кўнгли эримайдиган ҳукмдор йўқ. Шу боис у кутиб олиш тантаналарини ўрнига қўйишга бутун кучини сарфлаганди. Кўча ва майдонларни тўлдирган халойиқ Ўғузхон баҳодирнинг, етти иқлим буюк султонининг икки дарё

оралиғидаги улуғ ғалабасини тинмай олқишлар, бундан хоқоннинг кўнгли тоғдек ўсиб борарди.

Ўғузхонга ажратилган кўшқда чинакамига базми жамшид уюштирилган, ноз-неъматларга тўла дастурхон унга мунтазир эди. Тўхтовсиз жангу жадаллар чарчатган хоқон дам олиш, кўнгилхушлик қилишга мойил эди-ю, буни сиртига чиқармасди. У энг аввало буюк хоқон эмас, буюк саркарда эди, нимагаки эришган бўлса, фақатгина билаги ва қиличи кучи билан эришганди. Шу боис ортиқча кўнгилхушлик, шароб базмлари саркардани тўғри йўлдан адаштиради деб ҳисобларди. У тақдирини шароб кун-паякун қилган кўплаб саркардаю султонларни билар, шунинг учун шароб мажлисларида четарадан чиқмасликка интиларди. Ёши анчага етган бўлса-да, унча-мунчага маст бўлмас, зиёфатларда учиб қоладиган беқларини қаттиқ калака қилар, уларни хос даврасидан четлатарди.

Билгахон Ўғузхон шарафига уюштирган зиёфат жуда тўкин-сочин, дабдабали эди. Хоқонга қадах тутган дилраболар нозу назокати юришлар беҳад чарчатган ҳукмдор кўнглига ором бахш этар, у ҳозир қуршов азоблари, уйқусиз тунлар, дарё бўлиб оққан қонлар аламини унутган, энди гўзал маҳбубалар бахш этган сурур ва шароб дарёсида сузарди.

Хоқон масрурлигини кўраётган Билгахон энди боши узилмаслигига кўзи етиб бир оз тинчланган, ора-сира ҳукмдорига хушомад қилар ва шароб тўла қадахларни бўшатишни ҳам эсидан чиқармасди. У боши узилмаса-да, барибир жазоланишини билар, лекин энди бу жазо қаттиқ бўлмаслигини сезиб турарди. Ўғузхон ҳам ўзи Билгахонга беражак жазоси жазо эмас, балки Кунтангри марҳамати эканига ишонарди, шунинг учун бу марҳамат ҳақида маст-аласт базмда гап очишни ўзига эп кўрмади.

Базм узоқ вақт давом этди. Ўғузхон базмдан сўнг борда бир оз сайр эттач, уйкуга ётди. Ҳа, деганда кўзига уйқу келмади. У Билгахон ўзбошимчалиги оқибатида Хан сулоласи билан вужудга келган тангликни бартараф этиш йўллари ҳақида ўйларди.

Эртасига Ўғузхон ўз қарорини Билгахонга маълум қилди.

— Сен қўйган нотўғри қадам Хан сулоласи билан ўртамизда тузилган аҳднома бузилишига олиб келди.

Бу мендек хоқон ваъдасига вафо қилмади, деган гап. Иттифоқчиларимиз бунни эшитгач, бизни бебурд ҳисоблаб, ишонмай қўйишади. Мен бунга сира тоқат қилолмайман. Энди мен Хан сулоласи билан яхши қўшничилик алоқаларини тиклаш учун кўп азият чекишим керак. Сен, гумроҳ, мен Хан сулоласига куёв эканлигимни ҳам ҳисобга олмагансан. — Хоқон бир муддат сукут сақлади. Билгахондан садо чиқмагач, яна сўзида давом этди:

— Майли, бўлар иш бўлди. Мен жангчиман, сен ҳам жангчисан. Шу боис гуноҳингни қон билан ювингга бир карра имкон бераман. Улуғ Ёвчилар менинг қаттол душманам эканлигини яхши билурсан. Фарб томондан уларга ҳужум қиласан, мен эсам шимолдан зарба бераман. Кунтангри мададкор, биз албатта ғолиб бўлаёмиз.

— Амри фармонинг бош устига, марҳаматли хоқоним! — хитоб қилди Билгахон овози титраб. Унинг кўзларида ёш йилтиради. Бек хоқондан бунчалик марҳамат кутмаганди. Бу суҳбатдан сўнг кўп ўтмай, Улуғ Ёвчиларга қарши уруш ҳаракатлари авж олиб кетди. Бу Ўғузхон ҳукмронлигига қарши исён қилган евчиларга қарши жазо юриши эди. Бу уруш Улуғ Ёвчилар учун ҳалокатли бўлди, улар қаттиқ мағлубиятга учрадилар, ўз юртлари Кангсуни тарк этиб, Или водийси сари йўл олиб, ўша ерни макон этдилар. Милоддан 177 йил бурун Фарбга қилинган бу ғолибона юришдан сўнг Ўғузхон Лулан, Уйсун хонликларини ва улар атрофидаги яна кўплаб хонликларни ўзига бўйсундирди. Лекин ҳар бир бошланган ишнинг охири бор. Шундай кун келдики, буюк саркарда, буюк хоқон Ўғузхон юришу урушлардан тамоман безди. Ёши бир жойга бориб қолган хоқон энди тинч-осуда ҳаёт кечиришни истар, шунга интиларди. Аммо улкан салтанатни ғалваларсиз бошқариш жуда қийин эди.

Ўғузхон ўғиллари, невараларини ёнига чорлаб, салтанат келажаги ҳақида режалар туза бошлади.

Ўғузхон милоддан 177 йил бурун Фарбга қилган ғолибона юришидан сўнг орадан бир йил ўтгач, Хан сулоласи подшоси Хан Вендига мактуб ёзди. Уни махсус топшириқлар бўйича элчи Шихужон орқали подшоҳга юборди. Мактуб қуйидаги мазмунда эди:

«Кунтангри тарафидан тахтга чиқарилган Ўғузхон Хан подшоҳининг саломатлигини эҳтиром ила сўрайди. Илгари подшоҳ олийлари мактубда қудачилик ҳақида сўз очган экан. Агар шундоқ эрса мен беҳад хушқол бўлардим. Аммо ҳар икки ўртада чегара можароси чиққанидан қоят таассуфдаман. Билгахон, Фуйру сингари бекларим Хан подшоси чегара амалдорлари билан ўчакишган. Оқибатда икки давлат ҳукмдорлари ўрта-сида тузилган аҳднома бузилиб, қариндошлик муносабатларимизга араз тушган. Мен юборган элчи қайтмади. У ёқдан бирон элчи ҳам келмади. Хан подшоси бизга яхши қўшничилик, дўстона муносабат кўрсатмади. Мен аҳдномани бузганлиги учун ўнг қўл беки Билгахонни жазоладим. Унга одам юбориб, Фарбдан Улуғ Ёвчиларга ҳужум қилишни буюрдим. Тангрининг менга кўрсатган инояти, қўмондон, жангчиларим ғайрати, шижоати, отларимнинг кучлилиги туфайли Улуғ Ёвчиларни енгдим. Баъзиларининг калласини олдим, баъзиларини тиз чўктирдим.

Лулан, Уйсун хонлиги, улар атрофидаги кўплаб хонликларни ўзимга тобе қилдим. Ўқ-ёй кўтарган халқларнинг ҳаммаси бир оила бўлиб бирлашди. Шимолдаги ўлкалар ҳам қўл остига ўтди.

Мен шуни орзу қиламанки, қўшинларни уруш қилишдан тўхтатиб, ором олишга юбориб, уруш отларини яйловга қўйиб юбориб, гуноҳ-адоватларни эсдан чиқариб, аввалги аҳдномани аслига келтирсак, у чоғда чегара атрофида яшаган аҳоли тинч, хотиржам, омон кун кўрса, гўдаклар хавотирсиз, ўйнаб-кулиб катта бўлса, қариганлар ғам-андуҳсиз яшаса, авлоддан-авлодга тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди.

... Навкарим орқали мактуб йўлладим. Ўзингга атаб бир туға, тўрттадан от қўшилган шоҳона аравадан бир жуфт юбордим. Агар Хан подшоси бундан кейин чегараларимга келмаслигига кафолат берса, бекларимга, фуқароларимга чегарадан узоқлашишлари ҳақида фармон туширгайман».

Ўғузхон мактубида калондимовлик сезилса-да, у энди тинчлик тарафдори эканлиги кўриниб турибди. Ўғузхон мактубини ўқиган Хан Венди чуқур ўйга толди. Мактубнинг маърурона руҳи уни бир оз таҳқирлаган бўлса-да, у эътибор қилмади. Сабаби, Ўғузхон сал-

танатининг қудрати подшога маълум, у билан ўчакишган барака топмайди.

Хан Венди ўрда амалдорларини машваратга чорлади. Ўрта амалдорлари ҳаммаси бирдек Ўғузхон билан душманлашишдан ҳеч қандай фойда чиқмаслигини эътироф этишди, қудачилиқдан яхши тадбир йўқлигини айтишди. Бу маслаҳатни маъқул кўрган Хан Венди Ўғузхонга қуйидагича жавоб хати йўллади:

«Хан подшоси улуғ хоқон саломатлигини эътиром ила сўрайди. Ҳазрати олийлари элчи Шихужон орқали фақирга юборган мактубларида: «Қўшинларни уруш қилишдан тўхтатиб, ором олишга чақириб, уруш отларини яйловга қўйиб юбориб, гуноҳ-адоватларни эсдан чиқариб, бурунги аҳдномани аслига келтирсак, аҳоли хотиржам кун кўрса, авлоддан-авлодга тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди», дейилган. Мен бундан анчагина хушхол бўлдим. Буңдоқ қилиш қадимги човларда ўтган донишманд подшоларнинг ҳам умиди эди. Давлатларимиз ўртасида илгари тузилган қариндошлик аҳномаси бор. Аҳдномадан юз буриб, қардошлик муносабатини бузганлар доимо хоқонлик томонидан чиқди.

Маъқул кўрилса, борлиқ бекларга буңдан кейин аҳдномага вафосизлик қилмаслик тўғрисида фармони олий юборилса, фармони олий ҳурмат қилиниб, инobatта олинса. Элчилар орқали фақирга маълум бўлишича, хоқонлик қудратли, бирлашган ҳолга келиши учун фуқаро қонли урушларнинг кўп жафо, машаққатларини тортди».

Хан Венди юқоридаги мактубига қўшиб, Ўғузхонга асл тўнлар, олтин тўқа, кимхоб, турли-туман шоҳиатласдан иборат шоҳона совғалар юборди. Шу тахлит икки давлат ўртасида алоқалар изга тушди.

Буюк хоқонликни фақатгина қаттиққўллигу қилич кучи билан бошқариб бўлмаслигини Ўғузхон жуда яхши биларди. Бунинг учун кўпчилик қўлаб-қувватлайдиган кучли миллий воя, оқилона ва узоқни кўзлаган сиёсат ҳамиша устувор бўлмоғи даркор. Қилич ушлаган қўллари толиб қолаётганини сезган хоқон баъзан узоқ хаёлга чўмар, ўзи тузган улуғ салтанат келажаги тўғрисида хаёл сурар ва ўз хаёлларидан ўзи чўчиб тушарди. Ақлли ҳукмдор сифатида у яхши идрок этардики, инсон умрининг поёни бўлгани каби ҳар бир

салтанатнинг-да ибтидо ва интиҳоси бор. Шундай экан, у тузган хоқонлик ҳам бир кун келиб инқирозга юз тутгусидир... Хўш, ақл-идрок ила йўл тутилса ана шу инқирознинг олдини олиш, ёки бартараф этиш мумкинми? Ўғузхоннинг бири-биридан эпчил, гўзал ва довюрак олти ўғли бор. Улар ота ишининг давомчилари бўлишлари муқаррар, бунга шубҳа йўқ. Лекин тириклик, ҳаёт қонуниятлари шафқатсиз, андаккина янглишиш, хатоликларни ҳам кечирмайди. Содиқ фарзандлар юрт тутишда хато қилмасликлари ва янада даҳшатлиси, тож-тахт талашиб ёқа бўғишмасликларига кафолат борми? Йўқ, ҳеч қандай кафолат йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас! Зеро, бу ёлғиз Тангри иродасига боғлиқ. Ва яна ўша ҳамма қўллаб-қувватлайдиган миллий ғоя устувор бўлса. Лекин ана шу ғояни татбиқ этиш учун фидойилар ҳам керак. Қани, менинг ёнимда шундай фидойилар борми? — ўз-ўзига савол берарди хоқон. У сафдошларини, вазиру уламо ва фарзандларини бирма-бир кўз ўнгидан ўтказар, кунгли бир оз таскин топгандек бўлар, лекин кўп ўтмай яна миясига сон-саноқсиз саволлар кела бошларди.

У катта ўғли Кунхонни валиаҳд шаҳзода — тахт вориси деб эълон қилган, унинг келажагига ишонарди. Хоқон Кунхонни доимо ўзи билан олиб юрар, лашкарнинг ўнг қанотига бошчилик қилиш ана шу катта ўғил зиммасида эди. Кунхон ҳам ота ишончидан сарафроз, сермулоҳаза, тадбиркор йигит эди. Ота ўғлининг кенг елкалари, паҳлавон келбатиغا завқланиб боқар, унда ўзининг навқиронлик йиллари шижоати, шаън-шукуҳини кўрарди. Жуда кўп сарой фитналарини бошдан кечириб, уларнинг жабрини ҳамон тортаётган ота ўғлини ҳам шу ғавролар кутаётганини ўйлаганида жуда дилтанг бўлар, шундай пайтларда у Кунхонни енига чақириб, юрт тутиш одоби ҳақида сўз очар, панд-насихат қиларди. Ўғил отаси ўтитларини сабр-тоқат ила тингларди.

— Ўғлоним, — дерди Ўғузхон меҳри жўшиб, — сени улуғ ишлар кутмоқдадур. Лекин маълумингким, улуғ ишлар улуғ қурбонликларни, улуғ сабр-матонатни талаб қилгай. Сен шунга ҳамиша тайёр турмоғинг керак!

— Мен ҳамиша тайёрман, ҳазрат ота! — таъзим бажо айларди фарзанди қобил.

— Сен нафақат тайёр, балки фидо бўлмоғинг керак, уғлоним!

— Фидо бўлишга-да тайёрман, хоқоним! — так-рорларди Кунхон.

Ота-ўғил шу тариха узоқ суҳбатлашишар, сўнгра содиқ дўстлардек хайрлашардилар. Улар ҳақиқатан ҳам жуда яқин дўст эдилар.

Ўғузхон тузган салтанат сарҳадлари жуда кенг, унинг хазиналарида олтину жавоҳирлар жуда мўл, бепоён яйловлар молу йилқига тўла, бир сўз билан айтганда, хоқонлик иқтисодиёти мустаҳкам эди. Ана шу иқтисодиётни янада мустаҳкамлаш учун эса Ўғузхон тахтини эгаллайдиган шаҳзода бағоят тадбиркор бўлиши керак. Акс ҳолда бор молу давлат кўкка совурилиши ҳам ҳеч гап эмас. Шу боис хоқон валиаҳд шаҳзодага ҳукмронликнинг мана шу нозик томонларини ҳам ўргатишга ҳаракат қиларди. Ақл-идрок, тадбиркорлик юрт тутишда катта аҳамиятта эга.

Ўғузхоннинг Эрқилхўжа деган доно ва ишбилармон вазири бор эди. Бу вазири аъзам кўп йиллардан буён хоқон билан елкама-елка туриб, ҳаётнинг барча аччиқ-чучутини тортиб келмоқда. Ўғузхон уни жуда ҳурмат қиларди. Эрқилхўжа жангу жадалда ҳам, базми жамшид-у тонготар зиёфатларда ҳам хоқоннинг ўнг қўл томонида турар, бу билан унинг салтанатдаги юксак мавқеи таъкид этиларди. Шаҳзодалар тарбияси билан асосан оталиқлар шуғуллансалар-да, уларга Эрқилхўжанинг таъсири ҳам кучли эди.

Салтанат келажаги ҳақидаги хоқон ва вазири аъзам ўртасидаги хос суҳбатларда соҳиби тадбир Эрқилхўжа Ўғузхонга кўп доно маслаҳатлар берарди. Унинг фикрича, оқилона сиёсат, кучли лашкар ва мустаҳкам иқтисод хоқонлик келажагини белгилайди. Бас, шундай экан, олти ўғил, олти шаҳзода ўртасида ер, сув, мол-мулк тақсимоотида ғоят устомонлик зарур. Токи, ўзаро низолар мустаҳкам иқтисодиётни барбод этолмасин. Ва кичик шаҳзодалар энг катта ўғилга сўзсиз бўйсунушсин. Ўз навбатида валиаҳд отаси азиз билган барча нарсаларни у сингари азиз тута билсин, бу билан биродарларига ўрнак бўла олсин.

Ўғузхон доно вазири юз карра ҳақ эканини ҳар бир суҳбатда эътироф этар ва Кунхонга ҳам шуни уқтирарди.

Салтанатни ушлаб тургувчи устунлардан яна бири — адолатдир. Ўғузхон ва Эрқилхўжа адолат устуворлигига қаттиқ риоя этишарди ва табиийки, бу Кунхон учун ўрнат эди.

Хоқон ўғлининг, тўғрироғи, салтанатининг эртанги куни ҳақида ўйлар экан, кўнглининг туб-тубида шу нарсаси иқдор бўлардики, ҳукмдор учун омад, омадлилик ҳам катта аҳамият касб этади. Ўзи ёшлик пайтида, Улуғ Ёвчилар саройида гаровда турганида омади юришмаса, Ражо исми фидойи қизни учратмасди. Боз устига, у омадли йигит бўлмаганида, Тангри кумликларида озгина хатога йўл қўйса, ҳалок бўларди. Шу боис ҳукмдор бахтли юлдуз шуъласи остида турилган бўлса, айнаи муддао. Зеро, улуғ ишлар кишидан улкан куч-қудрат талаб этади. Лекин омад аталмиш мўъжизани бирдай қўлда ушлаб туриш жуда мушкул. У жуда гўзал, инжиқ, серзарда нозанинга ўхшайди ва сендан тезда юз ўгириши мумкин. Омад сендан юз ўгирдими, тамом, тақдири илоҳий олдида бир ўйинчоқ бўлиб қоласан. Ўғузхон икки дарё оралигида итбороқлар қуршовида ўтказган таҳликали кунларни эслади. Ҳа, ўшанда омад хоқондан юз ўгирганида, буюк салтанат инқирозга юз тутган бўлур эди. Мағлуб хоқонни нималар кутиши эса кундай равшан.

Ўғузхон омад қуши ҳақида фалсафий мушоҳада юритар экан, бир нарсани тан олмай иложи йўқ эди. Омад — фақат кучлиларгагина кулиб боқади. Бу ҳаётнинг оддий, лекин шафқатсиз ҳақиқати. Заифларни ҳаёт уммонининг тўлқинлари бир хасдек оқизиб кетади. Кучсиз, иродасиз киши тақдири илоҳий зарбаларига дош беролмайди.

Ўғузхон Кунхонни валиаҳд этиб тайинлагач, уни зимдан кузатиб юрди. Қани, болапақир ўз бошига қўнган бахт қушига қандай муносабатда бўлади? Мағрурланадими ёинки бунга эртами-кечми содир бўлиши мумкин бўлган бир воқеа деб қарайдими?

Албатта, Кунхон отасининг қароридан жуда хурсанд бўлди, лекин талтайиб кетмади. Буни англаган Ўғузхон ўзи қабул қилган қарор тўғрилигига амин бўлди.

Жуда кўп воқеа-ҳодисалар хоқонга ҳаётининг олтин кузи ўтиб, қаҳратон қиши қилич яланғочлаб кела-

ётганини эслатиб турар, лекин у ҳамон мард-ўқтам, кўнгли шавқ-завқ, муҳаббатта лиммо-лим эди. У ҳиссиётларига эрк берган пайтларда ҳарамига дунёнинг турли мамлакатларидан келтирилган гўзал канизақлар билан суҳбат қилар, лекин ҳамон борбон қизи Ражони унутолмасди. Ҳа, Ражо унинг илк севгиси эди ва хоқон бу муҳаббатни ҳар доим юрагида аллақандай аламли бир оғриқ билан эсларди. Қанчадан-қанча одамларга меҳр-мурувват кўрсатган ҳукмдор ўз халоскорига яхшилиқ қилолмагани, унинг хунига зомин бўлганидан беҳад изтироб чекарди. «Қани энди, югурик вақтни ортга қайтариш имкони бўлса-ю, Ражони топсам, унинг оёғига бош қўйсам, зар-у зеварга ўрасам...»

Хоқон юрагидаги яна бир аламли оғриқ — отаси билан бўлган биринчи ва сўнгги жанг эди. Ҳа, бу Ўғузхон учун биринчи, отаси учун эса сўнгги жанг эди. Отаси кўксига қадалган ёй ўқи энди орадан шунча йиллар ўтиб ўғил юрагини ўртамоқда эди. У ҳозир ўзи ота ва бобо бўлгач, ота ва фарзандлар муносабати тўғрисида кўп ўйларди. У фикран ўзини отаси ўрнига қўйиб кўрар, лекин бу ҳам юрак изтиробларига барҳам беролмасди. «Начора, отам ҳукмдор эди. Ҳукмдорлар ҳаёти эса кўпгина ҳолларда гаровга тикилган бўлади, — ҳаёл дарёсида сузишда давом этарди хоқон. — Мана, энди ўзим хоқонман. Ҳаётнинг гул фасли ёз тунисидаги ширин уйқудек ўтди-ю кетди. Мен ўзим қандай ўлим топаман, бу — Кунтангридан ўзгага маълум эмас.»

Оламда ҳеч бир олишув киши ўзи билан ўзи олишганчалик қийин кечмаса керак. Ўғузхон ўзи билан ўзи олишаётган оғир кезларда ҳамон гўзал ва оқила Нинг унинг кўнглига таскин бера оларди. У ўзининг кучли мантиқда бўйсундирилган мулоҳазалари билан хоқон юрагидаги шубҳаларни тарқатиб юборарди.

— Хоқоним, — дерди оқила хотин хуш такаллуф ила, — сен дунёда энг бахтли ҳукмдорсан, бунга шакшубҳа йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас! Сенинг олти паҳлавон ўғлинг, йигирмата неваранг бор. Хўш, энди ўзинг ўйлаб қара, яна қайси подшоҳнинг шунча зурриёди бор? Ҳеч қайсисининг! Бас, шундай экан, сенинг ишинг доимо бардавом бўлгай!

Ўғузхон вафодор хотинининг кўзларига меҳр билан боқар, кўнгида қониқиш ҳисси пайдо бўларди.

Шундан сўнг ҳукмдор яна давлат ишларига шўнғиб кетар, тинч-осуда кунлар бир-бирини қувиб ўтаверарди.

Ёмғирли тонг. Сирли дарвиш ҳикояси

Эрта тонгда бошланган ёмғир ҳоқон бовини ҳафсала билан ювар, дов-дарахтлар чўмилаётган соҳибжамол янглиғ ороланар, барглар учидаги биллур томчилар киприкдаги кўз ёшларидай дириллаб турарди.

Ўғузхон қўшқнинг очиқ айвонида айиқ териси ёпинтирилган юмшоқ оромкурсида ястаниб, ёмғир шивирига қулоқ тутар, кўнгли гард-ғубордан фория бўлиб борарди. Ўғузхон жангу жадал одами бўлса-да, юраги шоир юраги эди. У табиат, табиат ҳодисаларини жуда яхши кўрар, ҳозиргидек ёмғир шивирига соатлаб қулоқ тутиб ўтириши мумкин эди. «Ёмғир, эҳтимол самонинг кўз ёшларидир. У ҳам Кунтангрига илтижо этиб йиғлаётгандир?» — сон-саноқсиз томчилардан кўз узмай ҳаёл сураарди ҳоқон. Бундай пайтларда уни безовта қилишга ҳеч кимнинг ҳадди сирмасди. Лекин бу гал қондадан бир оз чекинишга тўғри келди. Эшик оваси соҳибхабар киришга изн сўраётганини билдирди. Ҳоқон норози қимирлади-ю, лекин рухсат берди. Соҳибхабар уни бекорга безовта қилмайди.

Соҳибхабар ҳоқонга таъзим этгач, сўз бошлади:

— Пойтахтда бир сирли дарвиш пайдо бўлган эди. Хуфиялар уни бир неча кун кузатдилар, айрим қилиқлари бизга шубҳали туюлгани учун ҳибс этдик. Шахсан ўзим сўроқ этдим. Лекин у нобакор: «Мен улуғ ҳоқондан бўлак ҳеч ким билан сўзлашмайман», деб туриб олмиш. Бунда бир сир бормикан, дея ҳузури муборакинга келиб, сени безовта қилишга журъат этдим. Дарвиш билан ўзинг рўбарў бўлсанг...

Ҳоқон соҳибхабарга бир сўз ҳам демай, «Маъқул» ишорасини қилди.

Кўп ўтмай хос соқчилар қўл-оёғи кишанбанд этилган, сочлари қордай оппоқ дарвишни бошлаб киришди.

Дарвишни бир муддат сўзсиз кузатган Ўғузхон унинг нуроний чехрасига маҳлиё бўлиб қолди. Дарвишнинг ёши саксондан ошган бўлса-да, қомати тик, нигоҳлари ўткир, самимий эди. Ажинлар чуқур из

қолдирган юзини илоҳий бир нур ёритиб турарди.

Дарвиш кишанларини шилдиратиб, таъзим қилди:

— Мартабанг бундан-да зиёда бўлгай, улуғ хоқон!

— Умринг зиёда бўлгай, дарвиш! — деди унга жавобан ҳукмдор.

Унинг ишораси билан дарвишни кишандан озод этишди. Дарвиш қўлларидаги кишан изларига бепарво назар ташлади.

— Мулозимларинг гумроҳ, ожиз бандалардур! Кунтангри озод яратган инсонни ҳеч бир кимса банди этолмагай! Аччиқ сўзларим учун афу эттайсан, улуғ хоқон!

Дарвишнинг ўзига ишонч ва хотиржамлик билан айтган сўзлари хоқонга таъсир қилди. У мулозимларидан ўзларини ёлғиз қолдиришни сўради. Ҳамма чиқиб кетди. Хоқон ва дарвиш бир-бирларига тикилиб, жим қолдилар. Сўнгра Ўғузхон кутилмаган меҳмонига сўз қотди:

— Сени қайлардан сўрайин, дарвиш? Менда не юмушинг бор?

— Кунтангри иродаси ила бир умр жаҳон кезган бандадурман. Дарвишда ватан на қилсин? Мен Бутун Дунё Фуқаросидурман. Сендаги юмушим шуки, етти иқлимни кезиб, қаламравингдаги кўп юртларни кўрдим, фуқароларинг нон-тузидан баҳраманда бўлдим, кўпдан-кўп таърифингни эшитдим. Сени дунёда энг одил, ақлли ҳукмдор дейишди ва ўзинг ила ҳаёт мазмуни, фалсафаси ҳақида андак баҳслашгим келди. Пойтахтинга келганимдан сўнг уч кун ўттач, мени зиндонбанд этдилар. Навкарларинг мен Озод Руҳ одами эканимни, мени сира банди этиш мумкин эмаслигини билмасдилар. Менинг Озодликдан бўлак ҳеч вақоим йўқ, ахир! Бор-будим эгнимдаги ана шу жулдур кийимларим-у, кўрган кечирганларим. Кўрган-кечирганларим эса катта бойлик. Агар эшитишга тоқатинг етса, хизматингдан, улуғ хоқон! — дарвиш яна таъзим қилди.

Ёмғир ҳамон эзиб ёғар, бу дилдан суҳбат қилишга мойиллик туғдирарди.

— Қулоғим сенда, дарвиш, — деди Ўғузхон меҳмонини ўтиришга таклиф этаркан.

Дарвиш чуқур тин олиб, миннатдорчилик изҳор этди-да, ҳикоясини бошлади:

— Эй улуғ хоқон! Мен жуда бадавлат кишининг ўғли эдим. Отамнинг минг-минглаб қўй-йилқилари, серўт яйловлари, хуллас, ҳад-ҳисобсиз мол-мулки бор эди. У вафот этгач, ака-укаларим, отамнинг хотинлари унинг мол-мулкига худди оч қашқир ўлжага ташлангандек ташландилар. Кўп ўтмай мол-дунё бир ёқда қолиб, ўзаро ёқа бўғишга киришдилар. Улар наинки ёқа бўғиш, балки бир-бирларининг кекирдагини узишга тайёр эдилар. Бу ҳол мени ларзага солди, кўзларимдан уйқуни олди. Дилтанг, дилгир юрган кунларимнинг бирида, кўк юзини булут қоплаб, момоқаддиروق гумбурлади, яшин чақнаб худди ҳозиргидек ёмғир қуя бошлади. Худди шу аснода яшин-чақинлар аро гулдиракдек бир товуш эшитилди: «Ҳой ўғлон, сен нафс бандалари макон тутган ерни тезда тарк эт! Йўқса, сен-да алар сингари нафс ботқоғига ботиб, ҳалок бўлгайсан! Сен озод инсонсан, ҳирсу ҳавасдан озод одамсан. Сен дунё кезишга, рофил бандаларнинг кўзини очишга, уларга бахт улашишга маҳкумсан! Сенинг кўнглинг фақатгина менинг ишқим-ла лиммо-лимдур!»

Мен аввалига жуда қўрқиб кетдим. Сўнгра оиламизнинг эски дўсти қари шомон билан маслаҳатлашгач, гап нимадалигини англадим. Кекса шомон гапни чўзиб ўтирмади.

— Бу Кунтангри ваҳийси, тақдири илоҳийнинг сенга марҳамати, бўтам! Бахтингни қўлдан берма, Тангри сенга ёр бўлгай!

Ўшанда авжи кучга тўлган, 20 яшар йигит эдим. Эртасига тонг қоронғисида пойи-пиёда йўлга чиқдим. Мана, ўшанга ҳам ролпа-роса олтмиш йил бўлибди... Дарвиш бир оз тин олиб, косадаги қимиздан ҳўплادی-ю, ҳикоясини давом эттирди.

Шу йиллар давомида инсон даҳосининг тубанлашуви мумкинлигини ҳам ўз кўзим билан кўрдим, қулоғим билан эшитдим, қабиҳликлар-у қабоҳатни ўз таним, ўз тақдиримда кўрдим. Ва амин бўлдимки, бу дунёи дунда энг бахтли, бадавлат одам мен сингари ҳеч вақоси бўлмаган кишидир. Ҳа, худди шундай! Ажабланма, улуғ хоқон, ҳаётнинг аччиқ сабоқлари шундай дейди.

Мана, менинг уст бошимда ўзимники, танамдаги ширин жон эса Кунтангри ихтиёрида. Тамом, менинг

бошқа мажбуриятим йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Шу туфайли мен энг бой-бадавлат ва озод одамман! Ҳа, дунёнинг жамики неъматидан ҳам, иллатидан ҳам озоддурман! Етти иқлим менинг қаламравимдадур! — дарвиш илҳом ила жўшиб гапирар, у айтаётган фикрларнинг айримлари ҳоқон учун унчалик мақбул бўлма-са-да, сўйлагувчининг ширали овозидаги ажиб оҳанг тингловчини ром этмоқда эди. Дарвиш овози инсон руҳиятига қандай таъсир қилишини яхши билар ва ҳоқонни секин-аста баҳс-мунозарага ҳозирларди.

— Улуғ ҳоқон! Сен мени телба деб ўйлама, гапларим маъзини чақишга ҳаракат қил. Менинг бу дунёда ҳеч илинжим йўқ ва шу сабаб фақат тўғри сўзни сўзлагайман. Сен эса бу дунё ҳою-ҳавасларига боғланиб қолгансан ва тўғри сўзни ҳамма вақт ҳам айта олмассан! — дарвиш шу сўзларни айтар экан, ҳоқонга синчков разм солди. Авзойи ҳали ўзгарганича йўқ. Демак, тўғри сўзни ҳазм эта олса керак. Дарвиш аччиқ сўзлар салмоғини ошира бошлади:

— Сен, улуғ ҳоқон, ўзинг тузган буюк салтанатнинг буюк қурбонисан! Ҳа, сен ўз салтанатинг қулисан, қурбонисан!

Ўғузхон ҳам ўз навбатида дарвишнинг сўзлари қанчалар самимий эканини синаш учун унинг кўзларига тик боқиб, шундай деди:

— Ҳой, дунё кезган дарвиш, шу гапларинг учун бошинг кундага қўйилишидан кўрқмайсанми? Ахир, менинг бир ишорам кифоя-ку!

— Эҳ, улуғ ҳоқон, наҳот тушунмайсан, мен айтдим-ку, ширин жонимнинг олиш-олинмаслиги фақатгина Кунтангри иродасига боғлиқ. Сен-да мен сингари ожиз бандасан, Тангри иродасига қарши боролмайсан.

Ҳоқон яна кутилмаган меҳмонининг кўзларига тикилди. Бу кўзларда кўрқув эмас, хотиржамлик аломатлари зоҳир эди.

— Офарин, дарвиш! Сен нафақат танангда, балки руҳингда ҳам кўрқув аталмиш қулни маҳв этмишсан! Мен довжорак одамларни хуш кўрадурман! Давом эт, жон қулоғим бирла тинглайман.

Дарвиш энди ўзи учун хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилганди. У ҳикоясини давом эттирди:

— Кунтангри марҳамати ила умр басар этадурғон ҳар бир ожиз банда ёруғ дунёда ўзига ўхшаш бир неча мавжудот яратади. Ва билмайдик, вақт-соати келиб, шу мавжудотлар қандайдир маънода ўзларини яратувчининг ҳаётига зомин бўладилар, фалсафий тилда айтадиган бўлсак, уни инкор этадурлар. Ахир, ҳаётнинг бу шафқатсиз қонуниятини адолатли деб бўлурми? Йўқ, асло! Бу бир қараганда адолатсизлик бўлиб туюлади. Лекин аслида агар шу қонуният бўлмас экан, ҳаёт давомийлиги бўлмайди. Ўзинг ўйлаб кўр, дунёда энг буюк, адолатли инсон бўлмиш деҳқон ерга уруғ сочар экан, эзгулик уруғларини сочади. Ернинг илиқ сийнасига тушган уруғ, кун икки келиб ниш уради, яъни дон бағридан униб чиққан ям-яшил майса чириб бо-раётган донни инкор этади. Кўраяпсанми, шу биргина мисолда қанчалик адолатсизлик ва бир вақтнинг ўзи-да олий бир ҳақиқат яшириндур! Хўш, сен, етти иқлим ҳукмдори, шу қонуниятни инкор этаолармисан? Йўқ! Ҳеч қачон! Ҳаёт қонуниятлари кимгадир бўйсунгани-да, тобе бўлганида Ер юзидеги тириклик мавжуд бўли-ши дарғумон эди.

Дарвиш қаршисида турган улуғ ҳукмдорни ҳам уну-тиб, жўшиб сўзлар, Ўғузхон унинг пурмаъно сўзлари нақадар тўғрилигини ўйлаб, даҳшатга тушар, лекин бунини сиртига чиқармасликка ҳаракат қиларди. Дар-виш ҳам ўзининг шафқатсиз фалсафаси билан хоқон юрагига гулгула солганини яхши биларди. У Ўғузхон ва отаси ўртасидаги тож-тахт талашлишлари, унинг оқибатларидан яхши хабардор эди. Ҳар икки суҳбат-дош энди гап-сўзсиз ҳам бир-бирларини яхши тушу-на бошлаган эдилар. Дарвишнинг ёдига бир воқеа туш-ди. Ўшанда у эндигини дунё кеза бошлаганди. Бу воқеа уни жуда ларзага солган ва кейинги ҳаётига катта таъсир ўтказганди. Ҳозир шу воқеани хоқонга сўзлаб бермоқчи бўлди.

— Улуғ хоқон, — деди у салмоқлаб, — дунёнинг жамики неъматини битта ҳақиқий дўст ўрнини босол-майди, деган нақлга қандай қарайсан?

Хоқон ҳеч ўйлаб ўтирмай, саволга савол билан жа-воб қайтарди:

— Жуда яхши қарайдурман. Лекин қани ўша ҳақиқий дўст?..

— Офарин, улуғ хоқон! Бундай дўстни топиш жуда мушкул. Лекин мен узундан-узоқ ҳаётим мобайнида шундай ҳақиқий дўстни кўриш бахтига муяссар бўлдим. Лекин афсус, у менинг дўстим эмас, бировнинг вафодор дўсти эди. Агар бардошинг тутаман бўлса, шу ҳақда сўзласам.

— Сўйлайвер, дарвиш, сени тинглаш мен учун жуда мароқли! — деди хоқон.

Дарвиш навбатдаги ҳикоясини бошлади:

— Ҳали жуда еш эдим. Ҳинд мамлакатини кезиб юрардим. Ўшанда бу мамлакатда вабо тарқаган, шаҳар-қишлоқлар ҳувиллаб қолган, ҳар ер-ҳар ерда қалашиб ётган мурдалар киши юрагига беҳад ваҳм соларди.

Дарё соҳилидаги мўъжазгина бир қишлоққа кириб борганимда, чошгоҳ маҳали эди. Кимсасиз қишлоқ кўчаларини узоқ кездим. Бирор тирик жон йўқ, ҳатто ит, мушук сингари жониворлар ҳам кўринмас эди. Хароб бир кулба ёнидан ўтар эканман, заиф бир товуш диққатимни тортди. «Хайрият, тирик жон бор экан-ку!» дея ҳовлига кирдим. Қамиш айвон тагида 17—18 ёшлар чамасидаги ўспирин мук тушиб ўтирар, унинг қаршисидаги увадалар тагидан инграган товуш эшитиларди. Ўспирин мени кўргач, ўрнидан туриб салом берди. Унинг лаблари тарам-тарам ёрилган, эти устихонига ёпишган, дир-дир титрарди. Афтидан, унга ҳам ўлат текканди.

— Ҳамма қишлоқни тарк этибди, сен нега кетмадинг? Бу инграётган ким, аканг ёки укангми?

Йигитча бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ. Бу менинг дўстим. Уни ташлаб кетолмадим.

Бошимга биров гурзи билан ургандек бўлди. Мен ахир, нафс бандалари бўлмиш ака-укаларим жабридан қочиб дунё кезишга чоғланган одам эдим. Касал, қалтираб турган бу йигитча эса дўстини деб тангри қарваган қишлоқда қолиб, ўзини муқаррар ўлимга маҳкум этибди! Эй марҳаматли Кунтангри, — хитоб қилдим мен, — сен агар инсон юрагига меҳр ато этар бўлсанг, унинг адоси, чеки-чегараси бўлмагай!

Мен дунё кезиб, одаму одамгарчилик маъносини энди англай бошлагандим. Қишлоқда қолиб, ўша икки дўстни даволашга ҳаракат қилдим. Лекин ожиз банда,

қўлимдан ҳеч нима келмади. Икки дўст бир-бирлари-га термулганларича бирин-кетин вафот этишди. Уларни кўмиб, қабрлари тепасида аччиқ-аччиқ кўз ёши тўқдим. Улуғ хоқон, шуни афсус ила қайд этаманки, шундан сўнг узоқ умрим мобайнида бундайин садоқатли дўстларни ҳам, бундайин дўстликни ҳам кўришга муяссар бўлмадим. Хўш, айтчи, сенинг садоқатли дўстинг борми?

Ўғузхон бу саволга қандай жавоб беришни билмай, узоқ ўйланди. Яхши дўстларини бирма-бир кўз ўнгидан ўтказди. Энг аввало Йитик ва Қатилхонни эслади. Ҳа, улар фидойи дўст эдилар. Лекин хоқон жавоб қайтаришга шошилмасди. Дўсти учун қурбон бўлган йигит воқеаси унинг қалбини ларзага солганди. Шу аснода яна ёдига Ражо келди. Борбон қизи ҳам ажойиб дўст эди. У ўз қаётини хавф остига қўйиб, уни қутқозишга муваффақ бўлди. Агар ўшанда у Улуғ Ёвчилар саройида озгина ушланиб қолганида, боши сапчадек узиларди ва ҳозирги салтанат, тожу тахт, мартаба йўқ эди. Шуларни хаёлидан ўтказган хоқон дарвишга жавоб қилди:

— Ҳа, Ражо исми содиқ дўстим бор эди. Лекин афсус, мен унга муносиб бўлолмадим. У мени тутқунликдан озод этган халоскорим эди. Мен унинг яхшилигига жавоб қайтаролмадим. Шу армон мени ҳалихануз қийноққа соладур.

Яна орага жимлик чўқди. Дарвиш ўзи билиб-билмай хоқоннинг кўп йиллик қалб ярасини тирнаб қўйганди. Сирасини айтганда, Ражо қалб яраси эмас, балки хоқоннинг бир умрлик армони эди.

Зукко дарвиш Ражо номини эшиттач, суҳбатни муҳаббат мавзуйига буришга имкон турилганидан мамнун бўлиб, хоқоннинг ғамгин чеҳрасини бир муддат кутаттач, ўзининг узундан-узоқ ҳикоясини давом эттиришга қарор қилди. Қуёш тикка келиб қолганди, лекин мулозимлар хоқон ва дарвиш суҳбатини бузишга журъат этишолмас, улар ўз ҳукмдорлари ёмғир ёғаётган кезлар хаёлчан, суҳбатга мойил бўлиб қолишини яхши билардилар. Дарвишнинг қизиқарли суҳбати эса давом этарди:

— Улуғ хоқон, гарчанд, мени бу фоний дунёга қаттиқ боғлайдиган нимарсалар йўқ эса-да, қалбим ар-

монларга тўликдир. Ҳа, мен дунё ҳою ҳавасига берилмаган бўлсам-да, юрагимни армондан холи қилол-мадим. Ирода кучи бирла муҳаббатни маҳв этаолдим, лекин юрагимдан у қолдирган ғамнок изни йўқотишнинг сира имкони бўлмади.

Ҳоқоннинг чехраси ҳамон ғамгин эса-да, кўнгли еришмоқда эди. Зеро, муҳаббат шундайин улуғ бир кучки, унинг изи, ҳатто армони ҳам юракка ойдинлик олиб кириши мумкин экан. Ҳоқон Ражо ҳақида юракни ёндирувчи бир армон ила ўйлар экан, кўнглининг энг олис, зулумот бурчаклари ҳам секин-аста ёришиб борарди. Ражо армони — бу эришилмаган орзу, бахтсиз орзу, бахтсиз муҳаббат бўлса-да, тама, илинжсиз туйғу эди ва шу боис кўнглига ёруғ ҳислар олиб кирарди.

Ўғузхон дарвишнинг Хонтангри қорлари янглиғ оппоқ соқоли, нуроний чехрасига меҳр билан боқиб, хитоб қилди:

— Эй дарвиш, юрагимга овриқ олиб кирдинг, лекин бу овриқ қалбимни янгилагандек бўлди! Бундоқ ўйлаб қарасак, сен билан мен бир-биримиздан жуда йироқ одамлармиз. Мен — етти иқлим ҳукмдори, сонсаноқсиз бойликлар эгаси. Сен — эғнидаги кийимидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган, ўз сўзинг билан айтганда, дунё ҳою ҳавасига берилмаган инсон. Лекин бу сиртдан шундай. Аслидачи? Аслида сен ҳам, мен ҳам бир одаммиз. Бизни бирлаштирадиган нимарса армондур! Мен кўнгли кўчаларига юрдим, нимани истасам, ўшанга эришдим. Лекин барибир армоним бор, армон қулидурман. Сен ҳамма нарсадан мосувосан, шунга қарамай, кўнглингни ҳамон армон кемиради. Энди, сену менинг баҳсимизда ким ҳақ эканини Кунтангридан бошқа ҳеч ким ажрим қилолмагай! — Ўғузхон ушбу сўзлари ила дарвишни мот этдим, дегандай унга қолибона назар ташлади. Зеро, у, бир умр қолиб бўлиб келган инсон, буни табиий бир ҳол деб ҳисоблар, гўё қолиблик унинг қисмати эди. Ҳолбуки, бу фикр ғалат эди ва буни дарвиш яхши биларди. Шу боис дарвиш мийиғида қулди, бошини сарак-сарак қилди. У мағлуб одамга ўхшамасди. Дарвиш тантанавор оҳангда шундай деди:

— Фикринг ялат, улуғ хоқон! Агар рухсат этсанг, мен буні исботлайман!

— Рухсат, дарвиш, сўз уммонида сен жуда яхши сузувчидурсан!

Лекин кекса, кўпни кўрган дарвиш сўз уммонида ҳар қанча яхши сузгувчи бўлмасин, ақлли одамлар баҳс-мунозарага берилиб кетишлари яхши эмаслигини тушунарди. Шу боис одоб доираларидан чиқмай, ўз фикрини илгари суришга ҳаракат қилди.

— Ҳа, — деди у, — армон иккимизни бирлаштирадур. Лекин ана шу армон туфайли иккимиз бир-биримиздан фарқ этадурмиз. Сабаби — менинг армонларим ойдин, тамасиз армонлар. Сенинг армонларинг — деярли барча орзу-умидлари рўёбга чиққан, етти иқлимни қаламравига олган одамнинг армонларидир ва сирасини айтганда, уларни армон ҳам деб бўлмас.

Дарвишнинг бу сўзлари хоқоннинг суяк-суягидан ўтиб кетди. Лекин у тишини тишига қўйиб чидади. Кўнглида: «Эй Кунтангри! Менга ҳатто армонни ҳам раво кўрмасалар-а!» дея хитоб этган бўлса-да, буні сиртига чиқармади.

Дарвиш сўзлари хоқонни чақиб олаётганини тушуниб турарди. Лекин кўнглида ўзини ҳақ ҳисобларди. Тўғри-да, ахир бутун умри роҳат-фароғатда ўтган хоқон ва қашшоқ дарвиш армонлари шаклан бир хил бўлса-да, мазмунан бошқа-бошқа нарсадир. Ахир, хоқон минглаб гўзаллар марҳаматига сазовор бўлган, бечора дарвиш эса эътиқод дея ёлғиз суюқлиси висолига етолмаган, тўғрироғи, унинг васлини ўзи инкор этган.

Бу ўринда ҳар икки баҳслашувчига эътироз билдирмаган ҳолда шуни эътироф этиш жоиздирки, армон ойдин бўладими, қора бўладими, бу барибир армондир ва у ҳар икки ҳолатда ҳам юракни ўртайди.

Дарвишнинг сўзлари фақатгина хоқонни ўртамаётганди. Армон ҳақида фалсафий фикр юритар экан, дарвишнинг чап кўкси жизиллаб турарди.

У овозида ададсиз бир андуҳ билан навбатдаги ҳикоясини бошлади:

— Ўшанда 35 ёшда эдим. 15 йилдирки, дунё кезардим ва тақдир тақозоси ила Улуғ уммон соҳилида

балиқчилик ва овчилик билан кун кечирадиган уруғ қўналғасида меҳмонда эдим.

Бу уруғ одамлари жуда бақувват, жасур, ёш боладек содда ва қувноқ эдилар. Табиат қўйнида эмин-эркин яшаш ва тирикчилик учун ҳар кун у билан баҳсга киришиш уларда эпчилик, мардлик ва дов-юраклик хусусиятларини тарбияларди. Бу уруғ аёллари ҳам жуда гўзал бўлиш билан бирга, кучли, эпчил эдилар. Мен бу ажойиб одамларни яхши кўриб қолдим-у, Улуғ уммон соҳилида бир муддат қолиб кетдим. Уларнинг жуда оддий ҳаёт тарзи мени мафтун этганди.

Мен эрта тонгда туриб, уфққа тикилганимча қуёш чиқишини томоша қилардим. Улуғ уммоннинг ўркак-ўркак тўлқинлари қуёш нурларидан алвон рангга бўялар, оппоқ чағалайлар сувга тўш уриб учишар, соҳил ажабтовур оҳангларга тўларди. Олис-олисларда балиқчиларнинг улуғвор қўшиғи бўрондек гувилларди. Бу қўшиқ бир умр Улуғ уммон билан курашиб чарчамаган мард ва матонатли кишилар қўшиғи эди. Балиқчилар ризқ-рўз учун улуғ ва қудратли сув уммони билан кун сайин баҳсга киришар, бу баҳсда дам ғалаба қилар, дам мавлублият аламини чекардилар. Улуғ уммон вақт-вақти билан балиқчиларнинг кимсасиз қайиғини қирғоққа чиқариб ташлар, шунда уруғ мотам либосини киярди. Лекин яна эртасигаёқ балиқчилар ўзларини Улуғ уммон тўлқинларига урардилар. Ҳаёт қонуниятлари ана шундай шафқатсиз эди.

Табиатнинг ана шу гўзал гўшасида илк бора юрагимга ишқ меҳмон бўлди. Бу муҳаббатнинг пайдо бўлганини ўзимдан бўлак ҳеч ким билмасди. Ҳатто ўша, мен шайдо бўлган қизнинг ўзи ҳам билмасди. Эҳтимол, қиз кўз қарашларимдан нимадир сезган бўлиши мумкин. Лекин мен изҳори ишқ этмадим. Мен, дунё кезишни ихтиёр этган инсон, муҳаббатдек буюк туйғу масъулиятини зиммамга ололмасдим. Шундай гўзал қизни дарбадар ҳаётимга шерик қилишни истамасдим. Дарвоқе, қиз мени севадими, йўқми, буни ҳам билмасдим.

Шу тахлит бутун вужудимни куйдираётган илк муҳаббатимни қалбим қаърига кўмдим-да, қўналғани ҳеч

кимга билдирмай тарк этдим. Мени шунчалар ҳур-матлаб, меҳмондўстлик кўрсатган жамоа билан ҳатто хайрлашолмадим. Гап хайр-хўшга тақалса, иродасизлик қилиб, шу ерда қолиб кетаман, деб қўрқдим.

Ахир, мен нафақат ўша қизни, балки бутун жамоани, Улуғ уммон соҳилидаги тонготару кунботарларни севиб улгургандим. Ана шу севги мени яна мол-дунёга, хирсу ҳаваста боғлаб қўйишидан чўчидим. Зеро, кўнгилнинг ҳали-ҳамон биз билмаган қоронғи кўчалари кўпдир ва инсон ўзи билмаган ҳолда кўнгил қулига айлангусидир!..

Орага оғир сукунат чўқди ва шу тариқа хоқон ва дарвиш мунозараси якун топди.

Ўғузхон ўзининг кутилмаган меҳмонига катта иззат-икром кўрсатди. Орадан бир неча кун ўтиб, у билан яна ҳамсуҳбат бўлиш истагини изҳор этди. Лекин мулозимлар бу сирли дарвишнинг ўзи тугул, ҳатто изини ҳам тополмадилар. Хоқон юрагига қулғула солувчи, аксарият жавобсиз саволларни ўртага ташлаган дарвиш сирли тарзда ғойиб бўлганди. Энди Ўғузхон ўзи ёлғиз қолган дилгир оқшомларда дарвиш ила ғойибона суҳбат қуларди.

Нажот фариштаси. Тазарру

Одатда, ҳаётининг олтин кузи ўтиб, қиш мавсумига қадам қўйган инсонлар фалсафий фикрлашга, мушоҳадага мойил бўлиб қоладилар. Интиҳо яқинлиги, ҳаёт қонуниятларининг ўта шафқатсизлиги шунга ундаса, не ажаб? Ўғузхон ҳам бундан мустасно эмасди. Ва айниқса, ўша, сирли дарвиш билан бўлган суҳбатдан сўнг унинг кўнглида ҳаётдаги ўз ўрни тўғрисида шубҳа-ғумонлар янада кўпайиб кетганди.

Хоқон ўғиллари, невараларининг оналари билан муносабатларини кўриб, уларга ҳавас қиларди. Онадан жуда эрта ажралиб, унинг меҳрига қонмаган Ўғузхон ўзи неваралик бўлганида ҳам онасини тез-тез қўмсарди.

Шаҳзодалар асосан оталиқ ва энагалар тарбиясида эдилар. Ўғузхон онаси билан кам учрашса-да, уни бе-

ҳад яхши кўрарди. Онаси жуда кўҳлик аёл эди. Лекин у жуда камтар, камсуқум бўлганидан, хоқон Туманнинг бошқа хотинларидан кескин фарқ қиларди ва улар билан унчалик чиқишмасди.

Хоқон Туман ғолибона юришларининг биридан қайтганидан сўнг, орадан уч кун ўтгач, Ўғузхоннинг онаси саройдан сирли тарзда ғойиб бўлди. Буни биров билди, биров билмади. Билганлар-да хоқон ғазабидан кўрқиб, лом-мим демадилар. Ўшада Ботур номида бўлган Ўғузхон етти ёшда эди. Ўша тонг иссиқ езнинг бошқа тонгларидан сира фарқ қилмасди, лекин у ўзининг алақандай дилгир ва мотамсаролиги билан бола хотирасида қолди.

Энага уни негадир барвақт уйғотди. Янги, оҳорли кийимларини кийдирди. Икковлон бафуржа нонушта қилдилар. Энага жуда ғамгин эди, кўзларини шаҳзодадан яширарди. Сўнгра у бирдан пиқиллаб йиғлаб юборди. Елкалари силкиниб-силкиниб, жуда ғариб, нотавон одамларга ўхшаб йиғлади. Энагасини жуда яхши кўрадиган шаҳзода ҳайрон, уни қандай юпатишни билмасди. Энага эса ўзининг ҳозирги хатти-ҳаракатлари хоқон Туман қулоғига етса, боши танасидан жудо бўлишини билса-да, ўзини тўхтатолмас, хун бўлиб йиғларди.

— Йиғла, сен ҳам йиғла, болам, енгил тортасан, — деди энага шаҳзодани бағрига босиб. — Йиғла, бўлмаса юрагингда бир умрлик армон бўлади!..

Шаҳзода энага нега бундай деяпти, нега хун бўлиб йиғлаяпти, сира тушунолмасди. Энагасига раҳми келганидан йиғламоқчи бўларди-ю, лекин йиғлаёлмасди. Охири, энага ҳаётини беҳад хавф остига қўйиб бўлса-да ёрилди:

— Болам, сен бутун йиғлашинг керак! Сен бутун ўзингнинг энг меҳрибон одамнинг ила видолашасан. Ўша меҳрибоннинг бутун жуда олис сафарга чиқмиш. Бу сафардан у қачон қайтишини Кунтангридан ўзга ҳеч ким билолмайдур, кўзичоғим! — деди энага шашқатор ёшларини енги билан артар экан.

Боланинг мурғак қалби қандайдир ёмон бир нарсани туйди. Лекин у меҳрибон кишиси-ла видолашиш — ўлим эканини қайдан билсин?

Шаҳзода знага хун бўлиб йиғлаган ўша машъум тонгда онаизоридан жудо бўлганини орадан кўп йиллар ўтиб, эр етгачгина англади.

Шундан сўнг у қачонки оғир, умидсиз вазиятга тушиб қолса, кўз ўнгида онаси сиймосини гавдалантирар ва шу туфайли қандайдир мўъжиза юз бериб, у мушкул аҳволдан қутулиб кетарди.

Шаҳзода Улуғ Ёвчилар саройидан қочиб, Тангри қумликлари сари йўл солганида худди шундай бўлди. Ҳали чексиз қум уммонининг охири кўринмас, шаҳзоданинг оти ҳолдан тойган, ўзининг эса ташналиқдан тили танглайига ёпишганди. Ана шунда у энг аввало Кунтангрига илтижо қилди. Худди шу аснода кўз ўнгида онасининг масъум чеҳраси намоён бўлди. «Она, онажон, ёрдам бер! Акс ҳолда мен ҳалок бўлгайман. Қумликлар мени ютиб юборади!» — ўз-ўзидан пичирлади унинг лаблари. Унинг кўз олдини кўкимтир туман қоплаган, алаҳларди. Чуз ўз ҳолича секин йўртиб борарди. Жонивор бирдан сергак тортди, у шу яқин орада сувнинг салқин нафасини сезган эди.

Орадан кўп ўтмай аргумоқ ўзининг янги хожасини чучук сувли қудуқ тепасига олиб келди ва беихтиёр кишнаб, ер тепина бошлади. Шаҳзода сесканиб кўзларини очди. Нигоҳлари олдини тўсиб турган кўкиш парда йўқолди, у ўзини қудуқ тепасида кўриб, Кунтангри ва онасига шукроналар қилганича бошини от ёлига босди. У муқаррар ўлим чангалидан халос бўлган эди.

Шундан сўнг у бутун ҳаёти давомида яна нечача мушкулотлардан шу тахлит халос бўлди. Бу қандай мўъжиза эканини хоқон изоҳлаёлмас, бу сир унинг юраги қат-қатига яширин, ундан ҳеч кимса воқиф эмасди. Она сиймоси ўрил учун барча бало-қазолардан халос этувчи нажот фариштаси бўлиб хизмат қиларди. Ўғузхон ўзининг салтанат тахтига чиқарилиши Кунтангри иноятидан, доимо боши омонлиги эса онаизорининг руҳи қўллашидан деб биларди ва ўғиллари шаҳзодалар ҳам шундай бахтта муяссар бўлишларини жуда-жуда истарди.

Ўғузхон ўз саройида бир муддат меҳмон бўлган сейистонлик машҳур қўшиқчи куйлаган сатрларни тез-тез ёдга оларди.

Бу дунёда икки буюк зот бордир — буларнинг бири она, иккинчиси деҳқондур.

Шул икки зот хоки-пойини кўзингизга суртинг, одамлар. Зеро, шулар туфайлигина дунёда тириклик, ҳаёт мавжуддир!.. — куйланарди бу қўшиқда.

Бу қўшиқ сўзлари одамга шундай таъсир қилардики, шунча жангу жадал, қон кўриб дийдалари қотган Ўғузхон тоб беролмай, кўзлари намланарди. Хаёлида Хонтангри чўққилари ларзага келар, дараларда шовқин солиб оқаётган дарё ҳам бир зум тўхтаб, қўшиққа қулоқ тутарди гўё.

«Она, онажон, — фикран хитоб қиларди улуф хоқон, — хоки пойингни кўзимга суртмакка тайёрдурман. Лекин хокнинг қайдалигини билмайдурман-ку! Сен мурғак тасаввуримда Йўқлик, Мавҳумот диёрига кетган эдинг. Меҳрибон энага сени жуда олис сафарга кетган, қачон келишини Кунтангридан ўзга ҳеч ким билмайдур деганди. Энага сенинг бир кун эмас, бир кун Йўқлик ва Мавҳумот диёридан қайтиб келишингга мени ишонтиролганди.

Мен сени узоқ кутдим, лекин сен Йўқлик ва Мавҳумот диёридан қайтмадинг. Сенинг қайтишингга бўлган умид ва саринч мени сақлаб қолган бўлса не ажаб?..»

Хоқон ҳаёти шомида ўзига ҳаёт бахш этган онаси ҳақида ўйлар экан, кўнгли гард-ғубордан фориг бўлиб бораётганини ҳис этарди.

Сирасини айтганда, сирли дарвиш билан юзма-юз, онаси билан ғойибона суҳбатлар шавкатли хоқоннинг ҳаёт билан секин-аста видолашуви эди. У яхши билардики, дунёдаги жамики тирик мавжудот эртами, кечми ўлим шаробини силқоргусидир. Ўғузхон ўша машъум ўлим шароби тўла жомни қўлга олишдан олдин ерув дунёда қилган яхши-ёмон амаллари учун Кунтангри олдида тазарру қилмоқда эди...

Улуф кишиларнинг гуноҳлари-да улуғдир ва уларнинг тазарруси ҳам ҳаминқадар.

Хоқон ҳаёт йўлларининг паст-баланд кўчаларига бирма-бир кириб чиқар, савоб ишлари кўпми, гуноҳ ишларими, билолмай ҳайрон эди. У энг аввало улкан салтанат бунёд этиш учун тўкилган қонлар учун та-

зарру қилгиси келарди. Йўқ, у ўз қаламравидаги юрт келажаги учун қилинган қолибона юришлардан пушаймон эмасди. Аксинча, бу юришларга Кунтангри фатвоси, унинг номидан амалга оширилган улур ишлар сифатида қарарди. У бекордан-бекорга, кимнингдир қайсарлиги, кимнингдир гумроҳлиги оқибатида тўкилган қонлар учун тавба-тазарру қиларди, холос.

Хоқон аксарият ҳукмдорлар сингари шикорни хуш кўрарди. Лекин ўзининг бу сеvimли машғулоти табиатга, унинг ажралмас қисми бўлган ўсимлигу ҳайвот дунёсига қанчалар зарар келтириши ҳақида ёшлигида сира ўйлаб кўрмаганди. Энди эса у сон-саноксиз мулозиму ов амирлари билан бир ҳафталик шикори табиат учун қанчалар қимматга тушишини яхши биларди. «Эҳ, хом сут эмган банда, сен оқшомлари ой ёруғида ётиб, шабнам қўнган гул-кўкатлар, майсалар ҳидига сармаст бўлишни яхши кўрардинг, ҳозир ҳам жон-дилинг билан шунга интиласан. Лекин бутун умринг давомида жангу жадаллар, шикорлар давомида отларинг туюқлари остида топталган алвон лолалар, яшил майсалар ҳақида ҳеч ўйлаганмидинг? Йўқ, албатта! Ҳолбуки, сенинг 400—500 минг кишилиқ отлиқ қўшининг вораг қилган олтин водийлар, серўт яйловлар, бор-роғларнинг сон-санови йўқ. Яхшиям, кеч бўлса-да эсинг кирди ва ворагли шикорларни бас қилдинг, уруш отларини яйловларга қўйиб юбординг. Начора, Кунтангри марҳаматли, зора гуноҳларингни кечирса?..

Ўғузхон зукко ва салоҳиятли ҳукмдор, ўз аҳволи-руҳиясидаги ўзгаришларни сезиб турарди. Ёш ўтаверган сайин кўнгли нозиклашиб, гўзал, нафис нимарсаларга қизиқиши тагин ҳам ортиб борарди. Хос табибининг айтишича, унинг ёшида, бу табиий бир ҳол, қартаяётган киши табиатан яна ёш болага ўхшаб қолармиш. Бола кўнглида эса ҳайрат жуда мўл бўлади.

Кейинги кунларда унинг пушаймон, тазарруга тўла кўнглининг жуда олис бир бурчагида аллақандай ёруғ бир туйғу жимирламоқда эди. Бу туйғу унга тинчлик бермас, хоқон ўзини сархушдек ҳис этарди.

Бу ҳолат ўша, йигитлик чоғида ошиқ бўлган пайтдаги ҳолатга ўхшаб кетар, лекин ошиқлик эмасди. Хо-

қон ёшлигида кўнгли тусаган ҳамма нарсага осонлик билан эришар, хоҳлаган ғоясини ҳаётга татбиқ эта оларди. Энди эса кун сайин бунинг иложи ҳам, имкони ҳам камайиб бораётир. Қани энди, имкони бўлса-ю, Гўзаллик — қаламравимдаги эмас, балки бутун Дунёнинг, Инсониятнинг бебаҳо бойлиги дея эътироф этилишига эришсам. Эҳтимол, қаламравимдаги ўлкаларда бунинг имкони топилар, лекин Дунё бўйлаб амалга ошириб бўлмайди. Ҳа, Дунёни эзгулик сари фақатгина Гўзаллик элтиши мумкин! Мен бир умр қилич кучига таяниб, сон-саноксиз мамлакатларни фатҳ этдим. Лекин инсониятни яхшилик сари бир баҳя ҳам олға силжитолмадим. Демак, уруш қилиб, эзгуликни тарбиялаб бўлмамай. Мен инсонни эзгулик сари фақатгина гўзаллик етаклашини жуда кеч тушуниб етдим. Шу боис Гўзаллик — жаҳоннинг энг катта бойлиги дея бонг ургим келади!

Бу гўзаллик совуқ ва шафқатсиз эмас, балки меҳрибон ва адолатли, ёлғон, риё аралашмаган бўлиши лозим. Маълумингизким, инсон зоти аралашган нимарсалар бунчалар соф бўлолмамай. Хўш, қани ўша меҳрибон ва адолатли Гўзаллик?! Менимча бундай гўзаллик фақатгина Кунтангри иродаси ила, фақатгина Табиат марҳамати ила содир бўлмоғи мумкиндир. Ҳа, фақатгина содир бўлиши мумкин! Зеро, мен айтган Илоҳий Гўзаллик яралмамай, балки содир бўлмай!..

Кўк бағрини чок-чок этиб чақмоқ чақди. Бу ғорат қилувчи куч, лекин у ҳеч бир бандага бўйсунмамай. У ёлғиз Кунтангри ва она табиат иродасигагина боғлиқ. Табиатнинг ана шу ҳодисаси биз, гумроҳ бандаларга тобе бўлганида борми, Дунёда қабохат ҳукмрон бўлиши ҳеч гап эмасди.

Ҳоқон яна ўша сирли дарвиш билан бўлган суҳбатини эслади. «Эҳ, зукко дарвиш, сен ҳамма нарса ҳақида гапирдингу, лекин энг асосий ва энг шафқатсиз нарса ҳақида эса ҳатто оғиз ҳам очмадинг?.. Нега шундай қилдинг, ҳамон тушунолмайман. Ахир, бу ёруғ оламда энг адолатли, айни пайтда энг шафқатсиз нарса бу — вақт-ку! Вақт ҳеч бир салтанату ҳукмдорни, ҳеч бир мавжудотни ва ҳатто мен сажда қилмоқчи

бўлган Гўзалликни-да аямагай. Ким буюк, ким ночор киши эканини ҳам фақатгина вақт аталмиш ҳукмдор белгилайдур. Ҳа, бутун Борлиқ, Мавжудот вақт измидадур! Вақтнинг ўта шафқатсизлигида ҳам ўзига хос адолат таптанаси мавжуд!

Зеро, ҳар бир ишнинг, у эзгуликми, қабоҳатми, барибир аввали ва охири бўлиши зарур. Ва ана шу аввал-охирни-да вақт белгилайди. Эсимда, йигитлигимда қиличимни бир сермасам, ундан ўт чақнар эди. Энди эса ана шу ўт кўзларимда ҳам, қиличимда ҳам кўринмайдур. Шулар эмасми, Вақтнинг шафқатсиз нафаси?..»

* * *

Ўғузхон — номи рақиблари юрагига ғулғула соладиган ҳукмдор умрининг охирида фақатгина фалсафий ҳаёллар оғушида бўлди, десак ҳақиқатга хилоф иш қилган бўламиз. Чунки улкан салтанатни бошқариш ҳоқондан катта куч, салоҳият ва вақт талаб этиши табиий. Ҳоқон тахт вориси этиб катта ўғил Кунхонни тайинлаган бўлса-да, қолган беш ўғли ва невараларнинг давлатни бошқаришдаги ўрни уни кўп ўйлашга мажбур этарди. Чунки инсоният тарихида отаси ўлимидан сўнг тож-тахт талашиб салтанатни барбод этган сулолалар кўп учрайди. Ҳоқон ўғилларига бундай қисматни сира-сира истамасди. Унинг шерсифат олти ўғлони салтанатни кенгайтириш, бўйсунмаган мамлакатларни фатҳ этишда оталарига ҳамсафар, ҳамкор бўлиб, баланд қалъалар, осмон кенглигидаги кўрeronларни олган эди. Ота уларнинг ҳар бирининг ҳурматини жойига қўйишни истарди. Бир тасодиф бўлиб, отани узоқ ўйлашга мажбур этган муаммо ҳал бўлди-қолди.

Олти шаҳзода шўҳ-шодон бир кайфиятда шикордан қайтар эдилар. Иттифоқо, йўлдан олтин суви юритилган учта камон ўқи ва зардан ишланган камон топиб олдилар. Ҳофиз Таниш Бухорий таъбири билан айтадиган бўлсак, камон янги ой ва маҳбубалар қошидай қийоч эди. Ўқлар фитна қўзғолишидан хабар бериб, дилбарлар туфайли қон тўкилишини кўрсатиб турарди.

Шаҳзодалар йўлдан топиб олган нарсаларини оталари ҳузурига олиб келиб, «қандай қилиб тақсимлаб оламиз?» деб сўрадилар.

Ҳоқоннинг чехраси ёришиб кетди. У ўғиллари топиб келган нарсада рамзий маъно кўриб, ёруғ табасум қилди. Камонни учала катта ўғлига берди ва уларнинг наслидан бўлган қавмларга «бузуқ» деб ном берди. Бу ўринда «бузуқ»нинг маъноси бузиш, парчалаш демакдир. Яъни, камонни тақсимлаш учун албатта бузиш зарур бўларди. Уларга «бузуқ» деб ном қўйилишининг яна бир сабаби, катта ўғиллари наслидан бўлган қавмларни емон кўзлардан асраш нияти эди. Бу қавмларнинг ўрни лашкарнинг ўнг қанотида муқаррар қилинди. Камоннинг табиатида ҳукмдорликдан бошқа нарса йўқлигидан, камон билан бирга подшоҳлик рутбаси ҳам учала катта ўғлига иноят қилинди. Камон ўқларида эса итоат ва хизматқорлик табиатидан ўзга нарса йўқ. Ўқлар ҳам элчига ўхшаб, ҳаммаша тўғри келиб, тўғри кетади. Шу боис олтин суви юритилган учта камон ўқи учала кичик ўғилга тақдим этилди, улар катта ўғилларга тобе эканликлари алоҳида уқтирилди. Кичик ўғиллар наслидан бўлган қавмларга «учуқ» номи берилди. «Учуқ», яъни уч ўқ. Уларга лашкарнинг сўл қаноти насиб этди.

Ҳоқон ўғилларининг пошшоликдаги ўринларини шу тахлит муқаррар қилгач, катта базм уюштирди. Бу базм ҳақида кўпгина қасида, дostonлар битилдики, уларнинг айримларига назар ташланса, фойдадан холи бўлмас. Ҳофиз Таниш Бухорий бу базмда тўқсон минг қўй, тўққиз минг бия сўйилди, деб ёзади. Бир шоир: «Ғамдан бошқа ейиладиган ҳамма нарса бор эди» деса, яна бирови: «Ғам чекишга ҳам рози бўлган эдим, лекин у йўқ эди», дейди. Базмнинг заъфар қўшиб пиширилган қиймалик палови, нозанин аёқчилар узатган май кўп таърифланади. Агар ўша базм дастурхони ушоқлари бир жойга жамланса, то қиёмат қойим бўлгунча муҳтож насибахўрлар қорни ўшандан тўярди, дея маҳобат қилинади. Низомий битган шеърда таъкидланишича, етти фалак дастурхони ноз-неъматини ушбу базм дастурхонидан бир луқмагина, холос. Кайхусрав жомин эса Ўғузхоннинг бир пиёласига ҳам тенг бўлолмас.

Ўғузхон базм охирида юқори мартабали киши-ларни олтин тож, кулоҳ ва зар камарлар билан сий-лади.

* * *

Улуғ ва саодатли хоқон Ўғузхон руҳининг қуши-тан қафасида парвоз этиб, «Иржаиъ» кунгураси усти-га қўнғач, Кунхон салтанат тепасига келди. Янги ҳукм-дорнинг бахт қуши юксакларга парвоз этиб, мамлакат аҳлини ўз паноҳи қаноти остига олди. Етмиш йил мобайнида раъият Кунхон ва Кунтангри ҳимояти ва иноятининг доимий паноҳида бўлди. Бу даврда ҳеч бир ҳушёр кулоҳ зулм овозасини эшитмади ва ҳеч кимнинг кўзи бедодлик юзини кўрмади.

Ўғузхон давлатининг инқирозидан минг йил ўтгач, турк ва мўғул қабилалари ўртасида низо, ғанимлик содир бўлди. Ҳа, Буюк Ўғузхон айтганидек, содир бўлди! Чунки Бахт ҳам, Бахтсизлик ва Бахтиқаролик ҳам содир бўлади!

Хоқонлик Элхон ибн Денгизхон қўлига ўтгач, у Мовароуннаҳрда подшоҳ бўлган Фаридуннинг ўғли Тур устидан ғалаба қозонди ва жангда мўғулларнинг кўпчи-лигини қириб ташлади. Неча минглаб мўғулдан ҳам-роҳлари ва хотинлари билан қочоқлар кemasига ту-шиб жон сақлаган Қаён ва Нукузгина омон қолди-лар.

Б а й т:

*У водийда урушувчилардан ҳеч ким қолмади,
Гарчи қолган бўлса ҳам, қарғас* таомидан бошқа
нарсасиз.*

ХОТИМА

Бепоён кентликлар, тоғ, саҳролар фарзандлари бўлмиш турклар тутқунлик ва мутеликка сира тоқат қилолмасдилар. Улар тиз чўкиб яшашдан тик туриб ўлишни афзал билдилар.

* Қарғас — мурда ейдиган афсонавий қуш.

Олижаноб Бўрилар авлодидан бўлган Қутлуғ ва унинг укаси Қапағон ҳамма нарсадан мосуво бўлган ўз уруғларини Олтой чўлларига олиб келдилар.

Қутлуғнинг ўғли Қултегин ва икки дўсти Тунюқуқ ва Қуличтур ўз миллатлари озодлиги, буюк саҳрода бир қарич ерга — ўз Ватанларига эга бўлиш учун бутун умрларини фидо қилдилар. 40 йил давомида истилолар, ўзаро жанжалларга қарамай, озодлик учун курашдилар. Улар тинчликни асраб қолиш, давлатлари рамзи бўлмиш бўри боши тасвири туширилган байроқни янада баланд кўтариш учун жон олиб, жон бердилар. Лекин, барибир, орадан 20 йил ўтиб, ҳаммаси барбод бўлди. Миллат фахри ҳисобланмиш Тунюқуқнинг қизи Қочқинхон халқ орасига низо уруғларини сочди, давлат шаъни, ор-номусини ўйнаши оёқлари остига ташлади. Оқибатда Буюк Саҳро қонга ботирилди, миллатнинг йўқолиб кетиш хавфи туғилди.

Кўк турклар давлати, Қутлуғ асос солган давлат жуда заифлашиб қолганини кўрган қарлуқлар тўрт томондан ҳужум қилишарди.

Қутлуғ, Тунюқуқ ва Қултегин сингари дўст ва сафдошларидан ажраб бир ўзи қолган 80 яшар Қуличтур бу хўрлаш ва бедодликларга қарши нима қилишини билмайди. У, кўп жанг кўрган мард лашкарбоши душманга ташланиш учун ўзидан бошқа одам тополмайди. Ўз миллатининг арслони Қуличтур не қилсин, ўғилларини ўлдиришди, келинларини хўрлашди... Бўри бошли байроқни кўтарадиган қўл қолмади.

Қария Қуличтур мард одам эди, мардларча ўлишни афзал билди. У отига миниб, қиличини яланғочлади, қўлига байроқни олиб, душман устига шердек ташланди. У бир неча қарлуқни чошиб ташлади, сўнгра яраланиб, отдан қулади. Бутун умри давомида бирор марта енгилмаган, марлубиятнинг аччиқ шаробини ҳеч тотиб кўрмаган саркарда бўри бошининг олтин ҳалли тасвири туширилган байроқни кўксига босганча жанг майдонида сарнигун ётар, сон-саноқсиз отлиқлар унинг танасини босиб, мажаклаб ўтардилар. Кекса Қуличтур ўзи бутун умрини бахшида этган иш — халқи озодлигининг ўлимига гувоҳ бўлгандан кўра от туёқлари остида топталишни афзал билганди.

Ўрхундарё соҳилларида изғирин шамоллар эсади, бу шамоллар таъсирида тошлар тилга кириб, ўзларининг сўнгсиз дostonларини бошлайдилар. Қутлуғнинг набираси Йўллик Ўрхун тошларига битган Олижаноб Бўрилар — кўктурклар ҳақидаги қайғули тарих шу тариқа жонланади, тоғ даралари, водийларда, бутун Борлиқ ва Коинотда акс садо бера бошлайди.

Бухоро томонларда эса қарлуқлар наслидан бўлмиш яғмо қизлари рамгин, дил ўртар қўшиқ куйлайдилар:

*Давлатли халқ эдим, давлатим қани?
Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани?..*

*1998 йил сентябрь — 2004 йил декабрь.
Ромитан—Тошкент—Дўрмон.*

БУХОРОЙИ ШАРИФ ЭЛЧИЛАРИ

Тарихий қисса

БИРИНЧИ ҚИСМ

Петербургдаги суҳбат

1714 йил. Савр ойининг ўрталари. Санкт-Петербург. Баҳор анча қариб қолган бўлса-да, ҳаво совуқ, осмонда қўрғошинранг оғир булутлар сузиб юрибди. Дарё томондан намчил шамол эсади. Оқшом чўкаётир.

Соҳилдаги икки қаватли уй хоналарида бирин-кетин шамлар ёқилди. Чоғроқдина, жиҳозлари унча серҳашам бўлмаган хонада рус подшоси Пётр I^{*} оромкурсига чўкканича хаёл суриб ўтирибди. Унинг ўткир нигоҳлари дераза ортида қуюқлашиб бораётган қоронғилик қаъридан ниманидир излайди. Қуюқ соч, кўркем мўйлов, катта-катта ёрқин кўзлар 42 яшар подшоҳни янада салобатлироқ кўрсатади.

Эшикда мулозим кўринди. У подшоҳга таъзим этиб, шундай деди:

— Князь Александр Бекович-Черкасский^{**} келди. Хузурингизга киришга изн сўрайди.

— Айт, кираверсин, — деди подшоҳ ва ўрнидан қўзғалди.

Преображенск лейб-гвардия полки капитан-поручиги либосидаги кенг елкали, хушқомат, 35—36 ёшлар чамасидаги киши хонага шахдам одимлар билан ки-

* Буюк Пётр I — 1682 йил 27 апрелдан рус подшоси, 1721 йил 22 октябрдан Россия императори. Давлат арбоби, саркарда ва дипломат. У Россия мунтазам армияси ва ҳарбий-денгиз флотига асос солган. Маориф ва маданият соҳасида катта ислохотлар қилган. Лекин шу билан бирга қизиқдон, раҳмсиз, ўта эҳсон бўлган, ҳатто 1718 йилда ўз ўғли шаҳзода Алексейни ўлимга ҳукм этган. Россия Пётр I даврида империя деб эълоҳ қилинган.

** Александр Бекович-Черкасский — христиан динига кяргунча асл номи Давлат Мирзо бўлган. Рус подшоси хизматидаги кабардалик князь. Пётр I 1707 йилда уни чет элга ўқишга юборган. Ўқидан қайтгач, элчилик топшириқларини бажарган.

риб келди-да, ғоят боодоблик билан бош эгиб саломлашди. Унинг оқиш юзида ҳаяжонланиш аломатлари сезилиб турарди.

Подшоҳ унинг истиқболига юрди, ўзининг азамат гавдасини сал олдинга ташлаб, елкасидан секин қучди.

— Князь, азизим Саша! Эсон-омон юрибсанми? Ишлар қалай? Сени дўстларингнингми ёки шимол гўзалларинингми суҳбатидан бенасиб этганимдан ғоят таассуф чекаман. Лекин начора, подшолик ишларини кечиктириб бўлмайди.

Князь бу қадар илиқ, дўстона муомаладан бир оз шошиб қолди, лекин тезда ўзини қўлга олиб, хиёл қизаринқираб жавоб қайтарди:

— Ҳазрати олийлари! Ишларим жуда яхши, ҳеч қанақа суҳбатга ҳалал берганингиз йўқ. Китоб мутолааси билан машғул эдим.

Пётр икки қадам ортга чекиниб, ҳамсуҳбатига янада диққат билан разм солди.

— Тузук, тузук, ҳамонки мутолаа билан машғул экансан, нима ҳам дердим, — қувлик билан қош учирди у. — Дарвоқе, янада тиниқлашибсан, кучга тўлибсан. Сирасини айтганда, ҳозир тоғни талқон қиладиган пайтинг-да.

Подшоҳ меҳмонни дераза ёнидаги курсилар томонга бошлади. Князь бу қадар илтифотдан ўнғайсизланар, ўзини кўярга жой тополмасди. Ғоят синчков Пётр бунга сезиб турарди, шу боисдан суҳбатни шундай йўналтирдики, четдан қараган киши жуда апоқчапоқ оғайнилар ёки ака-укалар чақчақлашяпти деб ўйлаши мумкин эди.

— Биласанми, Саша, ёшлигимда мен ҳам жуда кўп мутолаа қилдим, голланд, инглиз, француз тилларини ўргандим. Кёнигсбергда артиллерия илмларини эгалладим. Амстердам кемасозлик корхоналарида ярим йил дурадгорлик қилдим, Англияда кемасозлик бўйича назарий курсни туталладим. Ҳамон қўлимдан китобни қўймасам дейман. Лекин энди бунга вақт йўқ, вақтни қизғанаман. Биз учун, навқирон Россия учун амалий ишлар вақти аллақачон келган. Бирдан-бир армоним, орзуим — Россияни жаҳон майдонида энг буюк дав-

лат сифатида кўриш. Князь, дўстим, бу кунлар яқин, жуда яқин. Мана, лаънати шведлар билан ўн тўрт йилдан буён улар босиб олган ерларимизни қайтариш учун курашяпмиз. Урушни ғалаба билан якунлашимизга ишончим комил. Мен, азизим, ғалабадан сўнгги базм тараддудини ҳам кўряпман. Петербургни пойтахт деб эълон қилганимизга икки йилдан ошди. Нева соҳилида бир неча мустаҳкам қалъалар қурганимиз қўлимизни анча баланд қилди. Петергофда катта сарой ва Монплезир саройлари қурилишини бошлаб юбордик. Насиб этса, ғалаба базминини ўша ерда ўтказиб, бутун Европадан меҳмонлар таклиф этамиз. Шоир айтганидек, «Мен шу базмда бор эдим, бўза ичдим, бол едим, сал ҳўлланди мўйлабим...»

Пётр қўлларини кўкрагида чалиштирганча хонада у ёқдан бу ёққа юрар, ишонч билан жўшиб гапирар, князь уни жон қулоғи билан тингларди.

Улар узок суҳбатлашдилар. Бекович-Черкасский подшоҳнинг жуда кўп саволларига жавоб қайтарди. Ниҳоят, Петр мақсадга кўчди.

— Гап шундаки, — деди у кўзлари чакнаб, — ҳозир Россия ўсиб келаётган ёш паҳлавонга ўхшайди, унга аввалги либослар торлик қияпти. У жануб, шарққа қараб кенгайиши керак. Биз энг аввало Ўрта Осиё хонликларига ўз таъсиримизни ўтказишимиз, агар таъбир жоиз бўлса, улардан ҳар бирининг томир уришини сезиб туришимиз лозим. Хонликлар билан элчилик савдо алоқалари бошланганига юз йилдан ошган бўлса-да, улар тўғрисида ҳали кўп нарсаларни билмаймиз. Подшоҳ Фёдор Иванович замонасини бир эслагин-а, князь, сен давлатимиз тарихини яхши биласан-ку. Ўшанда Русь давлати Сибирь сари юриш бошламоқчи бўлганида Бухоро хони Абдуллахон Кучумхон билан тил бириктириб, савдо баҳонасида биздан олинган яроғ-аслаҳаларни унга етказиб турди. Борис Годуновнинг доно сиёсати бўлмаганида, иш пачава эди.

Подшоҳ гапиришдан тўхтаб, сўзлари суҳбатдошига қандай таъсир қилаётганини билмоқчи бўлди.

Хонага оғир жимлик чўкди. Бу сукунат бир неча дақиқа давом этди. Ташқарида эса ёмғир бошланган,

шамол совуқ томчиларни дераза ойнасига шитирла-
тиб урар, олис-олисдан улуғвор бир гувиллаш эшити-
ларди. Бу гувиллаш ҳар иккала суҳбатдош юрагида
ҳам акс садо берарди гўё. Жимликни яна Пётр бузди:

— Бухоро ва Хива хонликлари ўзаро тез-тез ури-
шиб турадилар. Хон авлодлари ўртасида тож-тахт учун
кураш авжига чиққан. Субҳонқулихон томонидан тахт-
га чиқарилган Хива хони Шоҳниёз бизга тобе бўлиш-
ни истаб бир неча маротаба элчилар юборди¹. У нима
мақсадни кўзлаб бундай қилгани менга қоронғи. Ле-
кин ҳар икки хонлик жуда қулай карвон йўллари
ёқасида жойлашган, кўплаб мамлакатлар, жумладан,
биз билан ҳам савдо, элчилик алоқалари ўрнатилган.

— Ҳазрати олийлари, Буюк Ипак йўли деб бежиз
айтишмаган ахир, — журъат этиб қўшимча қилди
князь.

— Баракалла, Саша, тарих ва жуғрофияни яхши
билганингдан сен билан суҳбатлашиш жуда мароқ-
ли, — уни раъбатлантирган бўлди Пётр. — Бундан
ташқари уларда турли маъданлар, қоракўл, жун, пахта
жуда беҳисоб. Амударё ўзанида катта олтин захира-
ри мавжуд деган тахминлар бор. Бу масаланинг бир
томони. Иккинчидан, бу хонликларнинг Турк султон-
лиги билан алоқалари жуда мустаҳкамланиб кетишига
йўл қўйиш — Россия буюклигига путур етказиш де-
макдир. Гап нимадалигини тушунаётгандирсан?

— Тўлиғинча тушунмаган бўлсам-да, тасаввур этяп-
ман, ҳазрати олийлари.

Князь подшоҳ уни роят муҳим иш юзасидан ча-
қиртирганини аллақачон тушуниб етганди.

— Мен анчадан буён Хивага, Амударё ва Хазар
дентизининг шарқий соҳилига экспедиция жўнатишни
ўйлаб юрардим. Лекин катта-кичик урушлар, боз ус-
тига подшолик ишларининг роят мураккаблиги кўп вақ-
тимни оларди. Айниқса, армия жанговарлигини таъ-

¹ 1698 йили Бухоро хони Субҳонқулихон Хива хонлигини эгал-
лаб, ўз ноибни Шоҳниёзга хон этиб тайинлади. Лекин Шоҳниёз ва
бошқа ноиблар Бухоро хонига қарам бўлишдан қутилиш, ўз ҳоки-
мияларини мустаҳкамлаш учун Россия ҳукуматиغا Хива хонлиги
хаалқини ўз тобалигига олишни ният қилиб, 1700, 1703, 1714
йилларда махфий элчилар юборганлар.

минлаш, ҳарбий-денгиз флотини ташкил этиш учун наинки вақт, балки юрак қонимни сарфладим. Яна подшоҳ мақтанчоқлик қиялпти, деб ўйлама, худо ҳаққи! Мен бор гапни айтяпман, холос. Қуруқ сафсатадан амалий ишни афзал кўришимни ўзинг ҳам яхши биласан.

Хуллас, яқинда хазина имкониятларини чамалаб курсам экспедицияни ташкил этиш вақти етибди. Ҳозир зарур ҳужжатлар тайёрланаяпти. Масала сенатда кўриб чиқилгач, экспедицияни ташкил этиш тўғрисида махсус фармонга имзо чекаман.* Ана шу экспедицияга сени бошлиқ қилиб тайинлашга қарор қилдим, сарой аъёнлари ҳам рози бўлишди. Пётр дераза ёнига янада яқинроқ бориб шамол, ёмғир ҳукрон қоронғилик қаърига тикилди. У суҳбатдошига фикрларини бир оз йиғиб олиш учун имкон бермоқчи бўлди.

Князь бу тақдир марҳаматими ёинки тасодиф, дея бир муддат ўйлади, холос. У кавказлик эмасми, саргузашт, хавф-хатар, охирида эса шон-шухрат олиб келиши мумкин бўлган топшириқларни хуш кўрарди. Йўқ, у ҳавойи, хаёлпараст эмасди, бу топшириқлар охири баъзан вой бўлишига ҳам фаҳми етар, лекин барибир доим хавф-хатарга рўбарў бўлишга тайёр эди. Боз устига кимсан, буюк Пётр унга шахсан раҳнамолик қилаётган бўлса, фахр этмаслик мумкинми ахир?

Бекович-Черкасский энди ўзига хайрихоҳ назар ташлаб турган кўзларга тик боқди:

— Россияга хизмат қилиш — мен учун юксак шараф. Ишончингизни оқлашга ҳаракат қиламан, — бу ҳарбийларга хос қисқа, аниқ жавоб эди.

— Баракалла, Россия ҳам сенинг хизматларингни унутмайди. Биз ҳаммамиз она Россия хизматкорларимиз, — деди Пётр ва хона ўртасига қараб юрди.

* Пётр I ўзбек хонликларида рус давлати таъсирини ўрнатиш, Амударё ўзанидаги олтин захираларини аниқлаш, Каспий денгизи шарқий соҳилини харитага тушириш, Амударёнинг бир вақтлар Каспийга қўйилган ўзани ҳақида маълумот тўплаш мақсадида А. Бекович-Черкасский бошчилигида экспедиция ташкил этиш учун 1714 йил 29 майда махсус фармон чиқарди.

— Уйлайманки, экспедицияга тайёргарлик кўриш учун уч ой вақт етади. Тайёргарлик ишига ҳам ўзинг бошчилик қиласан. Зарур кўрсатма, ҳужжат ва маблағни саройдан олиб турасан. Озиқ-овқат, анжомлар, қурол-яроғ, кемалар билан таъминлаш юзасидан шахсан менга мурожаат қиласан ва вақт-вақти билан ахборот бериб турасан.

— Ҳазрати олийлари! Ҳаммаси айтганингиздай амалга оширилади! — деди Бекович-Черкасский гавдасини роз тутиб.

— Энди сenga рухсат. Худо ёр бўлсин, — деди Пётр ва шу билан оқшомги суҳбатта якун ясалди.

... Князь ўзининг қўш отли яп-янги файтонига ўтириши билан извошчи тизгинни қўйиб юборди. Рутубатли баҳор ҳавоси, ёмғир шивири, файтоннинг бир маромда тебраниши бамайлихотир хаёл суришга даъват этарди. Уйига етиб олгунча анча йўл босилади. Шу орада подшоҳнинг ногаҳоний чақирувидан остинустин бўлиб кетган хаёлларини бир ерга тўплаши керак.

Александр фалати бир ҳолатда, уни шод ҳам, ғамгин ҳам деб бўлмас, қандайдир паришон эди. Яқиндагина кўрган туши хаёлига келди.

... У кўм-кўк сув тўлиб оқаётган дарё соҳилида эди ва ўзи мана, бир йилдан бери кўрмаган онаси нариги қирғоқда туриб, ўғлини ёнига чақирарди: «Давлат Мирзо, Давлат Мирзо! Бу ёққа сузиб ўтсангчи, болам, сени жуда соғиндим-ку!»

У ўзини сувга ташлади-да, нариги қирғоққа қараб қулоч кериб суза бошлади. Қирғоққа етай-етай деганда уйғониб кетди. Ҳар доим шундай бўлади, тушингда нимагадир етай деганингда уйғониб кетасан, роса алам қилади. У онасини беҳад соғинган, тушда бўлса-да, дийдорига тўйишга рози эди. Афсус... Энди подшоҳнинг топшириғи билан экспедицияга жўнайдиган бўлса, онасини қачон кўради, худо билади.

Неча йиллардан буён она юртидан олисда яшаши туфайли Александр вужудида уйғонадиган соғинч ҳисларини енгилсизга ўрганган, у табиатан ғусса чекишга унчалик мойил эмас эди. Лекин шундай пайтлар бўлардики, аллақандай ўтми бир туйғу юрагини ке-

мира бошлар, ўзини қўярга жой топа олмай қоларди. Энди Кабардага жўнайман, онам билан дийдор кўришаман, деб турган бир паллада подшоҳ шахсан чақириб, экспедиция тузишни топширгандан сўнг худди шундай бўлди. Тўғри, у подшоҳ фармойишини ўзи учун шараф деб билди ва ҳеч иккиланмай қабул қилди. Унинг ўрнида бўлган ҳар бир рус офицери худди шундай қилган бўлур эди. Чунки Пётр I топшириғи ҳам шараф, ҳам қонун. Князь подшоҳ саройини тарк этиб, файтонга ўтиргани ҳамона, юрагидаги соғинч ҳислари янги куч билан алангаланди. Энди онаси билан яқин орада учрашолмаслиги аниқ-равшан бўлганди.

Сўнгги учрашувларида онаси зорланиб шундай деганди: «Ўғлим, биладан, подшоҳлик хизмати оғир, лекин менга ҳам осон тутма, кейинги йилларда нуқул сенинг соғинчинг билан тирикман. Бирдан-бир орзум, мени тупроққа ўз қўлинг билан қўйсанг, Давлат Мирзо...»

— Қўйсангизчи, онажон, бунақа совуқ гапларингизни, — деганди у ўшанда онасини секин қучиб, — сиз ҳали кўп йил яшайсиз, мен тез орада шу яқин ўртага хизматта тайинлашларига эришаман.

Энди эса онаизор яна йўлларига кўз тикиб ўтираверади.

... Файтон кескин силкиниб, юришини бир оз секинлатди, извошчи бўралаб сўкинди, отларнинг саврисига аччиқ қамчилар ёрилди ва яна йўлда давом этдилар. Тун тобора қуюқлашар, шамол ва ёмғир баҳси ҳамон тинмасди.

Князь чуқур тин олди, пешанасини файтоннинг мўъжазгина даричаси совуқ ойнасига босиб, қоронғилик қаърига бир зум тикилди, зулмат аро ниманидир илғамоқчи бўлди. Лекин унинг тийрак кўзлари у ер бу ерда милтираб турган фонарлардан бўлак ҳеч нимани кўролмасди, от туёқлари дупури, филдираклар ячирлаши ва шамол саси қулоқда чалинади. У хаёлан яна саройдаги суҳбатга қайтди.

«Ҳа, ўз юртингга элчи сифатида бориб, озми-кўпми шуҳрат топдинг, ишонч қозондинг. Бу яхши. Энди Шарқда йўл оляпсан. Жангариликда улар ҳам қая-

казликлардан қолишмайдилар, доимо бир-бировларини талаб юрадилар, қўшнилариға ҳам кўз олайтирадилар. Улар билан тил топишиш осон бўлмайди, албатта. Начора, сен аскарсан, аскарнинг вазифаси итоат ва буйруқни адо этмоқ. Ё шухрат тожини киясан, ёинки азиз бошгинанг найзага илинади...»

* * *

Александр Бекович-Черкасский бошчилигидаги экспедиция 1714 йил 7 ноябрда Астрахандан Гурьев шаҳарчасига қараб йўлга чиқди. Экспедицияда 27 та кема, 1744 та пиёда аскар, 19 та тўп, 33 та тўпчи, 19 та офицер ва 100 нафар денгизчи бор эди. Обҳаво ноқулай келиб, экспедиция Гурьевга етолмай, Астрахань шаҳрига қайтиб келиб, шу ерда қишни ўтказишга мажбур бўлди.

Бекович-Черкасский қиш давомида баҳорда босиб ўтиши лозим бўлган йўллар, қумликлар, соҳиллар тўғрисида иложи борица муфассал маълумот тўплашга ҳаракат қилди, хариталарни мукамал ўрганди. Айниқса, разведка маълумотларига кенг таянди.

Астрахань бандаргоҳи, бозорлари ва карвонсаройларида Хива ва Бухородан келган савдогарлар жуда кўп эди. Бекович-Черкасский хуфиялари улар билан савдо-сотиқ баҳона танишиб, қўйинларига қўл солиб, кўп нарсаларни билиб олдилар.

Хонқули тўпчибоши

1714 йил, сунбула. Чошгоҳ. Кузак қуёши гавжум бозору расталар, тимлар, тоқу гумбазлар узра нур сочади, нилий кошинлар ёғдусидан товланаётган Бухоройи шарифни яхшироқ томоша қилиш учун тобора баландлайди. Қайроқтош ётқизилган кўчаларни тўлдирган одамлар қаёққадир шошиладилар, ҳаммоллар, аравакашлар тинмай бақириб-чақирадилар, баққоллар молларини мақтаб харидор чорлайдилар.

Ғала-ғовур Регистон узра юксалган хон саройи — арк жуда сокин, сержилва тирамоҳ пурвиқор иморатлар аро ўзини йўқотиб қўйгандай туюлади.

Бухоронинг ёш ҳукмдори, аштархонийлар сулоласидан бўлган Абулфайзхон* шифти ниҳоят баледа, ганчкори, салқингина ўн бир болор хонада парестикларга ёнбошлаб ётибди. Эғнида енгил зарбоф ятак, бошида симобий салла, қошлари чимирилган, қора кўркам соқоли ўзига ярашган. У онда-сонда нақшинкор эшикка кўз ташлаб қўярди.

Остонада эшик оғаси пайдо бўлди. У хонга таъзим бажо келтириб, деди:

— Амри муборакинғизга мувофиқ Хонқули тўпчибоши ҳазратлари келдилар, киришга изн сўрайдилар.

Хон «маъқул» маъносида бош қимирлатди. Сўнг ўрнидан туриб, эшикка қаратиб қўйилган серҳашам курсига бориб ўтирди.

Эшик оғаси яна таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Хонага қизғиш соқолли, барваста, 30—35 ёшлар чамасидаги киши қадам ташлади ва хонга таъзим қилди. У зарбоф тўн устидан тўқали камар тақиб олган, оқиш юзи иссиқдан анча бўғриқдан эди. Хон унинг саломига алик олди-да, рўпарасидаги курсига ишора қилди.

— Хўш, тўпчибоши жаноблари, тану жонингиз сихатми? Лашкарнинг кайфияти қандоқ?

— Ташаккур, аълоҳазрат! Меҳрибонлигингиздан сарафроздурман. Лашкарнинг кайфияти жойида, ҳарбу зарб сирларини яхши ўрганмоқда, тўпчиларимиз тайёргарлиги давом этаётир. Янги милтиқлардан отишни машқ қилдирадурмиз, — тўпчибоши туркийда анча равон гапирарди.

— Боракалло, Хонқули жаноблари! Биз сизни тўпчибоши, яъни вазири ҳарб кўтариб янглишмаган эркан-

* Абулфайзхон — 1680—1702 йилларда Бухоро хони бўлган Субхонқулихоннинг ўғли. Акаси Убайдуллохон 1711 йилда фитна орқали ўлдирилгач, тахтга ўтириб, 1747 йилгача Бухорода хон бўлган. Бу даврда ҳам ўзаро урушлар тўхтамаган, хоннинг ўзи эса амирлар қўлида қўйирчоққа айланган. Бундан фойдаланган Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Бухорога қаҳшатқич зарба беради. 1740 йилда Нодиршоҳ Бухородан қатта ўлпон олиб, мангитлар уруғидан бўлган оталиқ Муҳаммад Ҳакимни хонлиқда биринчи ўринга чиқариб, унга улут амир унвонини беради. Шу йилдан Абулфайзхон Бухорода номига хон бўлиб қолади.

миз. Мана, неча йилдирки ўз одамимиз бўлиб қолдингиз, — хон ҳамсухбатига синчков бир назар ташлагач, сўзида давом этди:

— Хизмат важҳиндан бизга истаклар борми?

Хонқули тўпчибоши — асли рус йигити Пётр Родиков хушёр тортди. У ғоят ақлли, вазиятни тезда англаб олиб, шунга қараб иш кўрадиган, жасоратли киши эди. Шу боисдан хоннинг муҳим иш билан чақиртирганини дарҳол фаҳмлади. Лекин суҳбат маромини бузмаслик учун шундай жавоб қилди:

— Хизмат важҳиндан деярли камчилик йўқ, фақат лашкарнинг қалъа ташқарисинда, чўлда ўтказадиган ҳарбу зарблар вақтини бир оз узайтирсамми, деб ўйламоқдаман. Чунки янги қуроолар...

Хоннинг чехраси ёришди:

— Бу хусусда ихтиёр ўзингизди. Мен лашкар эҳтиёжларини билиб, айрим имтиёзлар бермоқчи эрдим. Замон нотинч. Лашкар тўқ бўлгани маъқул. Маълумингизки, бу йил бож-хирожлар, ҳосил ёмон бўлмади. Агар рози бўлсангиз, хазиначига лашкар сарфхаражатига ажратилатурғон пулни 1,5 ҳисса ошириш юзасидан фармон берадурман.

Абулфайзхон ёшлигидан урушлар, фитналар, исёнлар орасида ўсган, отаси Субҳонқулихоннинг Хива хони Анушахон билан қаттиқ жанглар олиб боргани, Бухоро кўл марталар босқинчилардан жафо чеканини яхши билар, ҳатто акаси, Балх ҳокими Сиддиқ Муҳаммад падари бузрукворига қарши қўшин тортгани уни даҳшатга соларди. Шу боисдан барча исену босқинларга қарши қалқон бўлган лашкарга алоҳида эътибор қиларди. Лекин ҳозир у тўпчибошини бутунлай бошқа мақсадда чақиртирган эди.

Хонқули тўпчибоши марҳамати учун миннатдорчилик билдиргач, хон мақсадга кўчди:

— Ҳожитархондаги* одамимиздан хабар келди: Ҳаж сафариндан қайтатурғон фуқароларимиздан икки савдогар бандаргоҳда кишанбанд этилиб, Урусия пой-

* Ҳожитархон — Астрахань.

тахтидаги зиндонга жўнатилибдурлар. Уларга Рум* мамлакати фойдасига хуфиялик (жосуслик) қилиш айби қўйилибдур. Қаҳри қаттиқ оқ пошшо — Пиетур уларни осиб ўлдирувга ҳукм этибдур. Бу икки ҳожи гуноҳқорми, гуноҳсизми, бизга қоронғи, буни аниқламоққа фурсатимиз йўқ. Агар шошилишча тадбир белгиламасак, ҳар икки муслим қони тўкилур ва бу Бухоройи шарифнинг мусулмон дунёсидаги обрў-эътиборига путур етказадур. Биз қандай бўлмасун, ўз фуқароларимизни ҳимоя қилишимиз даркор. Сиз шошилишча сафарга ҳозирлик кўринг. Урусия пойтахтига менинг элчим бўлиб борурсиз. Пиётурдан ҳар иккала бандининг гуноҳларини сўраб оласиз. Мен оқ пошшога нома битдим. Уни татар мирзолар ёрдамида рус тилига ўғиринг. Ўзингизга яхши ҳамроҳлар танилинг. Совға-саломни мўлроқ олинг. Урус боёнлари Бухоро тўнларини хуш кўрадурлар. Пиётур ҳарбу зарб одами. Унга олтин соплаи бир шамшир, яхши арғумоқ пешкаш қилинг. Пошшонинг аҳду аёли, сарой аъёнларига алоҳида-алоҳида тортиқлар беринг. Токи илтимосимиз ерда қолмасун. Икки кундан сўнг савдогарлар карвони йўлга тушади. Ўз одамларингиз билан ўшаларга қўшилсангиз яхши бўладур.

— Бандиларнинг жазосини енгиллатиш учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Петербургдаги, саройдаги таниш-билишларни ишга соламан. Ҳақиқатан ҳам рус амалдорларининг қулфи-дилини очадиган энг яхши калит — қимматбаҳо совға. Улар айниқса моможуртоғи тиллосига жуда ўч, — деди Хонқули тўпчибоши.

— Хазиначига кўрсатма бердим. У ҳамма талабистагингизни бажо келтиради, — деди Абулфайзхон суҳбатга якун ясар экан. — Худо ёр бўлсин!

Хонқули саройни тарк этди. У зиммасига юкланган вазифа ғоят оғирлигини, золим ва ўжар Пётрдан ўлимга ҳукм этилганлар учун авфнома олиш — аждарҳо қомига бош суқиш билан баробар эканини яхши биларди. «Начора, — деди у, — ҳамонки номинг Хонқули ва у сенга ишонар экан, бу ишни бажаришинг керак.»

* Рум — Туркия.

Хонқули совра-салом, озиқ-овқатларни от-туяларга юклаб, мулозимлари ва соқчилари билан савдогарлар карвонига қўшилди.

Илиқ кўз тонгларининг бирида Бухоройи шарифни тарк этган карвон Амудан кечиб, Хива, Урганчни ортда қолдириб, Устюрт саҳроси қумликларидан узоқ йўл босиб, Хазар бўйига чиқди. Хонқули ва унинг шериклари юкларини елканли кемага ортиб, денгиз орқали Хожитархон бандаргоҳига етиб келдилар. Карвонсаройда икки кун дам олиб, яна озиқ-овқат, сув ҳамлаб, энди эшакли кемаларга тушиб, Волга дарёси орқали Москва сари йўл олдилар. Сўнг яна от-улов, араваларда йўл босилди. Москвада бир оз дам олиб, сўнгга Петербург томон йўлга тушдилар.

Россиянинг бепоён кенгликларида жонга тегувчи шилта намгарчилигу лойгарчилик бошланган, карвон йўлда жуда қийналар, кеча-кундуз кўз очирмас совуқ ёмғирлар иссиқ ўлка фарзандлари бўлган савдогарларнинг тинкасини қуриттанди. Улкан қора булутта монанд қалин ўрмонлар ваҳимали шовуллар, йўл ёқаларидаги яккам-дуккам яриб қишлоқчалар кўнгилга ададсиз бир андуҳ олиб кирарди. Ҳамманинг бирдан-бир истаги тезроқ пойтахтга етиб олиб, бир оз кўнгил хуморини ёзиш эди.

Об-ҳаво нақадар расво, йўлда учраётган қишлоқчалар қанчалар яриб бўлмасин, подшоҳ билан бўлажак учрашув қандай кечаркин деган ўй миясини қанчалик кемирмасин, Хонқули — Пётр Родиков юрагидаги ҳам шериклариникидан фарқли қандайдир ойдин андуҳ эди. Ўзи бир неча йилдан буён кўрмаган Ватани дийдори уни тўлқинлантирарди. Йўл ёқасидаги ёмғир ювган оқ қайинлар ҳўл сочларини тараётган қизларга ўхшаб кетар, заъфарон хазонлар ўз новдаларидан ажралиб, оёқ остида хор бўлганликларидан нолиб, норози ғичирлардилар.

Ниҳоят, изғирин кунларнинг бирида кўчалари кенг, шилта ҳўл ва асосан кул ранг тус ҳукмрон бўлган Санкт-Петербургда етиб келдилар.

Хонқули шериклари билан подшоҳ саройига яқин уйларнинг бирини ижарага олди. Ювиниб тарангач,

йўл чарчоғига ҳам қарамай, тезда элчилик маҳкама-сига жўнади.

У шошиларди. Чунки ўлим ҳукми ижро этилган бўлиши ҳам, исталган дақиқада ижро этилиши ҳам мумкин. Биров Хонқули келишини кутиб туринглар, демайди-ку.

Элчилик маҳкамасида эшик оғасидан тортиб, катта-кичик тўраларга сахийлик билан совға-салом улашган бўлса-да, унга подшоҳ билан учрашиш учун анча кутиш лозимлигини айтишди. Бу «анча» неча кун эканини ёлғиз худонинг ўзи биларди.

Рус амалдорлари сансалорликда Шарқ тўраларидан қолишмасдилар. Шу боисдан Хонқули эски таниши, подшоҳ саройида катта нуфузга эга бўлган граф Апраксин ҳузурига йўл олди.

У графга совға сифатида зарбоф тўн, ҳидидан киши сархуш бўлгулик катта-катта қовунлар олиб борди.

Апраксиннинг аралашувидан сўнг элчилик маҳкамасидагилар ямирлаб қолишди ва орадан икки кун ўтгач Пётр I Бухоро хонининг элчисини қабул қилишга рози бўлди.

...Хонқули извошда Қишки анҳор соҳилидаги «Қишки уй» аталмиш саройга етиб келганида эрталаб соат ўн бўлган эди.

Подшоҳ девони мулозимлари уни чоғроққина хонага бошлаб кириб, Пётр тез орада қабул қилажагини маълум қилдилар.

Мулозимлар «тезда» дейишган бўлсалар-да, у узоқ кутди. Санкт-Питер-Бурх қалъаси томондан тўп гумбурлагани эшитилди: соат 12 бўлган эди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, Хонқулини Пётр I ҳузурига таклиф этдилар.

У кенг, ёруғ хонага қадам қўяр экан, бениҳоя ҳаяжонланарди. Чунки Пётр I номи юракларда ҳам ҳурмат, ҳам қўрқув уйғотарди. Унинг қаҳри қаттиқлиги тилларда дoston бўлган эди. Шундай одам Россияга қарши жосуслик қилганларни афв этармикан?

— Бухоро хони Абулфайзхон ҳазратларининг элчиси Пётр Родиков жаноблари! — мулозимнинг ўз номини дона-дона қилиб айтганини эшитгач, у фикрларини жамлаб, аъёнлар қуршовидаги подшога рўбарў

бўлди ва таъзим қилди. Сўнгра хоннинг ишонч ёрлиғи ҳамда мактубини топширди.

Пётр I ёрлиқ ва мактубни тезда кўздан кечириб чиқди. Мактубда Рус подшосининг барча унвону мартабалари бирма-бир саналиб, унинг давлат арбоби, саркарда ва дипломат сифатидаги ишларига юксак баҳо берилган, икки давлат ўртасидаги дўстлик ришталари мустаҳкамланишига ишонч билдирилиб, икки гуноҳкор бандининг жазосини енгиллатиш сўралганди.

Сарой мулозими Бухоро хонининг Рус подшосига юборган совғаларини бирма-бир санай бошлади:

— Зарбоф тўн, асл пўлатдан ишланган, сопи олтин шамшир, бир жуфт қорабайир зотли от, аҳли аёллари учун асл матолардан ўн либос, иккита олтин узук...

Совғалар рўйхати узундан-узоқ эди. Саройнинг барча нуфузли амалдорлари ҳам қуруқ қолмадилар.

Жосусларни афв этиш тўғрисидаги илтимоснома Пётрнинг қаҳрини келтирган бўлса-да, у сиртига чиқармади. «Ҳа, — ўйлади у, — бу шарқликлар хушонам қилишни, кўнгил овлашни жойига қўядилар. Элчи танлашни ҳам биладилар.»

— Хўш, элчи жаноблари, Бухоройи шарифда қандоқ янгиликлар бор? Дўстимиз Абулфайзхоннинг совғиқлари яхшими? — сўради подшоҳ.

— Бухоройи шарифда янгиликлар кўп, ҳазрати олийлари. Хон ҳазратлари бардам-бақувват. Сизга кўпдан-кўп салом етказишимни сўрадилар, — деди элчи.

— Саломат бўлсинлар. Хонлик сарҳадларида тинчлик барқарорлашдими? Абулфайзхоннинг падари бузрукворлари Субҳонқулихон Хива хони Анушахон билан узоқ вақт жанг қилганларидан хабарим бор...

— Худога шукур, ҳозир хонликда осойишталик қарор топди. Хон ҳазратлари одилона сиесат юргизмоқдалар, — деди Хонқули. У номи дилларда даҳшат уйғотадиган Пётр билан суҳбат қовуша қолганидан хурсанд эди.

— Қалъа ҳар қанча мустаҳкам бўлмасин, уни ичкаридан олиш осон кечади. Агар шаҳзодаларингиз биродаркушликни бас қилсалар, осойишталик барқарор бўлади. Темур империяси тарихини эсланг. Шаҳзода-

лар ўзаро ёқа бўйишмаганларида, ўғил отага қўл кўтармаганида шундай буюк давлат парчаланиб кетмасди,— подшо салмоқлаб гапирар, атрофдаги аъёнлар унинг айтганларини маъқуллаб турардилар. Шу топда Темур империяси тарихидан сўзлаётган Пётр орадан тўрт йил ўтиб, исен кўтарган ўғли шаҳзода Алексейни ўзи қатл эттиришини ўйлаб кўрганмикан?

Хонқули подшоҳнинг сўзларини диққат билан тинглар, ҳаракатлари, юз ифодасини кузатар ва у қандай қарор қабул қилар экан дея ҳаяжонланар эди. Элчилик маҳкамаси амалдорлари, граф Апраксиннинг тахминларига кўра жавоб ижобий бўлиши керак. Лекин подшоҳнинг ўжар ва чўрткесарлиги, душманларига ниҳоят шафқатсизлиги ҳақида кўп эшитган элчи юрагини шубҳалар тўхтовсиз кемириб турарди. Чунки у топшириқни бажарса, Абулфайзхон саройида нуфузи янада ортади, йўқса... Ана шуларнинг ҳаммаси Пётрнинг бир оғиз сўзига боғлиқ бўлиб турибди.

Жуда кўп мамлакатларнинг элчилари билан кун сайин музокаралар олиб борадиган подшоҳ бу борада катта тажриба тўплаган, рақибини доғда қолдиришнинг йўллари яхши биларди. Шу боисдан гапни узоқдан бошлаган Пётр элчини обдан сўроққа тутиб, ҳузурлангач, мақсадга кўчди:

— Абулфайзхон ўз номаларида Туркия фойдасига жосуслик қилган икки фуқаро хунидан кечишимни сўрабдилар.

— Ҳа, ҳазрати олийлари, мен шу ваколат билан ҳузурингизга бош уриб келдим. Биз шу икки осий банда жазосини енгиллатишингизни сўраймиз. Лозим кўрсангиз, уларни ўзимиз ҳам жазолашимиз мумкин.

— Элчи жаноблари, улар Россияга қарши нақадар оғир жиноят қилганликларини биласиз-ку! Биз уларга ўз ҳудудимиз орқали ҳажга бориб-келишлари учун хавф-хатарсиз йўл очиб берсагу, бу кўрнамаклар тузликда тупуришса?! Уларни кечиришга ҳақдими мен?! Ватанимнинг ҳар бир душмани менинг шахсий душманимдир! — подшонинг овози баландлади. Хонага сукут чўкди. Хонқули ҳамма иш чаппасига кетмасайди, дея жуда безовталанди. У гапиришга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, подшо суҳбатга якун ясади:

— Майли, ҳамонки, Абулфайзхон Бухоройи шариф номидан шахсан илтимос қилган эканлар, биз сенатда аъёнлар билан маслаҳатлашиб кўрамиз. Натижасини сизга элчилик маҳкамасида маълум қилишади.

Элчи Пётрга миннатдорчилик билдириб, эгилиб таъзим қилди-да, хонадан чиқди.

Уч кундан сўнг бандиларни осиб ўлдириш тўғрисидаги ҳукм Сибирь каторгасига алмаштирилганини унга маълум қилишди ва Санкт-Питер-Бурх қалъасида сақланаётган маҳбуслар билан учрашишга рухсат беришди.

Ўша оқшом Хонқули ижарага олган уйининг энг катта хонасида сарой аъёнлари, элчилик маҳкамаси амалдорлари ва Петербургдаги энг яқин дўстлари учун зиёфат уюштирди. Дастурхонга Шарқнинг анвойи неъматлари — қора майизу хандон писта, ширин анорлару шакар қовунлар, неча йиллар хумларда куч тўплаган қаҳрабo янглиғ мусалласлар тортилди. Шу билан бирга Шимол ўлкасининг тансиқ овқатлари ҳам эсдан чиқарилмади.

Шимол ва Шарқ дўстлиги шарафига кўтарилган бир неча қадахдан сўнг қизғин суҳбат бошланди. Лекин Хонқули ҳар бир сўзини ўйлаб гапирар, шерикларига ҳам шуни тайинлаганди. Чунки меҳмонлар орасида подшо махфий девони ходими борлигини, зиёфат тафсилоти Пётрга албатта етказилишини биларди. Шу боисдан қадах сўзида асосан подшоҳнинг саркардалик ва дипломатлик маҳоратларини мақтади. Афв учун такрор-такрор миннатдорчилик билдирди.

Эртасига у сарой ва элчилик маҳкамаси амалдорлари ҳамроҳлигида извошга тушиб, афв этилган бандилар билан учрашиш учун Санкт-Питер-Бурх қалъаси томон равона бўлди.

Қалъа Заячье оролида жойлашган бўлиб, жануби-шарқ томондан серсув Нева, шимол томондан Нева ирмоғи ва баланд тупроқ қўрғонлар билан ўралганди. Ўз навбатида тупроқ қўрғонлар ҳам сув тўла хандақлар билан ҳимояланган, уларнинг тепасига замбараклар ўрнатилганди.

Хонқули оппоқ елканли кемалар сузиб юрган Нева бўйида туриб, қалъанинг баланд деворларини, даҳшат

солиб турган замбаракхоналарини томоша қилди. У ҳарбий одам эмасми, қалъанинг ҳимоя воситаларига алоҳида эътибор қилди, уларни Бухоро арки билан ҳаёлан таққослади.

Сўнгра Хонқули ва унинг ҳамроҳлари қалъанинг шарқий томонидаги кўприкдан ўтиб, шахзода Иоанн Алексеевич шарафига номланган дарвозага йўналдилар. Уларни бу ерда сарой амалдорлари томонидан огоҳлантириб қўйилган қалъа коменданти ва соқчилар кутиб олдилар. Қисқача расмийчиликдан сўнг улар комендант ҳамроҳлигида қалъанинг нариги томонида жойлашган Трубецкой бастиони ҳибсхонаси томон жўнадилар.

Икки томондан сув билан ўралган бу ҳибсхона йўлакларидан рутубат иси келар, темир панжарали яккам-дуккам туйнуқлар орқали Нева тўлқинлари саси эшитиларди.

... Соқчилар соч-соқоллари ўсиб, ориқлаб, бир аҳволга тушиб қолган икки маҳбусни ҳибсхона бошлигининг чорроққина хонасига олиб кирдилар. Бандилар кишанларини шилдиратганча хона ўртасида гангиб қолдилар. Айниқса, шарқона кийимдаги урусбашара кишининг уларга тикилиб туриши бечораларни тамоман доводиратди.

Бир неча ойлاردан бери зах ҳужраларда кун сарин, соат сайин ўлимини кутиб ётиш уларни ҳолдан тойдирган, этлари устихонларига ёпишиб қолган, ҳатто неча ёшдаликларини билиш амри маҳол эди. Шундай бўлса-да, Хонқулининг тийрак нигоҳи анча нарсани илғаб олди: узун бўйли, елкалари сал букчайган, соқоли мумдай қора, катта-катта қўй кўзларида қўрқув излари қотиб қолгани ҳали анча ёш кўринади, 35—36 лар нари-берисида. Ўрта бўй, бақбақалари осилиб, юз териси сарғайган, кўзлари ич-ичига ботиб, соқолига оқ оралагани эса элик ёшлар атрофида бўлса керак. «Лекин ана шуниси кўп хароб бўлибди, кўзларида хунук бир ёлқин бор, юзи сарғайган-у, ёноқлари қизил. Сибирга етгунча жон таслим қилмаса гўрга эди», ўйлади Хонқули ва маҳбусларга мурожаат этди:

— Ассалому алайкум, мен ҳамюртларингиз Хонқули тўпчибоши бўламан! Аҳволларингиз қалай?

Гангиб турган маҳбуслар она тилларида калом эшит-
гач, бараварига йиғлаб юбордилар.

— Ваал... Вааллайкум...

Йиғининг зўридан улар гапиролмасдилар, йирик
ёмғир томчиларидек кўз ёшлари салқи ёноқлардан си-
зиб тушиб, пахмоқ соқол-мўйловларига осилиб қолар,
бу аянчли манзарани кузатиш жуда оғир эди.

Маҳбуслар шу тахлит бир муддат обидийда қил-
гач, сал ўзларига келдилар ва Хонқулининг саволла-
рига жавоб қайтара бошладилар.

Ёшроғининг исми Шамсиддин ҳожи, ўрта яшари-
ники Юсуф ҳожи экан. Улар заргарлик букомлари,
турли матолар билан савдогарчилик қилишаркан. Юсуф
ҳожининг Бовитурконда каттагина ер-мулки бор экан.

— Ҳожитархондан баҳри Хазар орқали юртимизга
кетмоқчи бўлиб турғонимизда бизни кишанбанд этиб,
бу ерга олиб келдилар. Биз нима гуноҳ қилганимизни
ҳам билмайдурмиз, — дейишди улар.

Маҳбусларни тинглаб ўтирган Хонқули ҳибсхона
бошлиғига, милтиқли соқчиларга бирма-бир назар сол-
ди ва деди:

— Абулфайзхон ҳазратларининг шахсан илтимос-
ларига кўра улуғ Россия подшоси Пётр I ҳазрати
олийлари гуноҳларингизни афв этдилар: осув ҳукми
Сибирь каторгаси билан алмаштирилди.

Тантанавор оҳангда сўзлаётган Хонқули афв хабар-
ридан сўнг маҳбусларнинг қувончдан эслари оғиб қолса
керак, деб ўйлаганди. Йўқ, ундай бўлмади, хабар яшаш-
га қандайдир умид уйғотган бўлса-да, тутқунлар уни
маъюс бош эгиб қаршиладилар, ҳеч қандай шукрона-
лик сўзлари ҳам бўлмади. Сирасини айтганда, улар
тўғри қилардилар, ахир дорга тортилганларида, бир
зумда уқубатлардан халос бўлардилар, энди эса минг
азоб билан секин-аста маҳв этиладилар. Бу йиртқич ўз
ўлжасини чалажон қилиб, ямлаб ютишни кейинга қол-
диргандай бир гап эди.

Хонқули кўркисиз, гоят хафақон хонада беҳад си-
қилаётганини ҳис этиб, бу ердан тез кетгиси келди. У
маҳбуслардан оилаларига етказиш учун қисқа-қисқа
мактублар ёздириб олди-да, ҳамроҳлари билан хона-
дан чиқиб кетди.

У сон-саноқсиз йўлак, йўлкалар, пиллапоярлар ва осма кўприклар орқали ўтиб борар экан, битта-яримта ёмғир томчилар, қора-кўкимтир булутлар шундоққина қалъа кунгуралари тепасида осилиб турарди.

Неванинг югурик тўлқинлари соҳилдаги харсангтошларга бош уриб, шалоплашар, дарё ўртасида катта-кичик оққушлардай елканли кемалар сузиб боришарди. Хонқули дарёдан эсан шамолга кўксини тутиб, кемаларни бир муддат кузатди. Шу топда исталган кемага чиқиб олиб, узоқ-узоқларга кеттиси келарди.

Шерғозихоннинг «туҳфа»си

1715 йил баҳори серёмғир бўлса-да, илиқ эди. Александр Бекович-Черкасский экспедицияси яна йўлга чиқди ва 25 апрелда Гурьев шаҳарчасига, сўнгра Хазар денгизининг шарқий қирғоғидаги Тўпқўрғонга етиб келди.

Экспедиция бошлиғи туркманларнинг қабила бошлиқлари билан Амударёнинг эски ўзани ҳақида суҳбатлар ўтказиб, маълумот тўплади. Хариташунослар Шарқий қирғоқни харитага туширдилар. Экспедиция 1715 йил октябрда Астраханга қайтиб келди. Тўпланган маълумотлар ва Хазар денгизи Шарқий қирғоғи харитаси Пётр I га юборилди.

Маълумотлар подшоҳда катта қизиқиш уйғотди ва у Бекович-Черкасский бошчилигида янги катта ҳарбий экспедиция ташкил этишга фармон берди. Экспедиция аъзолари сони 5 минг кишига етказилиб, кема ва замбараклар сони ҳам оширилди.

Экспедиция 1716 йил 20 сентябрда йўлга чиқиб, 9 октябрда Тўпқўрғонга етиб келди. Аскарлар Амударёнинг эски ўзани — Ўзбўйда қалъа қуришга киришдилар.

Қурилиш авжи қизиган паллада экспедиция разведкаси Хива хони русларга зарба бериш учун катта ҳарбий куч тўплаётганини маълум қилди.

Бекович-Черкасский ташвишта тушиб қолди. «Нима қилиш керак? Фурсатни қўлдан бой бериш — экспедицияни ҳалокатга олиб келиши мумкин.»

Экспедиция бошлиғи офицерларни маслаҳат кенгашига тўплади. Бировлар такроран, янада аниқроқ разведка ўтказиш, кейин вазиятга қараб иш тутиш керак дейишса, бировлар Хива қўшинини шу ерда қарши олиб, қақшатқич зарба беришни таклиф этишди, яна бировлар вакиллар юбориб, музокаралар ўтказиш лозим дейишди. Бекович-Черкасский ва бир гуруҳ офицерлар эса фурсатни бой бермай йўлга тушиш, хиваликлар билан тезроқ рўбарў бўлиш керак, деган фикрни илгари суришда ва охир-оқибат улар айтгандай қилинди.

Экспедиция Гурьев орқали қуруқлик билан Хива томонга юра бошлади. Замбараклар, аслаҳа-анжомлар, озиқ-овқат ва сув захиралари билан йўл босиш жуда мушкул, боз устига казаклар, пиёда аскарлар қумликлар шароитида ҳаракат қилишга ўрганмагандилар. Улар Қараюч дарёси яқинида нафас ростлаш учун тўхтаб, 60 нафар отлиқ казакни балиқ овлашга юбордилар.

Дарё ёқасидаги тўқайда пистирмада турган хиваликлар казакларни рафлатда қолдириб асирга олдилар ва экспедицияга қўққисдан ҳужум қилиб, анча талафот етказдилар. Шунга қарамай рус қўшини Хивани ўраб олиб, шаҳарни замбараклардан ўққа тутди. Шаҳарнинг вайрон бўлиш, тинч аҳолининг қирилиш хавфи туғилди.

Шунда Хива хони Шерғозихон Бекович-Черкасский билан музокаралар олиб боришга қарор қилди. У ҳарбий ҳийла ишлатиб, рус қўшинини тўё шаҳарга жойлаштириш учун кичик-кичик бўлақларга бўлиб юборди ва осонлик билан қириб ташлади. Шерғозихоннинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғида дам олиб ётган Бекович-Черкасский асирга олинди.

* * *

Князь тўнтарилган қозонга монанд, зах ва қўланса ҳид анқиган қоронғи ҳужрада қўл-оёқларидаги киянларни шилдиратганча хаёл суриб ўтирар, бу ерга келганига неча кун бўлгани, ҳозир тунми, тонгми билмасди.

«Мени худди ёш боладек лақиллатиб, қопқонга туширдилар. Шунча бегуноҳ одам қирилиб кетди, яроғ-аслаҳалар қўлдан берилди. Бу ҳам майлига, лекин шармандагарчилиқни айтмайсизми?! Подшоҳ олдида нима деган одам бўлдим? Мана энди шу қўланса лаҳадда ўлим топаман, номимга абадий лаънат тамғаси босилади. Чунки ҳамма ишни барбод қилган менман. Ўзимга ҳаддан ташқари ишондим, бино қўйдим, шекилли. Аслида ўшанда, разведка маълумотларини олгач шовилмаслигим, ўйлаб иш қилишим керак эди. Экспедицияни Ўзбўйда қолдириб, оз сонли гуруҳ билан музокарага келганимда, ўзим ҳалок бўлсам-да, асосий кучлар омон қоларди. Энди эса...»

Аҳён-аҳёнда эшик ортидаги соқчининг яроқлари шақирлагани, аллакимларнинг гўнғир-гўнғир гапиргани эшитилар, лекин маҳбус ҳеч нимани англаёлмасди.

«Буни сиёсат дейдилар. Сиёсатда тўғрилиқ, ҳалолликка ўрин йўқ. Мен эсам «музокара», «сулҳ» деган сўзларга чиппа-чин ишонибман. Боз устига Рус давлатига тобе бўламан деб қайта-қайта махфий тарзда элчилар юборган Шоҳниёзхон тахтдан ағдарилган. Ҳозирги хон Шерғозихон биз учун синалмаган отдай бир гап эди. Унинг дўст ёки душманлигини олдиндан кўра билишим керак эди. Нафсиламрига у агар дўст бўлса, бизга қарши қўшин тўпламасди-ку! Демак, разведка маълумотини олганимдан сўнг бутун фикрни бир ерга жамлаб, қаттиқ жангга шайланишим лозим эди... Шерғозихон ҳийла ишлатмаганида ва мен попуққанд ваъда қилинган ёш гўдақдек лаққа тушмаганимда, кўп сонли қўшину, замбаракларга хиваликларнинг фақат қилич, милтиқ билан қуролланган навкарлари сираям дош беролмасди.»

Князь чуқур «уф» тортди, кўзи тиниб, боши айланди. У кишанбанд этилганидан буён туз тотгани йўқ, ҳар куни соқчилар хужрасига олиб кириб қўядиган кичик сопол кўзачадаги сув ва тарашадек қотган нонларга қиё ҳам боқмас, бу ерда оғзига ушоқ солишни ўзидек аслзода учун ўлим ҳисобларди. «Тўғрида, — дерди у, — очлиқдан жон таслим этдинг нима-ю, бўғзингга тортилган пичоқдан ўлдинг нима, барибир эмасми?»

Маҳбус бу ердан тирик чиқолмаслигини яхши билар, тақдирга тан бераёзган, фақат ўзини кутаётган қийноқларга дош бера оламанми, йўқми, дея ташвишланарди. У Ўрта Осиё хонликларида асирларни қандай қийнашлари ҳақида кўп эшитганди. Лекин офицер сифатида яхши билардики, Кавказда ҳам, Россияда ҳам асирлар билан пачакилашиб ўтиришмайди.

«Начора, тақдири азал деганлари шу бўлса керакда, — ўйлади у. Негадир шу топда подшоҳ Пётр I билан бўлиб ўтган суҳбатдан кейинги ҳолати ёдига тушди. Ўшанда подшоҳ ҳузуридан чиқиб, извошга ўтираётганида валати бир ҳолатга тушганди. Бу ҳолатни саросима ҳам, қарахтлик ҳам деб бўлмас, аллақандай сарқушдек эди. Тўғри, у подшоҳ топшириғини тақдир марҳамати, деб қабул қилган, лекин бир неча сония иккиланиб, хаелидан шундай фикр кечганди: Ё номинг шон-шўҳратга бурканади, ёки бошинг найзага илинади. Наҳотки, ўшанда бошига тушажак бу мусибатларни, шармандаликларни олдиндан кўра билди экан? Йўқ, у қароматчи эмас, ҳеч нимани олдиндан кўра билгани йўқ. Фақат ўшанда юртини, онсини соғинганидан шундай ғамгин хаёллар қалласига келганди. Энди эса... Онасидан, мунис, меҳрибон дўстидан нақадар йироқда у. Энди дийдор қиёматга қолиб кетади. Бечора она ўғлидан бир энлик хабар ололмай тупроқ бўлади...

Кунлар тунлар билан, тунлар саҳарлар билан алмашинаверди. Тутқун уларнинг ҳисобини аллақачон йўқотган, ҳолдан тойган, кўзачадаги илиқ сув билан онда-сонда томоғини ҳўллаб қўяр ва яна шифтга тикилганича хаёл дарёсида сузишда давом этарди.

Бир кун саҳар маҳали эди чамаси, фикри равшанлашиб, кўксига ширин оғриқ аралаш бир нима илиб келаётгандек бўлди. «Тўйиб ухлаганимдан бўлса керак», деб ўйлади князь ва шу онда кўз ўнгига гўзал манзара намоён бўлди: Петербург. Мойка. Сунбула охирлаёзган, анҳорда қора кўкимтир сув сим-сим оқиб ётибди, осмонда кулранг қояларга монанд булутлар сузиб юрибдилар...

Александр (ўшанда Давлат Мирзо эндигина князь Александр бўлган эди) анҳор соҳили ёқалаб тез одим-

лайди. Қўлида хивичдан тўқилган улкан сават, сават тўла оқ, қизил, қирмизи атиргуллар.

Князь бирдан юришини секинлатди, оёқларидан дармон қуригандек бўлди. Лекин тезда ўзини қўлга олиб, узун, қора ёмғирпўш, укпарли қора қалпоқ кийиб, юзига ҳарир тўр тутган қиз истиқболига ошиқди.

— Нина! Жонгинам!

— Саша, азизим! — оловли, эхтиросли нидолар ҳар иккаласининг кўксидан бир вақтда узилди ва соҳилдаги улкан харсанглар мудроғини учиргандай бўлди.

Қиз оқ қўлақларини ечиб, юзидаги ҳарир пардани кўтарди: оқ-қирмизи чехра, майин, қайрилма қошлар, беғубор, зангори кўзлар, юракни сув қилиб юборгудек қулдирғичлар...

Уни бир муддат сўзсиз кузатган йигит юрагида ҳислар мўллигидан каловланиб қолди, сўнг қўлидаги гул тўла саватни соҳилдаги силлиқ харсангга қўйди.

— Бу гуллар сенга, Нина!

— Вой-бў, ҳаммаси менгами? Ахир бу жуда кўп-ку!...

— Ҳаммаси, ҳаммаси сенга, жонгинам! Мен Петербургнинг, Кавказнинг, йўқ, йўқ, бутун дунёнинг жамики гул-чечакларини сенинг пойингга тўкаман!

— Сен шунчалар сахийсанки, Саша!...

— Йўқ, бу сахийликдан эмас, гуллар сенинг юзинг-ни кўриб уялсинлар деб шундай қиламан!...

— Тентагим, тентаккинам, талтайиб кетишимдан қўрқмайсанми?

— Ёнимда сен бор экансан, мен ҳеч нарсадан қўрқмайман...

... Петербург. Мойка. Сунбула охирлаёзган, анҳорда қора кўкимтир сув сим-сим оқиб етибди... Қора ёмғирпўш, укпарли қора қалпоқ кийиб, юзига ҳарир парда тутган паричехра қиз... — бирдан буларнинг ҳаммаси кўздан ғойиб бўлиб, Александр Бекович-Черкасский кўз олдини кўкимтир туман қоплади ва у лабларида шўртанг бир таъм сизди, кўксидagi илиқлик йўқолиб, юраги жизиллаб оррий бошлади. Нигоҳлари гўзал манзарага эмас, заҳдан яшил тусга кирган шифтга қадалди. У зўр бериб сиёҳпўш гўзал қизга

саватда гул тутаётган барваста йигит ва афтодаҳол банди ўртасида ўхшашлик излар, бу ўхшашликни дам топар, дам йўқотарди.

Бир неча сония муқаддам унга тасалли бериб турган ёруғ туйғулар зиндоннинг рутубат ҳиди анқиган машғум деворларига сингиб кетдилар ва у қора кўланкадек хаёлларига қайтди.

— Ҳа, — ўйлади у, — сен бутун ўзгалар юртида зору ҳақирсан, сабаби бировлар тупровига сўроқсиз қадам қўйдинг. Ниятларим яхши эди, дўст бўлиш, ўлкани ўрганиш учун келгандим, дея ҳар қанча айтма, ишонмайдилар, сен улар учун босқинчисан. Тушуняпсанми, босқинчи!

* * *

Хиванинг Ичан қалъа-ю Дишан қалъасида ҳаёт қайнайди. 1717 йил, асад ойининг охири кунлари. Эрта саҳарлаб муаззинлар ширали товушда азон айтишар, бозорлар олағовур, жарчилар томоқ йиртишар, турли-туман моллар ортилган карвон қўнғироқлари даранг-дурунги қулоққа чалинар, карвонсаройлар ниҳоят гавжумлашиб қолганди.

... Зиндон эшиги шарақлаб очилиб, остонада эгри қилич тақиб, найза ушлаган икки соқчи кўринди.

— Қани урус дўғон, дур ўрнингдан! Алингни бошинг остина қўйиб ухлаганинг етар эди! — деди соқчиларнинг бўйчанроғи ўдавайлаб.

Бекович-Черкасский «урус»дан бўлак сўзни тушунмаган бўлса-да, гап оҳанги ва соқчилар ишораларидан ўзини қаёққадир олиб кетишмоқчи эканларини, эҳтимолки, паймонаси тўлиб, куни битганини юрак-юрақдан ҳис этиб, секин ўрнидан қўзғалди. У қўйкўз бўлса-да, соч-соқоли сариқ бўлганидан русларга ўхшарди.

Бекович-Черкасский соқчилар қуршовида узун, нимқоронғи йўлақдан кетиб борар, оёқларидаги кишанлар силлиқ, чорқирра фиштлар устида судралиб, ғалати товуш чиқарар, баданига майда бир титроқ оралаганди. Усти берк салқин йўлакнинг ҳар ер-ҳар ерида қурол ушлаган соқчилар туришар, маҳбусни қизиқувчан нигоҳлар билан кузатиб қолишарди.

Ниҳоят, узундан-узоқ йўлак тутаб, маҳбус ва соқчилар кенг саҳнга чиқдилар. Бекович-Черкасский неча кунлардан бери қоронғиликка ўрганиб қолган кўзларини бир муддат юмиб турди, мўл ёруғлик, тоза, илиқ ҳаводан боши гир-гир айланди. Кўп ўтмай уни соқчилар, аъёнлари қуршовида тахтда савлат тўкиб ўтирган норғул, икки юзи қип-қизил, қошлари ўсиқ Шерғозихонга рўбарў этишди.

Хон маҳбусни бир муддат кузатиб турди, сўнг аъёнларига қараб олгач, хотиржам товуш билан сўз бошлади:

— Дим хароб бўлибсан-ку, Давлат Мирзо? Сен Хивонинг чўлида нишатиб юрибсан ўзи, бу юртни ёшуллисиз деб ўйладингми?

Бекович-Черкасский хоннинг тилидан ўзининг ҳақиқий номини эшитиб, ҳушёр тортди. Демак, Шерғозихон ўз маҳбуси тўтрисида анча-мунча нарсани билади. Тилмоч хоннинг сўзларини таржима қилди. Бекович-Черкасский бир хонга, бир тилмочга назар ташлаб олгач, жавоб берди:

— Мен аскарман, худди сизга ўхшаган подшоҳнинг фармонини бажардим. Бу юртга ёмон ният билан эмас, балки дўст бўлиш учун келганман.

Хон заҳарханда қилди:

— Дўстнинг уйина алингга қилич ушлаб, черик тортиб келдингми? Дўст уйина замбарақдан ўқ ёғдирадиларми?

— Биз Ўзбўйда қалъа қураётган эдик. Сизга таҳдид этганимиз йўқ, агар пистирма бизга талафот етказмаганида, замбарақларни ишга солмасдик, — деди Бекович-Черкасский хотиржамлик билан. У энди ўзини қийнаётган ички титровини босиб олган эди.

— Ўзбўй катта энангни маҳрина тушганмидики, қалъа қурасан?

— Хивадан подшоҳимиз Пётр ҳузурига бир неча маротаба элчилар бориб, дўст бўлиш, савдо алоқаларини кенгайтиришни таклиф этган эдилар.

— Ул замонларни-да, ул ёшулликларни-да аллақачон сув олиб кетди. Ўкуздарё ютиб йиборди, — деди Шерғозихон салмоқлаб.

Бекович-Черкасский жимиб қолди. У хон билан баҳслашиш фойдасизлигини яхши биларди.

Сукунатни Шерғозихон бузди:

— Сен аслзодасан, томирингда мусулмон қони оқаётир, алингга кишан ярашмайду. Динингни сотмаюнингда, Оқпошшога малайлик қилмағонингда дим бахтли бўлардинг, Кавказда сендан бой киши бўлмасди.

Шифти ниҳоятда баланд, кенг-мўл боргоҳда яна сукунат ҳукмронлик қила бошлади. Бу ерда аъёнлар, мулозиму соқчилар кўп бўлса-да, пашша пар урса эшитилгудек эди. Хон ва маҳбус ўртасидаги суҳбат шу тариқа тутади.

Хива ҳукмдори Шерғозихоннинг буйруғига биноан 1717 йил 29 августда Александр Бекович-Черкасский қатл этилди. Жаллод князнинг бошини танасидан жудо этгач, хон махсус вазифалар бўйича элчи ва хос навкарларидан энг эпчил, чаққонларини ҳузурига чорлаб буюрди:

— Бул бенамоз кофирнинг бошини Бухоро хони, дўстимиз Абулфайзхонга етказингиз. Хива хонлари тортиқ этишни хуш кўрадулар.

Хон амри вожиб. Элчи-ю хос навкарлар отларини эгарладилар, учқур бедовлар Хива ва Бухоро оралиғидаги чексиз қумликлар танобини торта бошлади.

* * *

Абулфайзхоннинг хуфиялари Бухоро, Хива, Ҳожитархон оралиғидаги карвон йўлларида мунтазам қатнаб, унга Бекович-Черкасский экспедицияси ҳаракати тўғрисида ахборот бериб турардилар. Хон экспедиция қириб ташланганидан хабардор эди. Россия билан элчилик, савдо алоқалари давом этаётган бўлса-да, Абулфайзхон Хивага қўшин юборган Пётр Бухорога ҳам қўз олайтириши мумкинлигини тахмин этарди. Айниқса, Бекович-Черкасский экспедицияси қириб ташлангач, хон бениҳоя ташвишланиб қолди. «Лаънати Шерғози, шундай қудратли Оқпошшо билан ўчакишиб бўладими, у ахир бундан юз чандон зиёд черик юборса нима қиласан? Бухоро ҳам сен ваҳшийнинг касрингга қолмаса гўрга эди.»

Хон вужудга келган вазиятни таҳлил қилиб, хонлик сарҳадларини мустаҳкамлаш масаласини муҳокима этиш учун машварат чақирди. Машваратта кушбеги, тўпчибоши ва бир неча нуфузли аъёнлар таклиф этилган эди. Ҳамма жамулжам бўлгач, Абулфайзхон сўз бошлади:

— Баҳри Хазар бўйларинда, давлатимиз сарҳадига яқин ерларда урусларнинг пайдо бўлиши, Хивага юриши, Шерғозихоннинг уларни қириб ташлаши хонлик яхлитлигига таҳдид соладур. Ҳозир эҳтиёт чораларини кўрмасак, кейин кеч бўлиши мумкин.

Машварат узоқ давом этди. Кушбеги, Хонқули тўпчибоши ва бошқалар ўз фикр-мулоҳазаларини бирма-бир баён этдилар. Москва, Петербург, Ҳожитархон ва бошқа шаҳарлардаги ишончли кишилар, хуфиялар билан алоқани янада мустаҳкамлаш, уларга яхшироқ ҳақ тўлаш, карвон йўлларида мунтазам кўзқулоқ бўлиб туриш, айниқса, савдогарлар орасида таъсирни кучайтиришга қарор қилинди. Лашкар доимо тўқ ва шай бўлиши даркор.

Эшиқда мулозим пайдо бўлди ва хонга букииб таъзим бажо келтиргач: «Хивадан, Шерғозихон ҳазратларидан хошилинич элчи бор», — деди.

«Хива... Шерғози... Элчи... Бу саҳройи яна нима балони бошлади эркан?» Абулфайзхоннинг пешонаси тиришди, кўнгли ёмон бир нарсани туйиб, аъёнларга савол назари билан қаради, улар жим эдилар.

— Не юмуш билан келибдур? — сўради хон норозили оҳангда.

— Фақат хонга топширатурён бир амонатим бор деб айтадур. — изоҳ берди мулозим.

Хоннинг пешонаси баттарроқ тиришди. «Эй худо, бирор осуда кун йўк, бу қандоқ кўргилик?» — ўйлади у ва мулозимга:

— Айт, кирсун! — деди.

Кўп ўтмай улкан чўтирма кийиб, тўнининг устидан камар таққан, баланд пошна этикли Хива элчиси хонга рўбарў бўлиб, таъзим бажо келтирди-да, ишонч ёрлигини топширди. Элчи уккикўз, қоқчакак, соқол-мўйлови текис қирқилган, нигоҳлари жуда бесаранжом киши эди. У Шерғозихон ўзига юклаган вазифа воят қалтис

ва хатарли эканини, иш чаппасидан кетса, бошидан ажралиши ҳеч гап эмаслигини яхши билар, «бош олиб келиб, бошдан ажралиб қолмасам эди», деган ўй миясини тўхтовсиз кемирадди.

У Абулфайз Муҳаммад Баҳодурхоннинг жуда кўп сифатларини санаб, унинг олло-таолонинг заминдаги элчиси эканини яна бир карра таъкидлаб, Шерғозихоннинг кўпдан-кўп дуои саломини топширгач, шундай деди:

— Хон ҳазратлари бир қошиқ қонимдан кечсалар, Шерғозихон ҳазратларининг тортиқларини ва амонатларини топширар эрдим.

Абулфайзхон сергакланди. «Тортиғи майли, лекин амонати нима боло экан?»

— Амонатинг не эркан?

Элчи ҳаёт-мамоти худди шу дақиқада ҳал этилишини билиб, бадани жунжикди, фикрларини бир ерга жамлаб, жавоб берди:

— Хивага босқин қилмоқчи бўлгон, кофирларга сотилгон Давлат Мирзонинг боши!

Хонага қабристон сукунатидек жимлик чўкди. Абулфайзхон Хива хонидан элчи келди, деганларидаёқ, саҳройи туркманлар бир шумлик бошлаганини сезган бўлса-да, бу қадар сурбетликни кутмаганди. Нима қилиш керак? Элчини дарҳол зиндонга солайин деса, бўлмайди. Элчига ўлим йўқ. Боз устига у: «Бир қошиқ қонимдан кечинг», деб турибди.

Хон элчига ёмон қараш қилди, сўнг аъёнларига бирма-бир нигоҳ ташлади. Ҳамма жим эди.

Абулфайзхон салмоқлаб гап бошлади:

— Бу адабсизлигинг учун сени зиндонга солсам-да, бошингни олсам-да, ҳақим кетадур. Бироқ машойихлар «Эгилган бошни қилич кесмайдур» демишлар. Қонингдан кечдим, айт, келтирсунлар ўша амонатингни!

Хон аъёнларига мурожаат этди:

— Ана кўрдингизми, жаноблар, биз машваратта айни вақтида йиғилгон эрканмиз. Бу нобакор Шерғозининг Урусия подшоси бирла душманлашуви яхшиликка олиб келмайдур.

Аъёнлар бирлари олиб, бирлари қўйиб, Шерғозихонни ёмонлай кетдилар.

Орадан вақт ўтиб, хонада яна шериклари ҳамроҳлигида Хива элчиси пайдо бўлди. Шериклари совғасалом солинган баркашлар кўтариб олишган, элчининг қўлидаги чокроққина баркашда эса матога ўроғлик думалоқ бир нарса бор эди. У хонга рўбарў бўлди ва думалоқ нарса устидаги матони кўтарди.

Сариқ сочлар, сариқ соқол, юмуқ кўзлар, заъфарон юз, салқин ёноқлар... Гарданда қотиб қолган қон...

Абулфайзхон сесканиб кетди, кўнгли беҳузур бўлди. Йўқ, уни кўнгли бўш деб бўлмасди, ахир акасини ўлдиртирган, қанча-қанча бошларни кестирган, қанчадан-қанча кесилган бошларни кўрган одамга бир динфурушнинг калласи нима деган гап? Фақат шу чокқача ҳеч бир зот унга кесилган бош пешкаш қилмаган эди.

Хон ўзини куч билан қўлга олиб, элчига сўз қотди:

— Шерғозихон ҳазратларига менинг дуойи саломимни топширинг ва айтингки, юборган пешкашларидан беҳад сарафроз бўлдум. Худо ҳофиз, биз ҳам қарздор бўлиб қолмагаймиз.

Элчи ва ҳамроҳлари хонга таъзим бажо айлаб, ортлари билан юриб, чиқиб кетдилар.

Абулфайзхоннинг кайфияти бузилди. У аъёнларга жавоб бериб, Хонқули тўпчибошига бир муддат қолишини буюрди. Аъёнлар чиқиб кетгач, тўпчибошига юзланди:

— Тўпчибоши жаноблари, юмушларингизни саранжомлаб ҳузуримга келинг, маслаҳатли иш бор.

Хонқули чиқиб кетгач, Абулфайзхон хаёлга чўмди.

«Лаънати Шерғози, Давлат Мирзонинг бошини менга юбориб, бу билан нима демоқчи? Хивага кўз олайтирғоннинг ҳоли шундай бўлади демоқчими? Ахир мен Хивага таҳдид қилғоним йўқ-ку. Ёинки падари бузрукворимнинг Хивани босқин қилғонига ишорами? Бунга кўп йиллар бўлди-ку. Бўлмаса, урусларга қарши черик тортайлук деганимикин? Бу густоҳлик-ку! Шунсиз ҳам душманларим, этимни бурда-бурда қилишга тайёр турғон итлар кўп...»

Хон Шерғозихоннинг антиқа тортиғи, Давлат Мирзо ва Пётр ҳақида узоқ ўйлади. «Давлат Мирзо Пётр-

нинг ишонган одами. Унинг бошини хор этсам Пётр менга раҳмат айтмас. Бу қабоҳатда менинг гуноҳим йўқлигини билиб қўйсун.»

Тушдан сўнг Хонқули ҳузурига кирганда Абулфайзхон бир қарорга келган эди.

— Тўпчибоши жаноблари, яна Урусияга сафар қилишингизга тўғри келадуру. Оқ пошшо одамининг азиз бошини ҳурмат айламак даркор. Давлат Мирзонинг бошини Урусияга элтасиз. Токи иззат-икром бир-ла туфроққа топширсунлар. Фуқароларимиз бошига оғир кун тушганда Пётр сўзимизни ерда қолдирмагон эрди-ку, шундай эмасми?

— Шундай, аъло ҳазрат! — деди Хонқули, — Бекович-Черкасский Пётр наздида катта нуфузга эга одам эди. Биз уни иззат-икром этсак, подшоҳ бу неклигимизни унутмайди.

— Бўлмаса сафар тадоригини кўринг, ўтган галгидек пешкашлар олишни унутманг, — деди Абулфайзхон. — Мен Пётр ҳазратларига нома битадурман.

Орадан бир неча кун ўтиб, қўнғироқ садолари Бухородан яна бир карвон Петербург сари йўлга чиққанидан огоҳ этди.

Буюк Пётр жосуси

1717 йил. Кеч куз. Петергоф. Денгиз томондан эсган сарсари шамоллар 13—14 яшар қизлардек энди бўй чўзаётган ниҳоллар қадини эгмоқчи бўлади, заъфарон япроқлар уларнинг қанотида узоқ-узоқларга учиб кетади.

Қурилиши тез суръатлар билан давом этаётган Монплезир саройи. Қурилишни кўздан кечириш учун келган Пётр I рутубат ҳиди анқиб турган хиёбонда танҳо кезиб юрибди. Унинг чехраси куз осмониданда тундроқ. Бекович-Черкасский экспедициясининг муваффақиятсизлиги уни ниҳоят ғазаблантирган. «Бу нима деган гап? Лаънати осиёликлар! Ёввойи Шерғози менинг энг ишонган одамларимдан бирининг бошини танасидан жудо қилиб, Абулфайзга юборса, Абулфайз аталмиш тулки: «Мен ҳеч нарсадан хабарсизман, бу ишда заррача гуноҳим йўқ», дея бояқиш Сашанинг

бошини олтин баркашда менга жўнатса?! Мен, улут Россия подшоши, бунга тоқат қилишим мумкинми? Бу юзимга тупуриш билан баробар эмасми? Қачондан бери рус подшолари бундай ҳақоратларга кўникиб қолдилар? Ғанимларим буни эшитгач, нима деб ўйлайдилар?»

Пётрнинг ўз-ўзига берадиган саволлари кўп эди. Лекин у йирик сиёсатчи ва саркарда сифатида билардики, ҳозир Шерғоziхоннинг бу сурбетлигига қарши шошмашошарлик билан жавоб қайтариш мумкин эмас. «Куч билан эмас, ақл билан иш кўришга тўғри келади. Сенлар менинг совунимга кир юмабсанлар ҳали. Бутун Оврупо мен билан ҳисоблашишга мажбур бўлганда, Бухоро ва Хива нима деган гап?

Бу икки хонликда ўз одамларим бўлади, улар мени барча сиёсий воқеалардан хабардор қилиб турадилар. Ҳамма нарсадан хабардор одамнинг бир қарорга келиши унчалик қийин эмас. Энг муҳими ҳар иккала хонлик бир-бирига қайраб турилса, у ёғи осон кечади. Бу ёввойилар тож-тахт йўлида жондан ҳам, оғаниндан ҳам кечадилар», — ўйларди у.

Энди шаклланаётган бов, фаввора ва хиёбонлар булутлар йиртигидан қараган куз қуёши нурларидан янада гўзалроқ кўринар, лекин подшоҳ буларга эътибор қилмай, ўзининг режаларини зўр бериб калласида пишитарди. Бирдан эсига Петербургда яшаётган, ташқи ишлар коллегияси ходими, италиялик Флорио Беневини келди. «О, ажойиб фикр. Флорио Бухородаги кўз-қулоғим бўлади. У жуда кўп Шарқ мамлакатларида бўлган, маданияти, урф-одатлари, жуғрофиясини яхши билади. Флориони Бухорода дипломатик миссия раҳбари этиб тайинлайман!»

Подшоҳ амри вожиб. Кўп ўтмай Флорио Беневини ва миссия аъзолари навбатдаги савдогарлар қарвонига қўшилиб, Бухорога келдилар.

Бухоройи шарифда тирамоҳ охираёзган бўлса-да, ҳаво илиқ, Шохрудда энди тиниқ сувлар оқади. Лабиҳовуз сатҳида Деъонбеги мадрасаси акси ўйнайди, заъфарон тут барглари сузиб юради. Куз неъматлари бозорларга сиймайди.

Флорио Беневини ҳақиқатан ҳам кўп Шарқ мамлакатларида бўлганди. Лекин Бухоро бетакрорлиги би-

лан уни лол қолдирди. Сон-саноксиз бозору тимлар, расталар, ҳовузлар ва тош ётқизилган сокин кўчалар, камсуқум, чеҳраси очик одамлар... Кўм-кўк осмон, ниллий гумбазлар, эрта тонгда пирали овоз билан азон айтган муаззинлар... Бухоро Шарқнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўхшар, ҳам ўхшамасди. Шаҳарни ўраб турган баланд деворлар, улкан дарвозалар, келиб-кетиб турган карвон қўнғироқлари жаранги унга аллақандай улуғвор, афсонавий тус берар, Флорио олағовур кўчаларни кезиб чарчамасди. «Бухоро Венецияга жисман ўхшамаса-да, руҳан ўхшар экан», — ўзича қайта-қайта имон келтирарди у.

Флорио Бенедини 45—46 ёшлардаги ўрта бўй, буюдойранг киши бўлиб, қиёфаси ерлик аҳолига ўхшаб кетар, Шарқ тилларини мукаммал биларди. Шу боисдан қўнғир-қора сочларини устарада олдириб, симобий салла ўраб, эгнига енгил ятак кийганида уни Бухоро уламоларидан фарқлаш мумкин бўлмай қолди. «Бухородай шаҳарда Оврупоча кийиниб, оқ қаргадек бўлиб юриш хавфли», — деди у ўз-ўзига. Зиммасидаги вазифани бажариш учун у кўча-бозорларни тўлдирган оломондан фарқ қилмаслиги керак. Саройда эса энг синалган усул — ришватни ишга солиш даркор. Энг жоҳил хон, амалдор, уламолар ҳам унга тоб беролмайдилар. Флорио кўп йиллик тажрибасидан буни яхши биларди.

Абулфайзхон Россия ва Ҳиндистон элчилари шарафига арқда қабул маросими уюштиради.

...Шоҳона безатилган кенг, танобий хона. Хона ўрта-сида осилган улкан қандилнинг ҳамма шамлари порлаб турибди. Бу ерда Бухоронинг казо-казолари, Россия ва Ҳиндистон элчилари тўпланишган. Тўрда Абулфайзхон, элчилар Фарҳод оталиқ, Хонқули тўпчибоши, Ҳакимбий иноқ, Иброҳим иноқ, қозикалон, нуфузли бек ва мулалар дастурхон атрофидан жой олишган. Дастурхонга оби наввоту пашмак ҳолвалар, хандон пистаю қора майиз, вақш олмаю ёқутдек анорлар, қаҳрабодек товланиб турган узумлар тортилган.

Хос хизматчилар қуюқ-суюқ овқатлар, оху, бедана гўштидан қилинган кабобларни пешма-пеш олиб келардилар. Ўткир чоғирли жонон пиёлалар пайдар-пай айланиб турибди.

Пойгакда икки танбурчи, бир рубобчи, найчи ва доирачи тебрана-тебрана «Шашмақом»дан куй чаладилар. Заррин либос кийиб, тилақош таққан, латиф қомат, юят гўзал раққоса кабутардек енгил хиром этади. Унинг шаънига сархушона ҳамду санолар айтилади.

Бир неча пиёла ўткир чоғир ичганидан сўнг кўнгли юят ёришиб кетган Флорио оқ юз, эгма қош раққосадан кўз узмас, у шарқликларнинг кўп базмларида иштирок этган бўлса-да, бундай чиройли қизни кўрмаганди.

Сиртдан қараганда гўзал раққосадан кўз узмаётган бўлса-да, аслида у сарой аъёнлари хоннинг қайси томонида, қай тартибда ўтирганига қараб, уларнинг нуфузини аниқламоқда эди. У ўзини ишга бағишлай олар, шу боисдан ҳам Пётрнинг назарига тушганди. «Кўнгилахушлиқдан таним яйраса-да, руҳим асосий мақсад учун ишлаб туради. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Акс ҳолда Бекович-Черкасскийга ўхшаб, бошимни олтин товоқда Пётрга пешкаш қилишлари ҳеч гап эмас. Бу ёввойилар негадир бош кесишни жуда хуш кўрадилар. Мана, тўрда савлат тўкиб ўтирган Абулфайзхон ҳам тахтта чиқиш учун акаси Убайдуллохонни ўлдирган, сўнгра бу ишга кўмаклашган ҳамфикрларни битта-битта қиличдан ўтказган. Мен унинг ана шу йиртқичлик хусусиятини ҳисобга олишим керак. Лекин сирасини айтганда қайси ҳукмдор йиртқич эмас? Йиртқичликда Пётрнинг олдига тушадиган кимса йўқ-ку!»— Флорионинг калласида ана шу хаёллар чарх урарди.

Унинг хаёлларини Абулфайзхон бузди.

— Хўш, элчи жаноблари, шаҳримиз Бухоройи шариф сизга маъқул бўлдимми?

— Бухоройи шарифдек шаҳарга элчи бўлиб келгандан юят бахтиёрман, хон ҳазратлари, — деди Флорио. — Айниқса, қўхлик, чехраси очиқ фуқароларингиз, тадбиркор, илмли аъёнларингиз менга маъқул бўлди. Бизга кўрсатилаётган иззат-икром учун ташаккур. Буларнинг ҳаммасини улуғ Пётрга нома билан маълум қиламан.

Хон элчининг сўзларига жавобан мамнун бош қимирлатиб қўйди. Дастурхонга баркашларда чиройли қилиб кесилган қовун тортилди.

Хон мулозамат қилди:

— Олинг, элчи жаноблари, Бухоро қовунидай ширин қовунни етти иккимдан-да тополмағайсиэ.

Флорио бир тилим қовунни қўлига олиб, аввал унинг хуш бўйида маст бўлиб, бош қимирлатди, сўнг мақтаб-мақтаб ейишга тутинди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилди. Россия ва Ҳиндистон элчиларининг Абулфайзхонга олиб келган совғалари санаб ўтилди. Сўнгра хизматкорлар ҳар бир элчининг олдига совға-саломларни қўйиб чиқдилар.

Флорио Беневинига зарбоф тўн, камар-ханжар, бир ҳамён моможурроти олтин тангалар берилди.

Бу совғалар хоннинг Россия элчисига хайрихоҳ эканини билдирарди.

Буюк Пётр жосуси Флорио Беневини ишга киришди. Бир неча ой мобайнида хон саройининг, Бухоронинг паст-баландини ўрганди, чоғир базмлари уюштириб, Фарҳод оталиқ, Ҳакимбий иноқ, Раҳим қурчи ва бошқа хон яқинларининг қўйнига қўл солди, бой савдогарлар, руҳонийлар орасидан дўстлар орттирди. Лекин у кетидан айвоқчилар қўйилиши мумкинлигини билар, ҳар доим ўткир пичоқ дамида юр-гаңдек қис қиларди ўзини.

Яккама-якка суҳбатларнинг бирида Хонқули тўпчибоши Беневинининг Пётрнинг жосуси эканини Абулфайзхонга очиқ айтди. Лекин хон бу хабарга унчалик эътибор қилмади, «Хонлик ишини ҳазил билмангиз, тўпчибоши жаноблари, — деди ва қўшиб қўйди: — Яхши бўлса ошини ер, ёмон бўлса бошини».

Хонқули хоннинг илмоқли гапларидан сездики, жуда кўп бошларни иккиланмай кестирган хон кези келганда рус элчисини ҳам аяб ўтирмаса керак.

— Начора, — хўрсинди Хонқули, — мен бурчимни бажардим, бу ёғини хоннинг ўзи билади.

Флорио Бухорода икки йил яшаб, бу ердаги сиёсий ва иқтисодий вазият, хон, унинг аъёнларининг кучли ва заиф томонлари, нималарга ўчлиги ҳақида ишончли одамлари орқали Пётрга ўта махфий маълумотларни юбориб турди. У Хива хонлигидаги вазиятни ҳам имкон қадар ўрганишга ҳаракат қилди. Флорио бухоролик савдогар қиёфасида шаҳар карвонсаройларига келиб-кетиб турган хивалик савдогар-

лар билан оғиз-бурун ўпишиб, Шерғозихон ҳақида маълумотлар тўплади, саройнинг нуфузли аъёнлари кимлар эканини аниқлади. Тажрибали жосус вазият чигаллашса, Хивага ўтиб кетишни режалаштирган, бу-нинг учун содиқ одамлар ҳам, от-улов ҳам бор эди. Мабодо Шерғозихон ҳам хайрихоҳлик билдирмаса, унда Эронга ўтиб кетиш мумкин. Лекин тўплаган маълумотларига қараганда, ҳозир Шерғозихон анча шаштидан тушган, у агар доно сиёсатчи бўлса, Пётр билан бўлган душманчилигини янада чуқурлаштиришга ҳаракат қилмайди. Флорио бошига қора кун тушганда, Бухоро учун «номақбул шахс» бўлиб қолганда қандай ҳаракат қилишни ана шундай режалаштириб қўйганди. Бу қора кун эса узоқ кутгирмади.

Эрта баҳорнинг хийла изғирин, ойсиз тўни эди. Флорио кайфи чоғ, чоғир базмидан қайтарди. Зимистон паст кўчага бурилгани ҳамона қора шарпадай икки киши унга ташланди. Флорио мункиди, лекин йиқилмади. Хужум қилувчиларнинг бири унинг қўлларини қайирди, иккинчиси эса бўғзига мушукдек чанг солиб, бўға бошлади.

Флорио бир зум гангиб қолди, сўнгра нафаси қисилиб, кўзларидан ўт чақнаганига қарамай ёввойи бир наъра билан силтаниб, рақиблари қўлидан бўшалди ва сокин кўча сукунاتини бузган ҳайқириқдан саросимага тушган йўлтўсарлардан бирининг чотига бор кучи билан тепди. Йўлтўсар «воҳ» деб эгилиб қолгач, унинг шериги пишқириб Флориога ташланди. Элчи кўкрагининг унг томони «жаз» этди. У қизик устида оғриқни ҳам сезмай, ўзини сал орқага ташлади-да, йўлтўсарнинг оғзи-бурни аралаш мушт туширди. Сўнгра бор кучини оёқларига бериб, қоча бошлади. Кўча бошига етганда сездик, уни ҳеч ким таъқиб этмаяпти. Лекин у югуришдан тўхтамади. Йўлтўсарлар унинг муштидан қўрқдиларми ёинки ҳайқиригиданми, буни билмас, кўксига пичоқ текканини ҳам пайқамаяпти. Фақат югуришдан тўхтаб, нафасини ростлаганда, кўкси ачишиб оғриётганини, кийимлари қонга беланганини сездди.

Ётоғида унинг ярасини боғлаётган шериги, ўзи билан бирга Петербургдан келган Михаил Никифоров сўз қотди:

— Яранг хавфли эмас, пичоқ чуқур ботмаган, тез-да битиб кетади. Лекин унинг асоратидан қўрқаман. Асорати ёмон.

— Галинга мантиқ йўқ, азизим Миша, — елкасини қисди Флорио. — Ўзи хавфли бўлмаган яранинг асорати нима бўларди.

— Асорати ёмонлиги шундаки, энди Бухорода қолмаймиз. Сенга ҳужум қилганлар шунчаки йўлтўсарлар эмас.

— Буниси ойдай равшан. Ўзим ҳам шубҳамни сенга айтмоқчи эдим. Яхшиям мен қўл жанги машқини обдан олганман. Бўлмаса, лаънатилар бўғиб ўлдиришарди. Энди Абулфайзхоннинг ниқоби йиртилди. Омон қолганимни эшитса, иш янада чигаллашади, заҳар берибми, зиндонга ташлатибми, барибир ўлдиради. Тонг отгунча Бухорони тарк этмасак, ҳолимизга маймунлар йиғилайди. Хива сари йўл тутамиз, дўстим, — деди Флорио.

— Ҳа, яна дарбадарлик, — хўрсинди Михаил. — Ўзи бизнинг қисматимиз шу экан. Кечагина эди, хон сенга тўнлар инъом этиб, ҳамён-ҳамён олтинлар берганди. Бугун унга бошинг керак бўлибди. Начора, Хивага бўлса, Хивага-да.

— Шерғозига ҳам унчалик ишониб бўлмайди-ю, ҳарҳолда чорамиз йўқ. Иш чаппасидан кетса, у ерда бизни яшириб, Эронга ўтиб кетишимизга кўмаклашадиган дўстларимиз бор. Буни биласан-ку!

— Ҳа, биламан. Майли, йўл тадориғини кўрайлик бўлмаса, — деди Михаил. — Сен енгил бўлса-да, ярадорсан. Шунга қараб иш тутишимиз лозим.

Ҳали кўкда Зухро юлдузи шуъласи ўчмай, тўрт отлиқ Бухорони тарк этди. Ишончли одамлар ва энг ишончли усул — ришват шаҳарнинг тақа-тақ берк дарвозаларини очиб берди.

Ҳақиқатан ҳам Шерғозихон сиёсат бобида анча пихини ёрганлардан экан. Флорио Беневинининг Бухорода охир-оқибат ҳурмат топмаганини эшитиб, уни иззат-икром билан қабул қилди, бу билан Пётрга «мен қаҳрли ҳам, меҳрли ҳам бўла оламан, билиб қўй!» демоқчи бўлди.

Флорио ва шериклари Хивага энди кўника бошлаганларида Эрондаги ғалабаси шарафига ўз номига

қурилаётган мадрасани кўришга келган Шерғозихон-ни машҳадлик асирлар ўлдирдилар. Воқеаларнинг бундай тус олиши Буюк Пётр жосуси режаларини тамоман ўзгартириб юборди. У Эрон орқали Россияга қайтишга мажбур бўлди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Эрназар Мақсуд

1747 йилда Бухоро хони Абулфайзхон Мухаммад Ҳаким оталиқнинг ўғли Мухаммад Раҳим томонидан ўлдирилди. Абулфайзхоннинг ўғли Абдулмўмин хон этиб кўтарилди. 1748 йилда у қатл этилиб, ўрнига укаси Абдулла (Убайдуллахон III) тахтга чиқди. Лекин Бухоронинг инон-ихтиёри улут амир Мухаммад Раҳим кўлида эди.

Орадан кўп ўтмай Убайдуллахон III ҳам Мухаммад Раҳим томонидан ўлдирилди ва шу билан Бухорода аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги тугади. 1753 йилга келиб Мухаммад Раҳимхон Бухоронинг қонуний ҳукмдори бўлиб олди, манғит амирлари сулоласига асос солинди. Хонлик амирлик деб юритила бошлади.

Хонлар, амирлар тож-тахт учун ҳар қанча қон тўкмасинлар, ҳаёт ўз йўналиши билан давом этар, турли мамлакатлар билан савдо, иқтисодий ва элчилик алоқалари ривожланиб борарди. Россия ва Сибирь томон савдо карвонларининг кети узилмасди.

Бу пайтда Россия империяси тахтида Елизавета Петровна ўтирарди. Елизавета Петровна ақлли ва хушкўнгил, лекин шу билан бирга пала-партиш, чўртке-сар аёл эди. Тарихчи В. О. Ключевскийнинг фикрича, у «Европанинг янги нафасини ўз Ватанининг кўҳна қадриятлари билан бирлаштира олганди».

* Елизавета Петровна — Пётр I нинг қизи, кичик ёшдаги Иван VI Антоновични тахтдан ағдариб, уни қалъага қамаб, сарой тўнтариши натижасида 1741 йилда ҳокимиятга эгалаган. Украин казакларида бўлиб, сунг граф унвони берилган А. Г. Разумовский билан 1744 йилда никоҳдан ўтган. Елизавета подшоҳлиги даврида 1755 йилда М. В. Ломоносов томонидан Москва дорилфунуни ташкил этилган.

Елизавета ҳукмронлиги даври Россия иқтисодий ҳаётининг ривожланиш палласига тўғри келди. Рус заводлари армия ва флотни қурол-яроғ билан тўлиғича таъминлай бошладилар. Саноат ва ҳунармандларга ҳукумат яхши ёрдам кўрсатарди. Ишчиларга яхши меҳнатлари учун поручик унвонлари берилар, қоғоз ишлаб чиқарувчи фабрикантилар майор даражасига кўтарилардилар. Оғир саноатни ривожлантиришга қўшган ҳиссалари учун ҳунарманд-мужикларга олий насл-насаб унвонлари берилар, рус нефтини Европага сотиш бошланганди.

Башанг кийинишни хуш кўрадиган Елизавета Россияда ишлаб чиқарилган аёллар кийим-кечаги ва безаклари Европаникидан аълороқ бўлишини истарди.

Россия ва Бухоро ўртасида савдо алоқалари авжида, ҳамон шаҳар бозорларида олис совуқ ўлкадан келтирилган тулки териси, кумуш ва қалайи буюмлар, қоғоз, игна, болта каби моллар харидоргир, ўз навбатида бухоролик савдогарларни кўплаб рус паҳарларида учратиш мумкин эди. Рус боёнлари бахмал, туркман тиламлари, латл, ёқут, шойи-атлас, қуруқ мевалар, заргарлик буюмларини бажону дил харид қилишар, шунингдек, бухоролик савдогарлар уларга хориждан олинган асл моллар етказиб берардилар.

Бухоро савдогарлари ёшлиқдан шу касбга йўналтирилишлари туфайли, улар бир неча тилни билишар, яроғ ишлата олар, неча ойлаб чўлма-чўл, саҳрома-саҳро юришдек машаққатга чидаш беришарди. Улар танти, ўз сўзининг устидан чиқадиган одамлар бўлиб, андаккина шарқона қувликлари ҳам йўқ эмасди.

Бой савдогар Мақсудбий хонадонидида тувилиб, тарбия олган Эрназар ҳам бадавлат, кўп юртларни кўрган, обрў-эътиборли тижоратчилардан эди. Эрназар Мақсуд 35—36 ёшлардаги, кенг елкали, буғдойранг, қопқора соқол-мўйлови ўзига ярашган, хушхулқ, юят ақли ва тадбиркор одам эди. У Москва, Хуросон, Хиндистон ва бошқа кўплаб ўлкаларга карвон билан сафар қилиб, Бухоронинг ноёб атласу кимхоблари, зару зеварлари, ажойиб мевалари, ҳар қандай аёл ақлини шоширувчи тақинчоқлари шуҳратини оламга ёйган, шу билан бирга ўз мол-давлатини ҳам оширган эди.

Эрназар Мақсуд Россияга кўп марталаб сафар қилган, рус тилини анча яхши ўрганиб олган, боён, амалдорлар, подшоҳ саройи аъёнлари, вилоятлар ва ўлкалар губернаторлари билан дўст тутинганди. Улар бу дилкаш, ваъдасига доим вафо қилувчи, қўли очиқ савдогарни ҳурмат қилар ва яхши кўрардилар. Бухоронинг янги ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон уни ҳузурига чақириб, Москвага ўз элчиси бўлиб боришни таклиф этди.

* * *

Бухорода бодом гуллади. Деҳқонлар ерга уруғ сочиш ташвишига тушиб қолдилар, савдогарлар сафар тараддудини кўра бошладилар, бозорлар қизигандан қизиди. Эрназар Мақсуд ҳам яна Москва сафарига тайёрлана бошлади. У укалари ва хизматкорларига 40 туя асл мол тайёрлашни буюриб, карвонни ҳозирлаш учун икки ҳафта вақт ажратди ва бозордан у-бу харид қилгач, саман йўрғасини миниб, Ромитадаги мулкига жўнади.

Бу мулк Зарафшон дарёсига яқин жойлашган бўлиб, сув йўллари жуда қулай, ерлар унумдор эди. Йиғирма танобча узумзор ва ўрикзор, бошқа дарахтлар, қолгани экиладиган майдон. Ҳасан корфармонинг* ҳалоллиги, тадбиркорлиги туфайли мулк ҳар йили яхшигина фойда берар, боғбонлар ҳам, ижарага ер олиб ишловчилару хизматкорлар ҳам мамнун эдилар. Эрназарбек улар билан ҳисоб-китобда қитмирлик қилмас, яхши ишлаганларга доимо мурувват кўрсатар, тўй, маъракасига қарашар, кези келганда совға-саломларни аямасди.

Боғ жуда сўлим, чор-атрофини адл чинни тераклар қуршаб турар, турфа гуллар, олма, ўрик, беҳи, анор, анжир, бодом, ёнғоқлар раста-раста қилиб экилган, ариқларда шарқираб сувлар оқар, ҳаво иссиқ кунларда улкан толлар соясидаги салқин сарҳовуз ҳавоси жонга ором бахш этарди. Ҳаво беҳад қизиган ёз ойларида Эрназарбек оиласи билан шу чорбоғда дам

* Корфарма — ит юритувчи.

оларди. Богда болалар жуда қувнашар, энг хилват гўша-да сақланаётган оҳулар уларнинг эркатойлари эди.

Эрназар Мақсуд салқин сарҳовузда ёнбошлаб, ўзининг ҳисоб-китоб ишларини бажарар, баъзи-баъзида Бухоронинг казо-казолари бу ерда меҳмон бўлиб, кўнгилахушлик қилишар, ҳамма яқдиллик билан боғни, бекнинг дидини мақтарди.

— Эрназарбек боғига етиб келганида кун чошгоҳ бўлиб қолганди. У отдан тушиб, жиловни хизматкорга тутқазган ҳам эдики, қўлида гулқайчи, Ҳасан корфармо пешвоз чиқди.

— Ассалому алайкум, хуш келдингиз, бек, қадамингизга ҳасанот!

— Ваалайкум салом, хушвақт бўлингиз! — жилмайди бек қўлидаги совға-саломларни узатар экан. — Хўш, Ромитанда не янгиликлар?

— Хўб янгиликлар бор, ўша, Қоракўз атаган оҳунгиз болалабдур, мана, пойиқадамингизга бодом гуллабдур. — деди Ҳасан корфармо хўжайинини қийғос гуллаган дарахт остидаги сўри томон бошлаб. У 55—56 ёшлардаги, соқоли мошгуруч, қорамариз, кўркам киши эди.

Улар сўрига ўтириб фотиҳа ўқидилар. Бек бир муддат суқланиб бодом гулларига тикилди, муаттар ҳиддан боши айланди. Сўнг энди уйғонаётган бошқа дарахтларга нигоҳ ташлади. Хут қуёшининг илиқ нурларига тўла боғ илоҳий манзара кашф эттанди.

— Эҳ-ҳ,— деди бек чуқур тин олиб,— агар тижорат ишларим бўлмағонида, бир умр шу ерда яшар эрдим.

— Кошки эрди, бизни шу бахтга муяссар этсангиз... — деди Ҳасан корфармо.

— Йўқ, бу мен учун бир армон, холос. Яқинда яна Масков сари жўнайдурман. Сизнинг-ла маслаҳатлашгани келдим.

Ҳасан корфармо илдам ўрнидан турди. Хизматкорлар дастурхон олиб келишганди. Дастурхонга иссиқ нон, катта қашқари косада қаймоқ, қорамайиз, писта, бодом қўйилди. Корфармо чой қуйиб узатди.

Бек чойдан бир ҳўлаб, сўз қотди:

— Ўртанча ўвлингиз Ҳалимжон неча ёшга кирди?

— Худо хоҳласа, шу бу йил савр ойида йигирма учга кирадур, бек, — деди Ҳасан корфармо жиддий бир гап борлигини сезиб.

Эрназарбек гапни чўзиб ўтирмади.

— Шу Ҳалимжонни ихтиёримга берсангиз. Масков сафаринда ўзимга ҳамроҳ этсам. Менга ишончли одамлар керак. Ўзингиз эрса юрт кўрадур, кўзи пишадур, 4—5 танга ишлайдур.

— Ўғил-ку ўғил, сиздан жонимизни-да аямаймиз! — деди Ҳасан корфармо хўжайиннинг илтифотидан хурсанд бўлиб.

Эрназарбек иштаҳа билан иссиқ нон, қаймоқ еди, қорамайиздан тотинди ва бир нимани эслагандай деди:

— Карвон учун уч қоп бодом, ўн қоп майиз ҳозирлангиз. Уруслар, айниқса, урус аёллари бу неъматларни бағоят хуш кўрадурлар, Масковда жуда бозори чаққон.

Дастурхонга фотиҳа ўқилди. Бек сўридан тушиб, шундай деди:

— Энди мени Қоракўз ҳузурига бошлангиз. Янги меҳмонни кўрайликчи.

Қоракўз «қароргоҳи» боғ адоғидаги хилват гўшада эди. Боласини эмизиб турган жонивор салла-чопонли кишиларни кўриб безовталанди, қулоқларини диккайтириб, сурмасо кўзларини олазарак қилди, ҳавони ҳидлади. Бир оз фурсат ўтгач, ўз хўжаларини таниб, хотиржамланди, жигаргўшасининг юмшоқ танини ялай бошлади. Лекин бечоранинг кўзлари ҳамон жовдирарди. Янги туғилган оҳуча жуда чиройли, мунчоқдек кина эди.

Эрназар оҳучанинг кўзларига тикилди. Кўзлар етилиб пишган олудек, четларига усталик билан сурма тортилган эди гўё. Бу кўзлар ҳам жовдираб боқардилар.

Бек негадир ғамгин тортди. «Оҳучанинг кўзлари. Ё, худо, кўзлари ҳам шунчалар ғамгин бўладурми? Люба, Лўъбат, Любовь... Худди Лўъбатнинг кўзлари. Лўъбати Масков...»

Эрназарбек ёмон туш кўриб уйғонгандек бирдан сесканиб, оҳуларнинг ғамгин кўзларидан нигоҳини олиб қочиб, Ҳасан корфармога юзланди:

— Энди бу жониворларни тузукроқ боқингиз... Охуча тезроқ катта бўлсун...

Бекнинг кайфияти бузилганди, тўрт мучаси соғ бўлса-да, худди юраги симиллаб оғриётгандек туюларди. У шунчалар юрт кезган, дунёнинг кўп мамлакатларини кўрган савдогар бўлатуриб, ҳар доим узоқ сафар олдидан қандайдир тушкун ҳислар оғушида қолар, Бухоро, онаизори, суюкли хотини, бири-биридан ширин ўтилчаларидан олисга кетишини эслаб қийналарди. Дарё-ю денгизлар, дашту саҳролар оша карвонни манзилга элтиб, муродини ҳосил этиш ва она шаҳарга эсон-омон қайтиш осон иш эмасди.

Эски савдогар оиласи бекаси бўлмиш онаси бу касбнинг паст-баландини яхши билганидан ўғлига ортиқча хархаша қилмас, сафар олдидан унга оқ фотиҳа бериб, кўнглини кўтарарди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Ромитандан қайтган Эрназарбек онасининг ҳузурига кириб, Масков сафарига ҳозирлик кўраётганини, икки ҳафтадан сўнг йўлга чиқшини айтди.

— Илоё бошинг тошдан бўлсин, Худо ишингга қушойиш берсин, оллоҳу акбар! — дуо қилди она.

Орадан роппа-роса икки ҳафта ўтгач, Эрназарбек карвони эрта тонгда Ҳазрати имом дарвозасидан чиқиб, Бухорони тарк этди. Савдогарлар от-туяларда, яхши қуролланган соқчилар эса отлиқ эдилар.

Эрназарбек ўзи билан уч хизматкори ва Ҳасан корфармонинг ўғли Ҳалимжонни бирга олиб кетаётганди.

Карвон бир неча ҳафта оғир йўл босиб, Урганч чўли, Устюрт саҳроси, Ҳазар денгизини ортда қолдириб, Ҳожитархон шаҳрига етиб келди. Бож-хирож расм-русумлари бажо келтирилгач, карвонсаройга жойлашиб, дам олдилар, сув, озиқ-овқат захираларини тўлдирдилар, ҳаммомга кириб, соч-соқолларини тартибга келтирдилар.

Карвон Ҳожитархонда уч кун дам олди. Эрназарбек бир неча рус дўстлари хонадонини совға-салом билан зиёрат қилди. Сўнгра Волга дарёси, Нижний шаҳри орқали савр ойининг ўрталарида Москвага етиб келдилар.

Москва ҳар галгидай гавжум, олаговур, от-арава, извош-файтонлар, ёвоч йўлкалар, тош ётқизилган шовқин-суронли майдошлар, маст-аласт қийқириқларга тўла майхоналар, қувноқ ашулалар билан кутиб олди.

Эрназарбек хизматкорлари ва шериклари билан «Бухоро кўраси»га жойлашди. Ювиниб-тараниб, оҳорли кийимларини кийгач, ўзининг ҳар галги шинам, яхши жиҳозланган хонасини эгаллади. Хизматкор келтирган квасни ҳузур қилиб симириди ва қилажак ишлари режасини туза бошлади. Молни сотиш, саранжомлаш, янги мол харид қилиш учун кўп вақт керак ва бу борада шошилишининг кераги йўқ. Энг аввало подшоҳ қабулига кириш, сўнгра меҳмонга бориши лозим бўлган хонадонлар ҳақида ўйлаш даркор. Энг аввало... Граф Дмитрий Иванович Кислинский хонадони... Графиня Кислинская... Любовь. Лўбати Масков...

Эрназар узоқ йўл, уйқусиз тунлар чарчатган тана-сида қандайдир бир ҳузурбахш илиқлик гуйди. Юрагининг аллақасери жизиллаб кетди.

Графиня Любовь Дмитриевна Кислинская... 25—26 ёшлар чамасидаги оқ юз, қош-кўзлари Шарқ аёллариникидек қоп-қора, қадди-қомати юят латиф бу аёл билан у аллақайси ошнасининг уйида берилган зиёфат пайтида танишган, улар бир неча учрашув ва суқбатдан сўнг дўст, маслақдош бўлиб қолишганди.

Любовь Дмитриевнанинг эри, ёш офицер бундан бир неча йил бурун пойга вақтида ҳалок бўлган, у қари отаси ва онаси билан Москванинг гавжум, серқатнов кўчаларидан биридаги икки қаватли ҳашаматли уйда яшарди.

«Учрашмаганимизга ҳам анча бўлиб қолди. У қандай қабул қилар экан бу учрашувимизни?» — ўйларди бек.

У ўрнидан туриб дераза қаршисига борди ва серқатнов кўчани кузатди. Турли кийим-бош, ҳар хил турқ-тароват, ёшдаги одамлар, от-аравалар дарёси тўхтовсиз оқиб турибди. Об-ҳаво ҳам ҳамин қадар, дам яшин чақнаб, момақалди роқ гулдирайди, дам ёмғир қуяди. Бир вақт қарабсизки, чарақлаб офтоб чиқади. Шундай пайтлар бўладики, гупиллатиб қор ёғиб беради.

Эрназар Мақсуд ва шериклари бир кеча-кундуз яхшилаб дам олиб, йўл чарчовини чиқаришгач, ишга

киришдилар. Москвалик харидорлар, савдогарлар билан мол айирбошлаш авжига чиқиб кетди. Бек барча ишни зийраклик билан кузатиб, хизматкор ва ёрдамчилари кўмагида йўналтириб турар, ҳисоб-китоб ишларини шахсан ўзи юритарди.

Орадан уч кун ўтгач, унинг Москвага келганидан хабар топган дўст-ёрлари меҳмондорчиликка таклиф эта бошладилар.

Кислинскийлар биринчи бўлиб, чоршанба кунини тушлик зиёфатга чақиришди.

Эрназар икки хизматкори ҳамроҳлигида қўйни-қўнжини совға-саломга тўлдириб, Кислинскийларни-кига борди.

Юрагида аллақандай ҳаяжон билан эшик қўнғироғи тутмасини босди. Зум ўтмай эшик очилиб, осто-нада баҳайбат зар ҳошияли қалпоқ кийган, соч-соқо-ли, қош-киприкларигача оппоқ эшик оғаси кўринди. Бек саломлашиб, хизматкор қўлига ташрифномасини тутқазди. Эшик оғаси эгилиб таъзим қилди-да, унга йўл бўшатди.

— Марҳамат қилинг, жаноб, Дмитрий Иванович сизни кутмоқдалар.

Эрназарбек эшик оғасининг қўлига бир сўлкавой тутқазиб, қўллари банд хизматкорларини ичкарига имлади. Эшик оғаси чақдон ҳаракатлар билан уларга кўмаклаша бошлади.

Бу орада эшик олдидаги ғўнғир-ғўнғирни эшитиб, хонадон соҳиби зинадан тушиб келди. Бошида шоки-лали қалпоқ, эгнида пахмоқ халат, оёғига юмшоқ бош-моқлар кийган, хийла семиз, бағбағалари осилган, қиз-ғиш юзли бу киши 70 ларни қоралаб қолганди.

У бағрини кенг ёзиб, Эрназарбекни қаттиқ қучди, уч маротаба чўлпиллатиб ўпди ва ўзидан сал узоқ-лаштириб бир оз тикилиб турди-да, елкасига секин шапатилади:

— Улғаяяпсан, азизим Эрназарбек, улғаяяпсан! Лекин айт-чи, нега бизни бунчалар соғинтирасан? Бояқиш Люба сени суриштиравериб эси кетди. Завжаи мухтарамамиз Надежда Аркадьевна ҳам келганингни эшитиб роса суюнди. Сени тушликка таклиф этишга ундаган ҳам ўша.

— Раҳмат, Дмитрий Иванович, илтифотингиздан ба-
ғоят сарафрозман, — деди бек юзлари яшнаб.

«Лўъбати Масков»

Кенг, деразалари катта-катта, анвойи гул ва ўсим-
ликлар билан безатилган шифти баланд хонада бил-
лур қандиллар порлаган, деворда чўғдек Эрон гилами,
гиламда иккита милтиқ ва қилич осибди. Хона ўрта-
сида барқут ва атласларга бурканган, зару зевар та-
қинчоқлари кўзни қамаштирадиган, чехраси бир-би-
ровига ғоят монанд икки аёл туришибди. Аёллардан
бири 60 ларга бориб қолган бўлса-да, ҳали анча
хушрўй, қора барқут кўйлаги ўзига ярашиб тушган,
иккинчиси 25—26 ёшларда, қомати ғоят нафис, чик-
кабел, хуллас, уни таърифлашда биз шарқликларга
анча-мунча ёрқин бўёқлар керак бўлади.

Дмитрий Иванович Эрназарбекни хонага етаклаб
кирди-ю, тантанали оҳангда хитоб қилди:

— Мана, азизларим, Надежда Аркадьевна, Любовь
Дмитриевна! Лаънати осибди қочоқни тутиб келтир-
дим!

— Ассалому алайкум! Кунингиз хайрли бўлсин! —
Эрназар Мақсуд ҳар икки аёлга таъзим бажо келти-
риб, аввал Надежда Аркадьевнанинг, сўнг Любовь
Дмитриевнанинг қўлларини ўпди.

Унинг назокатли ҳаракатларидан Надежда Аркадь-
евна ийиб кетди. Савдогарнинг симобий салласи, зар-
боф чопонига завқланиб боқди ва шундай деди:

— Бундай қочоқни лаънати деб бўлмайди, бек жуда
ёқимтой қочоқ. Хўш, жаноби бек, Бухоройи шарифда
нима янгиликлар бор? Об-ҳаво, нарх-наво қандай?

— Бухоройи шараф гуллаб-яшнаётир, нарх-наво
ҳар қачонгидан арзон. Ҳаво энди анча исиб қолган
бўлиши керак. Мен йўлга чиққанимда тунлар хийла
салқин эди. Хўш, ўзларингизнинг азиз жонларингиз
сорми?

Табиатан чакқон ва серҳаракат Дмитрий Ивано-
вичнинг тоқати тоқ бўлди:

— Дўстлар, маъзур тутгайсизлар, мен тушлик ол-
дидан кийиниб олишим керак.

— Бир дақиқа сабр этсангиз, — деди Эрназарбек ва хонадан тез чиқиб, зум ўтмай қўлида тутун билан қайтиб кирди.

— Дмитрий Иванович, рухсат этинг, қайта кийинишингизга ҳеч бир ҳожат қолмайди. Ҳатто Бухоро амири ҳам шу либосда тушлик қилади, — деди бек ва чаққон ҳаракат билан зарбоф тўнни мезбоннинг елкасига ташлади. — Буюрсин, бу тўнни волидаи мухтарамимиз ўз қўллари билан тикканлар.

— Ҳа, ҳа, Бухоро амири дегин? Яхши, ташаккур, азизим, илтифотингдан бағоят миннатдорман. Лекин шунчалар азият чекишга ҳожат бормиди? Сен пош-шолик ишлари билан юргувчи одамсан, ташвишинг ўзингга етади, — деди қари граф қизаринқираб. У меҳмоннинг мурувватидан тўлқинланиб кетганди. Надежда Аркадьевна, Любовь Дмитриевна бирлари қўйиб, бирлари олиб, тўнни мақтай кетдилар.

— Дада, — деди Любовь Дмитриевна, — сен Бухоро амирига эмас, балки турк султониға ўхшаб кетдинг.

— Йўқ, — деди граф, — мен шахсан Бухоро амириға ўхшасам дейман. Турк султониға тўнғиз ўхшасин. Нега мени аллақандай ваҳшийларға тенглаштирасан?

— Дада-а, — лабларини чўччайтирди эрка қиз, — ҳазилни ҳам тушунмайсан-а?

— Даданг қарияпти, шу боисдан ҳазил-мутуйибага иштиёқи сўнган. — Эрини «узиб» олди Надежда Аркадьевна ва вазиятни юмшатиш учун меҳмонга лутф қилди:

— Волидаи мухтарамангиз, аслзода аёл, бичиш-тикишга вақт топа оладиларми?

— У киши энг яқин одамларимиз учун тўнни ўз қўллари билан тикишни хуш кўрадилар. Келинлари, набираларига ҳам бу ҳунарни ўргатганлар, — деди Эрназарбек.

— Вой қандай яхши-я, — деди Любовь Дмитриевна. — Мен ҳам тўн тикишни жон-жон деб ўрганган бўлардим.

— Бунинг ҳеч қийин ери йўқ, Эрназарбекнинг карвонига қўшилиб Бухороға борсанг, ўрганиб қайтасан, — деди Дмитрий Иванович ва қўлини шахт билан сермади.

— Бўлди энди, қолган гапни емакхонада гаплашамиз. Меҳмон йўлда толиққан ахир, у уй шароитида ором олиб, овқатланиши керак.

Кислинскийларнинг емакхонаси қадим рус услубида жиҳозланган бўлиб, жуда шинам эди. Ораста кийинган оқсоч қизлар сассиз юриб хизмат қилишарди. Эрназарбек олиб келган узум, анор, қовун, майиз ва писта-бодомлар ҳам дастурхонга қўйилганди.

Оппоқ дастурхон, оҳори ошхўраklar кўзни қувнатади, тилла ҳалли тақсимча ва чинниворларда, кумуш қошиқ ва санчқиларда шам нури ўйнайди. Ҳамма нарса тинч, осуда ва бадавлат ҳаётдан далолат беради. Меҳмон ва мезбонлар стол атрофига ўтирдилар.

Хизматкор биллур қадаҳларга ўтқир рус ароғидан куйди. Граф Кислинский қадаҳни қўлига олиб, меҳмонга кўз қисди:

— Қани ол, азизим, соғ-саломат Москвага етиб келганинг, яна дийдор кўришганимиз учун аччиқ бода сипқорайлик!

Қадаҳлар жаранглади. Қари граф қадаҳни бир кўтаришда бўшатдию, афтини бужмайтириб, шўр бодрингдан газак қилди. Сўнг яна меҳмонни ичишга ундади:

— Ҳар галгидай «худо ўзинг кечиргайсан» дегину ичиб юбор-да! Парвардигор кечиримли, — жилмайди Дмитрий Иванович ва хотинига юзланди:

— Хўш, онаси, бутун азиз меҳмонимизни нима билан сийлаймиз?

— Биринчига қўзиқорин шўрва, кейин қовурилган юз, биқин гўшти, — жавоб берди уй бекаси.

Эрназарбек Любовь Дмитриевнага кўз қирини ташлади. Аёл жилмайди, кўзи билан қадаҳга ишора қилди. Бек оққўнгил мезбонларини хафа қилмаслик учун ичишга мажбур бўлди.

Бир неча қадаҳдан сўнг граф Кислинский анча сергап бўлиб қолди. Бухородаги вазият, амир, унинг амалдорлари ҳақида суриштирди, подшо Елизавета Петровна ҳузурига нима юмуш билан келгани тўғрисида сўради. Шу тахлит суҳбат сиёсат бобита кўчди.

— Ҳозир Россиянинг бутун ички сиёсати Шуваловнинг қўлида. Лекин ўзиям жуда ақлли одам. Ўзинг ўйла, у яқинда ички божхоналарни олиб ташлаб,

ташқи савдони йўлга қўйди. Бу Россия келажаги учун жуда катта аҳамиятга эга. Яна канцлер Бестужев-Рюмин, обер-прокурор Шаховскийлар ҳам саройда катта нуфузга эга. Ака-ука Воронцовларнинг сўзларини подшоҳ ерда қолдирмайди, — дерди арақ тилини бурро қилган граф.

Ниҳоят, Надежда Аркадьевна норози оҳангда деди:

— Дима, сен меҳмонга мулозамат қилиш ўрнига, унинг миясини нуқул сиёсат билан қотирияпсан. Бек, биқин гўштидан татиб кўринг, жуда мазали бўлибди!

— Хўп майли, — норози чимирилди граф, — мулозамат қилганим бўлсин! Айт, бизга мадера* олиб келишсин!

Тушлиқдан сўнг граф Эрназарбекни ўз бўлмасига таклиф қилар экан қизига юзланди:

— Бир соатдан сўнг ҳузурингда бўламиз, бизга роля чалиб берасан.

— Бажонудил, — деди Любовь Дмитриевна.

Графнинг бўлмасида иккала эркак юмшоқ ором-курсиларга ўрнашиб олдилар. Дмитрий Иванович трубкасини ўт олдирди.

— Агар жонингга тегмаган бўлсам, хилватда суҳбатлашайлик. Аёллар одамни гапиришга қўйишмайди.

— Қўйсангизчи, Дмитрий Иванович, гапларингизни жон деб эшитяпман.

У чолнинг беозор валақлашидан ўзи учун жуда зарур маълумотлар олаётганди. Ўзини ҳурмат қиладиган элчи подшоҳ ҳузурига киришдан олдин у ҳақда анча-мунча нарса билиши керак.

Рус ароғи мадера билан қўшилиб, чолнинг қулфи дилини очиб юборган, у тўхтовсиз гапирарди.

— Елизавета Петровна жуда қизиқ аёл. Уни подшоҳ ҳам деб ўйламайсан киши. Бир қарасанг, жуда меҳрибон, бир қарасанг, нақ урғочи йўлбарснинг ўзи. Саройда модабозлик авжига чиқиб кетган. Подшоҳ қўлга тушган зинокорларнинг сочини қирқтиради, тиззаси билан қуруқ нўхатга ўтирғизиб қўяди. Бу яхши. Лекин подшоҳ онамиз (43 яшар аёл) ўзларини тўртта айғир билан ўраб олганларига нима дейсан?

* Мадера — вино тури.

— Кимлар экан бу айғирлар? — қизиқсинди Эр-назарбек.

— Кимлар дейсанми? — айёрона кўз қисди чол. — Ким бўларди, биринчиси — эри граф Андрей Разумовский. Ҳафталаб ароқхўрликдан бошқа иш қилмайди, подшоҳ онамиз эса уни бу йўлдан қайтармоқчи бўладилар. Иккинчиси ақлли ва камтарин йигит — Ванечка Шувалов. Учинчиси — черков хонандаси Каченовский. Тўртинчиси хушсурат, хушовоз йигитча Никита Бекетов. Энди ўзинг ўйлаб кўр, эридан бўлак уч ўйнаш тутган киши Россия тоғу тахтига обрў келтира оладими?! Ватанимга ичим ачиганидан, алам қилганидан айтаманда бу гапларни. Худо ҳақи, яна ғийбат қиялпти деб ўйлама. Граф Дмитрий Иванович ҳали у даражага боргани йўқ ва бормади ҳам.

Чол қўнғироқ чалди. Остонада хизматкор пайдо бўлди.

— Бизга қаҳва олиб кел, — буюрди граф ва дўстона суҳбат яна давом этди.

— Нега бундай дейсиз, Дмитрий Иванович? Мен ахир Москва янгиликларига жуда муштоқман, гапираверинг.

— Ҳа, майли, — беозор жилмайди граф. — гапирсам гапирақолай. Анна Петровнанинг ўғли герцог Карл Пётр Ульрих (у Пётр I нинг набираси, Елизавета Петровнага жиян бўлади) ҳақида эшиттандирсан? Ана шу болани Елизавета Россияга олиб келиб, тахт вориси — валиаҳд шаҳзода деб эълон қилди. Лекин чет элдан олиб келинган жиянчаси билан биринчи учрашувдаёқ подшоҳ онамиз валиаҳд ақлан заиф ва тентак эканини билиб қолди. Елизавета Петровна сўзидан қайтадиганлардан эмас, сиёсат бобида эса шайтонга ҳам дарс бера олади. У валиаҳдни уйлантириш ва янги тахт ворисига эга бўлиш пайига тушди. Насли-насабининг тайини йўқ, қашшоқ немис герцоги Христиан Цербсткийнинг қизи Софья Фредерика Август — Анхальт Цербсткаяни (лаънатининг номини айтишга ҳам тилинг айланмайди) топиб, уни Екатерина Алексеевна* деб номлади-да, ярим вос-вос валиаҳд билан никоҳлаб қўйди. Бу никоҳ туфайли шаҳзода эр етилади, Россия тахтига янги даъвогар инъом этади

* Бўлажак Екатерина II.

деб ўйлади Елизавета Петровна. Лекин бандаси ҳар қанча бичиб тўқимасин, барибир Оллоҳ иродаси олдида бир пул экан. Никоҳдан сўнг ўн йил ўтса-да валиаҳд турилмади. Айтишларича, меров шаҳзода ҳатто эрлар хотинлари билан нима иш қилишларини ҳам билмасмиш. Ана шунда подшо онамиз қандай йўл тутди, биласанми?

— Йўқ, билмайман, билишим мумкин ҳам эмас, — жилмайди бек.

— Ҳа, ҳа, — тантана қилди граф, — ҳамма гап шунда! Сен ҳали биз, русларнинг табиатимизни тушуниб етгунингча анча вақт керак! Елизавета Петровна Екатерина Алексеевнанинг «кичик» сарой амалдорлари рўйхатига янги камер-юнкерлик лавозимини гўё ҳеч нарса билмагандай тиркаб қўйди. Сўнгра шу лавозимга бориб турган гўзал ва паҳлавон йигит Сергей Салтиковни тайинлади. Ва қарабсизки, орадан икки йил ҳам ўтмай валиаҳд шаҳзода масаласи ҳал бўлди-қолди. Қандай қилиб дейсанми? Буниси ёлғиз худога маълум, фақат ҳозир бутун Москвада «Екатерина Алексеевнанинг бўйида бўп қопти», — дея миш-миш тарқалган. Елизавета Петровна бўлса ҳамманинг олдида Сергей Салтиковни «мишиқи» дея ҳақоратлади ва имижимида чет элга ишга жўнатиб юборди.

Хонага бир муддат жимлик чўқди. «Ҳай дариг, Москвага келганимдан буён подшоҳ ва унинг аъёнлари тўғрисида фақат чиркин гаплар эшитаман, ҳамма ёқ фаҳш, разолат. Муҳаммад Раҳимхон саройи бундан-да баттар. Ўзи подшоҳ ва хонларда адолат, тўғрилиқ бўлмас экан-да», — хаёл сурарди бек.

Қаҳва ичиб бир нафас жим қолган Дмитрий Иванович яна тилга кирди:

— Энди ўзинг ўйлаб кўр: бир келгинди немис қанжигининг аллақайси ўйнашидан орттирган арзандасини Рус тожу тахти ворислигига мўлжалласалар, мен бунга тоқат қила оламанми? Йўқ, асло!

Қўшни хонадан кишини аллаловчи мусиқа садолари эшитила бошлади. Хуноби ошиб турган чол кўзларини юмиб, бир муддат мусиқа тинглаган бўлди. Сўнг шахт билан ўрнидан турди.

— Ҳаммасининг падарига лаънат! Юр, мусиқа тинглаймиз. Любуша концертини бошляпти.

Аввал Любовь Дмитриевна, сўнг Надежда Аркадьевна рояль чалишди. Эркаклар мириқиб тинглашди. Сўнгра Дмитрий Иванович хотинини қўлтиқлаб, меҳмонхонадан чиқар экан, шундай деди:

— Сиз, ёшлар. бемалол чақчақлашаверинглар, биз чол-камбир кечки овқат хусусида кўрсатмалар беришимиз керак. Ахир сени, азизим Эрназарбек, фақат гапу мусиқа билан сийлаб бўлмайди-ку!

Эр-хотин эшик ортида ғойиб бўлишлари биланок Любовь Дмитриевна ўпкалай кетди:

— Дўст деган ҳам шунақа бўладими? Нега келишинг ҳақида бир энлик хабар йўлламадинг?

— Йўлда нималар бўлмайди дейсан, азизим. Йўллар ҳозир жуда хатарли. Айниқса, қозоқ даштларида бизни ҳар қадамда хавф-хатар кутади. Шу боисдан сени хавотирга қўймай дедим-да.

— Баҳона қилмай қўяқол, сен барибир саҳройилингинга тортасан! — ноз-карашма аралаш инжиқланди Любовь Дмитриевна.

— Албатта-да! Аждодларим чорвадор ўзбеклардан эканини унутдингми?

Сурмасо хумор кўзлар сузилдилар, ақиқдай лаблар бурилдилар, оппоқ чиройли юзларга билинар-билинмас қизиллик югурди.

— Инжиқдик қияпти деб ўйлама. Яқинда туш кўрган эдим, шу боис бир оз хавотирландим. Тушимда жуда чиройли оқ от минган экансану, ҳар қанча чорламайин, от бошини қўйиб мендан узоқлашиб кетибсан. Уйрониб кўнглимга ваҳима тушди, бу тушнинг таъбири нима бўлди экан, деб.

— Таъбири ўз-ўзидан аён-ку! Мана, ённингга келиб турибман. Ўзи аёлларнинг туши тескари чиқади, деганлари рост экан. Энди сени ўша оқ отда Бухорога олиб кетаман.

Любовь Дмитриевна Эрназарбекка узоқ тикилди, сўнгра хўрсинди:

— Бухорои шарифга бориш менинг бир умрлик армоним бўлиб қолса керак...

— Нега энди армон бўлар экан, мен сени онам, хотиним, укаларим билан таништириб қўяман, деб ваъда берганман-ку. Наҳотки менга ишонмасанг?!

— Йўқ, азизим, сенга ишонман. Фақат бу дунёда бирор орзуим ушалишига умидим қолмади.

— Ноумид шайтон деганлар, Любуша.

— Гап ноумидликда эмас, дўстим. Мен чамаси бир умр эришиб бўлмас нарсаларга интилиб яшадим ва ҳозир ҳам аминманки, интилганим — сароб.

— Юксакликка интилиш — инсонни юксалтиради. Қани энди сенга ўхшаб юксакликка интилувчилар кўпроқ бўлса...

— Мен энг тоза, бокира туйғу, чиркинлик аралашмаган ҳиссиётлар изладим. Ўзинг айт, бу дунёи дунда шундай туйғуларни топиш мумкинми?

— Мумкин, азизим, мумкин! Сен излаганларингни топгансан ҳам. Лекин топганингни ўзинг билмай турибсан. Ахир покизалик, юксакликка интиқ қалбнинг ўзи инсон учун улуг давлат эмасми? — Эрназарбек аёлга меҳр билан боқди ва ўз-ўзига деди: «Разолат ва қабоҳат уммонида шундай нурли оролчалар бўлгани қандай яхши!»

Любовь Дмитриевна дераза ёнига борди. Баҳор ёмири деразаларни аёвсиз савалар, тарновлардан шариллаб сув оқарди. «Менга нима бўляпти ўзи? Нега олис йўлдан толиқиб келган одамнинг кўнглини кўтариш ўрнига обидийда қиялман? У ахир бизнинг сиймомизда ўзига маслақдош, дўст излайди, бизга суянади», ўйлади у ва Эрназарбекнинг ёнига бориб беғубор жилмайди. Аёлнинг ҳозиргина изтироб ҳукмрон бўлган юзи ёриша бошлаган, шаррос баҳор ёмири унинг чехрасини янада тиниқлаштирганди гўё.

— Кел, азизим, бу фоний дунё ситамларидан эмас, эзгулик ҳақида гаплашайлик, — деди у.

— Ҳалиям эзгулик ҳақида гаплашаяпмиз-ку. Ўзи яхшилигу ёмонлик ёнма-ён юрса, инсоннинг бир елкасида шайтону, бир елкасида раҳмон бўлса, сен ва менда нима айб? — деди Эрназарбек. — Мен гап билан бўлиб, Лўъбати Масковга дўстимнинг саломини етказишни унутаёзиман-ку!

— Лўъбати Масковинг ким, қанақа дўст, кимнинг саломини, — ҳайрон бўлди Любовь Дмитриевна.

— Лўъбати Масков — бу сен. Любовь — бизнингча Лўъбат деса ҳам бўлаверади. Лўъбат сўзи дилбар дегани. Маъноси тўғри келмаса-да, шаклан ҳамоҳанг.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман? — елкасини қисди Любовь Дмитриевна.

— Олдинги сафарги учрашувимизда менга ҳамроҳ бўлган, суҳбати ширин мулла Нуриддин ёдингдами?

— Ҳа, ҳа, яхши эслайман, тилимизни биладиган, дилкаш одам эди.

— Баракалла. Ана ўша мулла Нуриддин йўлда кетакетгунча: «Ажойиб дўстингиз бор экан, аёллар орасида бунақаси камдан-кам учрайди, рухсат этсангиз, унга ўзимизча бир ном қўяй», — деди. «Рухсат», — дедим. Мулла Нуриддин: «Дўстингизнинг номи ўзимизча Лўъбат, Лўъбати Масков бўлақолсин», — деди. Бу ном менга ҳам маъқул бўлди ва биз сени ўзаро шундай атай бошладик. Яқинда мулла Нуриддин Москвага жўнаётганимни эшитиб, сенга салом етказишимни сўради ва қўлимга бир тутун тутқазиб, «Москвада Лўъбат билан бирга очасизлар», деди. Мен ҳозир...

Эрназарбек меҳмонхонадан чиқиб кетди ва орадан кўп ўтмай қўлида бир тутун билан Любовь Дмитриевнанинг қаршисида пайдо бўлди.

— Мана, ўзинг оч-чи, Нуриддин сенга нима ҳикмат қилибди экан?

Любовь Дмитриевна авайлаб тугунни очди. Очди-ю ҳайронликдан қийқириб юборди:

— Вой, онажоним-ей, қўғирчоқ... Росмана қўғирчоқ!

Тугунда ҳақиқатан ҳам бир яшар боладек келадиган қўғирчоқ бор эди. Унга зар дўппи-ю, зар кўйлак кийдирилган, сочлари майда ўрилган, қош-кўзлари қопқора, бурни мунчоқдек.

Эрназарбек дўстининг ҳазилидан таъсирланиб кулиб юборди.

— Оббо мулла Нуриддин-ей, бу зот мулла эмас, бориб турган дарвиш. Топган совғасини қаранг-а. Агар тугундан тирик тошбақа чиққандаям бунчалик ажабланмасдим.

— Ажабланадиган ери йўқ. Дўстинг оқкўнгил одам экан ва аёл қалбини чуқур англай оларкан. Лекин мен қайси хизматларим эвазига бундай эътиборга мушарраф бўлдим?

— Хизматларинг катта, бу менга таянч, дўст бўлга-

нинг. Нуриддин салом етказишимни сўраб шундай деди:
«Дўстимнинг дўсти — менинг ҳам дўстим».

— Ташаккур сизларга, минг бор ташаккур... Биласанми, Сережа иккимиз худди шундай қизалоғимиз бўлишини қанчалар орзу қилгандик. Афсус...

— Афсус чекма, Любуша, сенинг баҳоринг ҳали олдинда.

— Йўқ, азизим, олдинда менинг хазоним, ҳа, хазонрез, олдинда қиш. Қиш келар, ёху!..

— Бундай дейиш гуноҳи азим. Сен қалбингда доим ошиқлик ҳиссини сақлаб қолишинг керак. Кимгадир ошиқ бўлишинг ҳам мумкин, бўлмаслигинг ҳам. Фақат юрагингда ошиқлик ҳисси тирик бўлса бас. Бу жисман эмас, қалб ошиқлиги. Ана ўшанда ҳаёт гўзаллигини янада чуқурроқ ҳис этасан. Мана, шайх Саъдийдан бир байт тинглагинчи:

Диле горам, ки аз султон натарсаг,

Зи банди кундаи зиндон натарсаг.

Дили ошиқ бамисли гурги гушна,

Ки гурги гушна зи чўпон натарсаг.

Маъноси: «Юрагим на султон қаҳридан ва на бандилигу зиндон кундасидан қўрқади. Ошиқ юраги бамисли оч бўри, оч бўри эса чўпондан асло қўрқма-гай». Қалай, маъқулми?

— О-о, бағоят гўзал байт! Нақадар пурмаъно, нақадар мусиқий... «Ошиқ юраги бамисли оч бўри...» Бундай мисраларни ёзиш учун қанчалар улкан қалб соҳиби бўлиш керак! Азизим, сен элчилигу тижоратдан ортиб, шундай гўзал шеърлар ёдлаганинг учун катта мукофотларга лойиқсан. Кўнглимга чироқ ёққандай бўлдинг.

— Сенинг ширин каломинг менга ҳар қандай олий мукофотдан-да зиёда. Биз мусофирчиликда баъзан бир оғиз ширин сўзга зор бўламиз, оила даврасини, бир пиёла аччиқ чойни қўмсаб қоламиз. Ана шундай пайтларда сенга ўхшаган дўст далдасини сезиб туриш мен учун ноёб хазинадек гап. Аслида сен эмас, мен сенга миннатдорчилик билдиришим керак.

— Қўй, Эрназарбек, ҳеч қандай миннатдорчили-нинг ҳожати йўқ. Фақат сенинг борлигингга шукур.—

Любовь Дмитриевна қўлидаги қўтирчоқни авайлаб рояль тепасига қўйди ва унга яна бир муддат завқланиб тикилиб тургач сўради:

— Сизда қизлар шундай кийинишадими, сочларини шундай ўришадими?

— Қизлар бундан-да зўрроқ кийинишади, сочларини қирқ кокил қилиб ўришади, қулоқларига олтин исирра, қўлларига билағузуклар тақишади. Айниқса, тўй кечасида ясантирилган келинчакларни кўрсанг, кўзинг қувнайди.

Меҳмон ва мезбон бир неча сония жим қолдилар. Хонада улкан соатнинг «чиқ-чиқ» ишлаб тургани эшитиларди. Худди шу аснода шовқин-сурон билан Дмитрий Иванович кириб келди.

— Хўш, азиз ёшлар, нега жимгина ўтирибсизлар? Сен Любуша, наҳотки азиз меҳмонимизни зериктириб қўйган бўлсанг? Ахир, бу уйда меҳмон бир дақиқа бўлсин, зерикиши мумкин эмаслигини биласан-ку! — деди у.

— Шовқин солма, дада! Биз шакаргуфторлик қиялпамиз. Ширин суҳбатда баъзи-баъзида сукут сақласанг, янада яхши.

— Хўп, яхши, яхши, — таслим бўлди граф. — сен билан баҳслашишнинг иложи йўқ. Бўпти, роппа-роса ярим соатдан сўнг енгилгина кечки овқатга марҳамат қиласизлар.

— Ташаккур, мен қароргоҳимга қайтишим керак, — эътироз билдирди Эрназарбек.

— Қароргоҳингга овқатдан кейин ўзим файтонда олиб бориб қўяман, дўстим.

— Ахир, яқиндагина овқатландик-ку!

— У тушлик эди, энди кечки овқат вақти бўлди. Русларнинг нон-тузи чала-ярим бўлмаслигини биласан-ку. Хотиринг жам бўлсин, энди сиёсат билан бошингни қотирмайман.

Ҳақиқатан ҳам кечки овқат маҳали чол сиёсатдан оғиз очмади. Нуқул аёллар ва ичимликлару газаклар, сайру саёҳатлар ҳақида гапирди. У меҳмоннинг кўнглини олишни истар ва бунга эришадиганди ҳам.

Эрназарбек Бухоро човирлари ва мусалласларини мақтади.

— Ҳа, ҳа, — тасдиқлади граф. — Бухоро чоғири мазасини яхши биламан. Ўтган гал келганингда менга бир кўзача совға қилган эдинг-ку, ана ўша кўзачани бўшаттанимдан сўнг уч кун ўзимга келолмай юрганман.

Надежда Аркадьевна кулиб юборди.

Граф унга ўқрайиб қўйди-ю, ароқ ва аёл ҳақидаги фалсафасини давом эттира бошлади:

— Лекин, дўстим, рус ароғи, бу барибир рус ароғида! Уни ҳеч нима билан алмаштириб бўлмайди. Унда русларнинг елвагайлигимиз, оқкўнгиллигу ва яна жинилигимиз ҳам мужассамлашган. Ҳатто биласанми, рус гўзаллари ҳам шу ароғимизга ўхшаб кетади. Нега дейсанми? Нега бўларди, ароқни қанча ичсанг, шунчалик ичгинг келади ва бошинг чирпирак бўлиб айланаверади, рус гўзаллини ҳам қанча севсанг, шунчалар севмоқ истайсан. Охир-оқибат ароқ ҳам, гўзал ҳам савдойи, девона қилади.

— Дада, — норози чимирлади Любовь Дмитриевна, — ўхшатишларинг жуда қўпол-ку!

— Ташвишланма, қизим, мен нафис ўхшатишлар ҳам тайёрлаб қўйибман. Ташқи ишлар коллегиясида ишлаганим боис кўпгина Шарқ мамлакатларида бўлганман, жумладан, Бухоройи шарифда ҳам. Шунинг учун бемалол таъкидлашим мумкинки, Шарқ гўзали севгиси шампанскоега ўхшаб кетади — шампанское секин-аста таъсир этади, лекин қаттиқ маст қилади. Шарқ гўзаллари севгиси ҳам ортиқча гал-сўзсиз, нафис, иболи ва ҳаёли, секин-аста домига тортади, ундан қутулиш амримаҳол.

— Қойил, офарин сенга! Бундан нафисроқ ўхшатишни ҳеч ким тополмайди! — деди Надежда Аркадьевна. У кесатягчими, чиндан қойил қоляптими, билиб бўлмасди.

Дмитрий Иванович хотинига ёвқараш қилди-ю, узун биллуриин қадаҳларга шампанское қуйди. У маст бўлиб қолаёзганди, чайқалиб ўрнидан турди.

— Шарқ гўзаллари учун қадах кўтаришни таклиф этаман. Яшасин Шарқ дилбарлари! Салламно!!

— Шарқ гўзаллари учун бўлса, мен ҳам ичаман! — деди Любовь Дмитриевна.

— Мен ҳам, — қўшилди Надежда Аркадьевна. — Салламно!

Қадахлар жаранги уйини соғиниб дилгир бўлган бекнинг кўнглини тўлдирди.

— Ташаккур, азиз дўстларим! Бизнинг юртга бўлган шунчалар ҳурматларингиздан бошим осмонга етди, — деди Эрназарбек ва қадахдан озгина шампанское си-мирди.

Сўнгра у буюк Россия учун қадах таклиф этди.

Ҳазрати олиялари — Елизавета Петровна

Орадан бир ҳафта ўтгач, Эрназар Мақсуд дўсти Дмитрий Иванович ва бошқа нуфузли киборлар, сархиялик билан берилган қимматбаҳо совғалар ердами-да Россия императрицаси Елизавета Петровна қабул-лига киришга муваффақ бўлди.

Елизавета Петровна Бухоро элчиларини Кремнинг Грановитая палатасида қабул қилди.

Олтин, мармару барқутларга бурканган кенг ва ғоят серхашам боргоҳ сарой аъёнлари, мулозиму соқчилар, турли мамлакатларнинг элчилари билан гавжум.

Олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтда узун қора барқут кўйлакли, 42—43 ёшлар чамасидаги, оқ, лўппи юзли, тўлагина аёл — подшоҳ Елизавета Петровна ўтирибди. Унинг баланд турмак-ланган сочларини ёқут кўзли олтин тўғнович безаб турибди. Нигоҳларидан қатъиятли, чўрткесар одам эканлиги билинади.

Тахтнинг ўнг ва чап томонларидан саройнинг энг нуфузли аъёнлари саф тартиб туришибди.

Элчилик маҳкамаси бошлиғи ҳар бир сўзига алоҳида урғу бериб, эълон қилди:

— Бухоро амири Муҳаммад Раҳимхон ҳазрати олийларининг элчиси Эрназар Мақсуд жаноблари!

Эрназарбек подшога таъзим қилиб, амирнинг ишонч ёрлиғини топширди.

Грановитая палата сув қуйгандек жимиб қолди. Элчилик маҳкамаси бошлиғи Бухоро амири элчилари олиб келган совғаларни номма-ном айтиб, намойиш эта бош-

лади. Елизавета совғаларни мамнуният билан қабул қилиб, элчига мулозамат қилган бўлди:

— Яхши жойлашиб олдингизми, сиздан хабар олиб туришибдими?

— Ташаккур, элчилик маҳкамаси бизни бир дақиқа ҳам эътибордан четда қолдиргани йўқ, — деди Эрназарбек.

— Муҳаммад Раҳимхон ҳазратларининг соғлиқлари яхшими? Эшитишимча, Бухорода арзончилик ҳукмрон эмиш.

— Ташаккур, ҳазрати олиялари. Улуғ амиримиз Муҳаммад Раҳимхон ҳазратларининг соғлиқлари жуда яхши, Сизга кўпдан-кўп салом айтдилар. Дарҳақиқат, мамлакатимизда осойишталик ва фаровонликдир.

Муҳаммад Раҳимхоннинг шоҳона совға-саломлариданми ёинки Россия тож-тахти валиаҳд шаҳзодаси умиди энди ҳақиқатга айланаётганиданми, ҳарқалай Елизавета Петровнанинг кайфияти чоғ эди, ҳазиллашгиси келарди. У тахтнинг ўнг ва чап томонларида саф тортиб турган аъёнларига назар ташлаб олгач, элчига юзланди:

— Жаноб Эрназарбек, Москва гўзаллари суҳбати сизни чарчатиб қўймадими? Негадир бу жин ургурлар сизни мақтаб тилларидан бол томади-я. Нима бало, Бухоро йигитлари шунчалар ўктамми?

Одатда, подшоҳлар ва элчилар ўртасида бундай очиқ-ойдин суҳбат камдан-кам бўлади. Шу боисдан Эрназарбек қандай жавоб қайтаришни ўйлаб, бир муддат жим қолди, подшоҳга тикилди. Елизаветанинг кулиб турган кўзлари хайрихоҳлигини билдирарди. Унинг нигоҳларидан дадилланган Эрназарбек жилмайиб жавоб берди:

— Нафақат Москва гўзаллари, балки барча москваликлар суҳбати биз учун табаррук. Бухоро йигитларига келсак, улар ҳеч бир юрт йигитларидан кам эмас, ҳазрати олиялари!

Элчининг жавоби подшоҳга ҳам, аъёнларга ҳам маъқул бўлди чамаси, боргоҳда шивир-шивир бошланди, айримлар маъқуллаб бош қимирлатдилар.

— Маъқул, — деди Елизавета ҳамон кўзлари кулиб, — хўш, бухоролик ўктам йигитнинг, Муҳаммад

Раҳимхон элчисининг бизга қандай арзи бор экан? — бу ҳазил-мutoйиба тугаб, суҳбат яна расмий тус олганини билдирарди.

Эрназарбек фикрларини бир ерга жамлаб, сўз бошлади:

— Ҳазрат отангиз Буюк Пётр I замонларида Ҳожитархон орқали ҳажга борган савдогарларимиз бир номаъқул иш қилишган ва Бухоро фуқароларининг Россия орқали Маккатуллога сафар қилишлари тақиқланган эди. Нобакорлар жазосини олди, орадан кўп йиллар ўтиб кетди, лекин ўша тақиқ ҳамон давом этапти. Ҳазрати олиялари, шу тақиқни бекор қилсангиз, Бухоройи шариф мусулмонларининг жуда кўп дуосини олган бўлур эдингиз.

Елизавета ёнида турган Шувалов билан пичирлашиб гаплашди, сўнг бош қимирлатди:

— Яхши. Биз бу масалани сенатда муҳокама қилиб, Сизга жавобини айтамиз. Ўйлайманки, илтимосингиз ижобий ҳал этилади. Яна нима илтимосингиз бор?

— Бу ҳам ўша илтимосимнинг давоми. Ҳамонки Ҳожитархон орқали ҳаж йўли очилар экан, шу шаҳарда мусулмонлар учун бир масжид қуришимизга рухсат этсангиз. Ҳожитархондан кўплаб карвонларимиз ўтади, тижорат аҳли учун намоз ўқишга бир аниқ жой бўлса, кўп савоб иш-да.

— Биринчи илтимосингиз сенатда ижобий ҳал бўлса, бунисини ҳам қабул этдик, деб ҳисоблайверинг, — деди Елизавета.

Ҳақиқатан ҳам подшоҳнинг кайфияти бутун жуда яхши, кўплаб одамларни хурсанд қилгиси бор эди чамаси. Эрназарбек ўзи бажариши лозим бўлган иш ниҳоятда қийин ва нозик эканини яхши билар, шу боисдан бу учрашувга пухта ҳозирланганди. Ишининг бу қадар осон кўчганидан у беҳад хурсанд бўлди, лекин сиртига чиқармади. У ҳис-ҳаяжонини дарҳол жиловлай оладиган киши эди. Елизаветага миннатдорчилик билдириб, сиполик билан таъзим этди.

— Эртага Бухоро элчилари шарафига қабул маросими уюштирамиз. Улуғ амир Муҳаммад Раҳимхон ва Сизларга атаганларимиз бор, — деди Елизавета ва эчилик маҳкамаси бошлиғига юзланди: — Шундайми?

— Шундай, ҳазрати олиялари! — жавоб берди маҳкама бошлиғи таъзим этиб.

— Энди элчи жаноблари бизнинг илтимосларга қулоқ тутсинлар, — деди Елизавета Эрназарбекнинг эътиборини ўзига тортиб. — Сиз Ҳиндистон ва Хуросонга тез-тез сафар қилар экансиз. Мен бу юртлардан келтириладиган асл молларни хушлайман. Айниқса, аёлларбоп нарсалар кўп бўлармиш у юртларда. Мени нималар қизиқтиришини элчилик маҳкамаси берадиган рўйхатдан билиб оласиз.

Елизавета суҳбат тамом, дегандай оппоқ, дўмбоқ қўлини узатди. Эрназарбек эгилиб, бармоқларига қиматбаҳо узуклар тақилган, атир ҳиди анқиб турган юмшоққина қўлга назокат билан лаб теккизди.

* * *

Бухоро элчилари шарафига уюштирилган қабул маросимидан сўнг Эрназарбек яна тижорат ишларига шўнғиб кетди. Бухородан олиб келинган асл моллар сотилиб, ўрнига харидоргир ашёлар харид қилинди. Карвон аҳли, бекнинг гумашталари Москва бозорлари, карвонсаройларида елиб-югуриб мол айирбошладилар. Бу молларга наинки Бухоро, балки хориж бозорларида ҳам талаб катта эди.

... Москвада илиқ ёз ёмғирлари бошланди. Эрназар Мақсуд савдо ишларини туталлаб, Бухорога жўнаб кетиш учун элчилик маҳкамасидан изн сўради. Элчиларни тантана билан кузатишга маҳкамада тайёргарлик кўра бошладилар. Эрназарбек фурсатдан фойдаланиб дўст-биродарлари билан бирма-бир хайрлашди.

У Дмитрий Ивановичнинг уйига кириб борганда, қари граф ва хотини меҳмонга кетишган, Любовь Дмитриевна ёлғиз ўзи китоб ўқиб ўтирарди. Эпик оғаси Эрназар Мақсуд келганини билдирганда чехраси ёришиб кетди, китобни ёпиб тез ўрнидан турди ва меҳмон истиқболига юрди.

— Марҳабо, азизим! Нега бизни йўқламай қўйдинг? Ахир тез-тез келиб туришга ваъда бергандинг-ку! — Любовь Дмитриевна дўстини ноз аралаш ўпкаланиш билан қаршилади.

Бек аёлнинг бежирим ва нозик қўлини секин ўлди, янги узилган атиргул ҳиди диморига «гуш» этиб урилди, боши айланди. У ўзини куч билан қўлга олиб, тавозе қилди:

— Уэр, дўстим, пошшолик ва тижорат ишлари билан бўлиб, сени бошқа йўқлай олмадим. Лекин ваъдада собит турибман. Сени Бухорога олиб кетиш учун ажойиб оқ арғумоқ сотиб олдим.

— Оқ арғумоқ? Наҳот яна жўнаб кетасан? Бунчалар тез! Мен яна айрилиқ шаробини ичишга маҳкумманми, эй худо!

— Ким сенга айрилиқ шаробини ич деяпти? Ахир бирга жўнаб кетамиз-ку!

— Қўйсангчи, бу гапларингга ўзинг ҳам ишонмаслигингни кўзларинг айтиб турибди. Мен қайда-ю Бухорои шариф қайда! Бу мен учун бир умрлик армон эканини биласан-ку. Онам мени асло сафарга юбормайди, йўлда ўлиб қолади ёки қароқчилар ўғирлаб кетади, деб ўйлайди.

— Ёнингда Бухорои шариф элчиси турганда қароқчи нима деган гап? — кулди Эрназарбек.

— Бу гапларни онамга тушунтириб бўлсан, — деди Любовь Дмитриевна надомат билан. Унинг сурмасо кўзларида ёш ҳалқаланган, бу оддий инжиқлик, тантқиқлик ёшлари эмас, балки кенглик, фаолият, бахт излаган, таъби нозик аёлнинг аччиқ тақдири азалга исёни эди.

Бек уни қандай юпатишни билмас, оқ арғумоқда Бухорога олиб кетиш ширин хаёлдан ўзга нарса эмаслигини, бу нозик хилқат йўл азобларига бардош бера олмаслигини яхши биларди. Боз устига унинг қарвони бу гал Бухорога Оренбург орқали бориши лозим.

Орага ғамгин сукунат чўқди. Любовь Дмитриевнанинг қирмизи ёноқларидан инжудек ёшлар оқар, у сассиз йиғлар, бу билан зўр бериб ниманидир ўзгартирмоқчи, сақлаб қолмоқчи бўлар, лекин ҳеч нимани ўзгартириб, сақлаб қолиб бўлмаслигини билганидан тагин кўз ёшларига эрк берарди.

Ниҳоят, у ўзини қўлга олди, синиқ, хаста товуш билан сўзлади:

— Кечир мени, азизим, кейинги пайтда ҳис-туйғуларимни ҳеч жиловлай олмаяпман. Сен кетсанг шунчалар гавжум Москва ҳувиллаб қолади, ҳаёт мен учун ўз мазмунини йўқотади. Наҳотки, мен бир умр нимагадир зор бўлиб яшасам?

— Айрилиқсиз учрашув, ҳижронсиз висол йўқ. Бухородан сенга тез-тез мактуб езиб тураман. Имкон туғилди дегунча, яна карвон билан Москвага келишга ҳаракат қиламан, — уни юпатган бўлди бек.

— Ташаккур, сенинг бу дунёда борлигинг, баъзи-баъзида мени йўқлаб туришинг учун оллоҳга шукроналар қиламан, — деди Любовь Дмитриевна. — Сен қачон жўнаб кетасан?

— Худо хоҳласа эртага, — деди Эрназарбек.

— Сенга оқ йўл! Сафаринг беҳатар бўлсин, худо ўз паноҳида асрасин! — деди овози титраб Любовь Дмитриевна. — Кел, одатга кўра йўл олдидан бирпасгина ўтирайлик.

Улар бир-бирларидан кўз узмай бир муддат ўтирдилар. Сўнгра бек кетишга човланди.

— Дмитрий Иванович ва Надежда Аркадьевнага менинг дуои саломим, таъзимимни топширасан, афсус улар билан хўшлашолмадим.

— Албатта, дадам сени кузатгани чиқади. Лекин мен кузатолмайман, юрагим дош беролмайди. Алвидо, азиз дўст, алвидо!.. — деди Любовь Дмитриевна ўша ҳазин товушда. — Яна қачон учрашамиз, худо билади.

— Алвидо дема, Любуша, кўришгунча, яна учрашгунча хайр! — Эрназарбек кўнгли беҳад бузилиб, дўст уйини тарк этди.

У мулолишга етгунча бир неча марта ўтирилиб қаради. Любовь Дмитриевна афтодаҳол бир қиёфада унга қўл силкиб турарди. Бекнинг кўнгли баттар сиқилди. «Эй худо, шу гўзал қалбли аёлни бахтли этишнинг иложи борми? Иложи бўлса айт, не экан у илож? Наҳот, гўзал қалбли одамлар бахтсизликка, танҳоликка маҳкум бўлсалар? Ёзуғи недур бу бечоранинг?!» деган фикр кечди хаёлидан.

Сарой аъёнлари, ташқи ишлар коллегияси, элчилик маҳкамаси амалдорлари Москва сарҳадида Бухоро элчиларини иззат-икром, дабдабаю асъаса билан кузатиб қолдилар. Елизавета Петровна Бухоро амири Муҳаммад Раҳимхонга шоҳона совғалар жўнатганди. Ташқи ишлар коллегияси Оренбург губернатори И. Рейнедорфга Эрназар Мақсуд Елизавета Петровнанинг махсус топширигини бажараётгани, унга ҳар жиҳатдан ёрдам ва иззат-икром кўрсатиш тўғрисида шошилишч нома юборди.

Эрназар Мақсуднинг қарвари Оренбург шаҳрига етиб келганда губернатор Рейнедорф бошлиқ амалдорлар уларни шоҳона иззат-икром билан кутиб олдилар. Бухоро элчилари шарафига тўплардан ўқ узилиб, зиёфатлар уюштирилди.

Губернатор Рейнедорф Эрназар Мақсудни меҳмонга таклиф этди, оила аъзолари билан таништирди. Элчи губернатор ва хотинига қимматбаҳо совғалар топширди.

Рейнедорф хонимнинг илтимоси

Губернаторнинг улкан дарахтлар тангадек офтоб туширмайдиган соя-салқин боғи. Бов ўртасидаги шинамгина шийпончада тушлиқдан кейинги дўстона суҳбат давом этяпти. Губернатор, унинг рафиқаси Рейнедорф хоним ва Бухоро элчиси об-ҳаво, нарх-наво, сиёсат, Москва янгиликлари, саройнинг нуфузли аъёнлари ҳақида батафсил гаплашиб бўлишгач, аниқ иш ва мажбуриятлар ҳусусида тўхтадилар.

— Маълумингизким, Бухоро ва Хивада кўплаб рус фуқаролари қуллик азобини тортяптилар. Россиядек буюк империя шаънига бу мутлақо ярашмайди. Биз бу қулларни озод этиш учун барча чораларни кўряпмиз. Ҳазрати олиялари Елизавета Петровна сиз тўғрисидаги мактубларида бу ҳақда тўғридан-тўғри кўрсатма берганлар. Истардимки, саройдаги нуфузингиздан фойдаланиб, қулларни озод қилишда кўмаклашсангиз. Ўз навбатида биз вилоятимиз ҳудудида ўн минг сўмгача

бўлган молингиздан бож тўламай савдо қилишингизга рухсат берардик, — деди Рейнедорф салмоқлаб.

— Маъқул, — деди Эрназарбек, — бу борада қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Менга бир қатор молларни харид қилишга рухсат этсангиз бўлгани.

— Рухсатнома қўлга кирди, деб ҳисоблайверинг, — дея Рейнедорф узр сўраб ўрнидан турди. — Мени маъзур тутасизлар, айрим кечиктириб бўлмайдиган ишлар бор, сизлар бемалол суҳбатлашиб ўтиринглар. Тезда қайтаман...

Губернатор оппоқ камзулининг олтинранг тугмаларини бошқатдан ўтказиб, шийпончадан чиқиб кетди. Рейнедорф хоним ва Эрназарбек бир муддат жим қолдилар. Рейнедорф хоним 36—37 ёшлар чамасидаги, сочлари қўнғир-қора, тўлагина, оқ юзли, кўҳлик жувон эди. У элчи сиймосида маданиятли, ўзига тент суҳбатдошни кўра билади.

— Элчи жаноблари, сиз қандли чойни хуш кўрасизми ё қандсизиними? — сўради у нозу назокат билан орадаги жимликни бузиб.

— Мен фақат аччиқ чой ичаман, — жилмайди Эрназарбек.

— Дарвоқе, мени афу этгайсиз, шарқда аччиқ чойни хуш кўришларини фаромуш этибман, — хоним хизматкорга хитойи кўк чой олиб келишни буюрди.

Меҳмон ва мезбон рус табиати, губернаторнинг ғоят гўзал боғи, ундаги анвойи гул ва дарахтлар тўғрисида суҳбатлаша бошладилар.

— Мана бу оқ қайинни, — деди Рейнедорф хоним шийпончага соя ташлаб турган дарахтни кўрсатиб, — ўз қўлим билан ўтказганман. Жуда гўзал-а, шундай эмасми?

— Бағоят зебо, худди соч юваётган гўзалга ўхшайди, — жавоб берди Эрназарбек ва мезбонга зимдан назар ташлади.

Рейнедорф хоним истияно билан кўзларини сузди:

— Нозик таъби назмингиз борга ўхшайди, элчи жаноблари. Чиройли ташбеҳ келтирдингиз.

Суҳбат мавзуи ўз-ўзидан адабиётга тақалди. Рейнедорф хоним шарқ шеъриятидан анча бохабар эканини намоён этди.

Сўнгра Эрназарбек ўзи карвон билан борган Чину Мочин, Рум, Хуросону Ҳиндистон тўғрисида ҳикоя қилди. Рейнедорф хоним уни жон қулоғи билан тинглар, онда-сонда саволлар бериб қўярди.

Губернатордан ҳамон дарак йўқ, узоқ эллар, ғаройиб урф-одатлар, ажойиб одамлар ҳақидаги суҳбат эса қизигандан қизиб борар, меҳмон ўз ҳикоялари билан мезбонни тамоман мафтун этиб қўйганди. У ниманидир меҳмонга айтмоқчи-ю, айтолмай қийналаётгани билиниб турар, зукко Эрназарбек буни аллақачон фаҳмлаган, хонимнинг ўзи тилга келишини кутиб, суҳбатни бамайлихотир давом эттирарди.

Ниҳоят, Рейнедорф хоним ёноқлари қизаринқираб сўз бошлади:

— Сиз кўп маротаба сафар қилган Ҳиндистонда севги илми жуда кучли деб эшитаман. Бу тўғрида ғаройиб китоблар ҳам бор эмиш. Шу ростми?

Эрназарбек хоним нимани кўзда тутаётганини дарҳол фаҳмлаган бўлса-да, ўзини билмасликка солди.

— Севги илми кучли-кучсизлиги фақатгина икки юракка боғлиқ, улар қаерда эканлигининг сира аҳамияти йўқ. Севги тўғрисидаги ғаройиб китоблар эса ҳамма юртда ҳам сероб.

— Йўқ, — баттар қизарди Рейнедорф хоним. — Мен жуда ноёб китоблар ҳақида гапиряпман.

— Ҳа, ноёб китобларми? Агар астойдил қидирсак, ноёб китобларни ҳам топиш мумкин. Сиз учун, хоним, албатта, топаман! — деди Эрназарбек.

— Сизга олдиндан миннатдорчилик билдиришга рухсат эттайсиз, — мамнун жилмайди мезбон. — Агар вақтингиз бўлса, сизга шахсий кутубхонамни кўрсатаман. Унда дунёнинг жуда кўп мамлакатларидан келтирилган китоблар бор, ҳатто «Бобурнома» ҳам.

— Агар ўша ноёб хазинангиздан баҳраманд этсангиз, жуда сарафроз бўлардим, — бек «хазина» сўзига алоҳида урғу берди.

— Губернатор жаноблари келганлари ҳамона бу ишни бошлаймиз. У киши китобни жон-диллари билан севадилар, — деди Рейнедорф хоним ғурур билан. У зарҳал гулли стаканга қаҳрабодек товланиб турган кўк чой қуйиб, меҳмонга узатди, дастурхонга қаранг, дея илтифот қилди.

Эрназарбек аччиқ чойни ҳузурланиб ҳўплар экан, яна хонимни кузатди. Унинг чиройли кўзлари ҳамон жовдирар, тараддулланарди. Меҳмон уни қийин вази-ятдан қутқазмоқчи бўлди:

— Ҳурматли хоним, китоблар ўз йўлига, ўзингиз учун зарур нарсалар бўлса, тортинмай айтаверинг. Ис-таган нарсангизни муҳайё этиш — бу оила дўсти си-фатидаги бурчимдир.

— Элчи жаноблари, азиз меҳмонимизсиз, илти-мосларим билан жонингизга тегишдан кўрқаман. Кош-кийди менинг илтимосларимни бажариш осон бўлса...

— Бухоройи шариф тужжорлари учун бажариб бўлмайдиган илтимос йўқ. Азиз жонингиз соғ бўлса, ҳамма нарса топилади!

Рейнедорф хонимнинг гўзал чеҳраси яшнаб кетди.

— Ундай бўлса, — деди у ҳаяжонини яширол-май, — менга оби ҳаёт аталмиш ичимликдан топиб келасиз. Айтишларича, аёл уни истеъмол қилса, бир умр ёш ва гўзаллигича, чеҳраси тиниқлигича қолар-миш. Хуросондан топса бўлади, деб эшиттман.

Эрназарбек бир зум Хуросоннинг сершовқин бо-зорларини, мушк-анбар сотиладиган расталарни эсла-ди. «Эҳ, сиз, аёллар, доимо ёш ва гўзал бўлиб қолиш-ни ўйлайсиз. Майли, бу сизнинг табиатингизга хос нарса. Лекин наҳот билмайсизки, бу дунёда инсон умри ҳам, гўзаллик ҳам абадий эмас...» ўйлади у ва жавоб қилди:

— Хоним, Хуросон тутул дунёнинг чеккасида бўлса-да, сиз учун муҳайё этаман. Токи, боғингиздаги ана шу қирмизи атиргулдек яшнаб тургайсиз!

— Миннатдорман, бек. Сиз ҳақиқий рицар экан-сиз! — хоним гул-гул очилиб кеттанди.

— Сизнинг истагингиз мен учун қонун. Лекин ўзим-га қолса, сизга ҳеч қачон оби ҳаёт тавсия этмасдим, — деди Эрназарбек.

— Нега энди? — қизиқсинди Рейнедорф хоним.

— Шунинг учунки, ҳар қандай оби ҳаётсиз ҳам сиз ёш охудек гўзал ва баркамолсиз.

Рейнедорф хонимнинг кўзлари яна сузилди.

— Элчи жаноблари, сиз ҳамма аёлларга ҳам шун-дай хушомад қиласизми ё бу фақат мен учунми?

— Хоним, бу хушомад эмас, бор ҳақиқат.

— Майли, ҳақиқат бўлса, ҳақиқат бўла қолсин. Лекин мен барибир «оби ҳаёт»ни олай дейман.

— Оби ҳаёт сиздан айлансин. Илтимосилғиз мен учун қонун, деб айтдим-ку, — деди Эрназарбек.

* * *

Эрназар Мақсуд Бухорога қайтиб келгач, Муҳаммад Раҳимхонга Москва сафари, подшо Елизавета Петровна билан суҳбат тафсилотлари ҳақида ҳикоя қилиб берди, совға-саломларни топширди ва яна тижорат ишларига шўнғиб кетди. У серғайрат одам бўлганидан бир дақиқа ҳам бекор ўтиролмасди. Унинг карвонлари тўхтовсиз қатнардди, савдогарларнинг ҳаёт тарзи шуни тақозо этарди.

Сиёсатчилар ҳам доимо ҳаракатда эдилар. Муҳаммад Раҳимхон қанчадан-қанча қон тўкиб ҳокимиятни қўлга киритган эди. 1758 йилга келиб унинг ҳам сиёсат осмонидаги қуёши сўнди ва невараси Фозил Тўра амир деб эълон қилинди. Кўп ўтмай Фозил Тўрани Қаршига кўчиртириб юборишди ва Абулқози исмли киши амирликка кўтарилди. Лекин Бухоро амирлигининг инон-ихтиёри Муҳаммад Раҳимхоннинг амакиси Дониёлбий қўлида эди.

Орадан кўп ўтмай Россияда ҳам ҳокимият ўзгарди. Подшоҳ Елизавета Петровна овир касаллик оқибатида 1761 йил 25 декабрда вафот этгач, Россия тахтига валиаҳд шахзода Карл Пётр Ульрих — Пётр III ўтирди.

Буюк Пётрнинг набираси бўлмиш Пётр III бобосига тортмаганди. У аламзада, сарой кўнғилхушликларидан қўли бўшамас, сиёсатда ниҳоят калтабин эди. Шу билан бирга прусс тартиб-қоидаларини хуш кўрарди, рус урф-одатларини менсимасди.

1762 йил қишида Эрназар Мақсуд Пётр III га мактуб йўллади. У ўз мактубида мархума Елизавета Петровна подшолик учун буюртирган барча нарсаларни Бухоро, Хуросон ва Ҳиндистондан топганини маълум қилди. Лекин унинг мактуби жавобсиз қолди.

Пётр III томонидан рус армиясида Пруссия тартиб-қоидаларининг жорий этилиши гвардиячи полклар-

нинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. Подшоҳга қарши муҳолифатчилар вужудга келди. Дворянлар ҳам подшодан норози эдилар. Муҳолифатчиларга Пётр III нинг хотини, тарихга Екатерина II номи билан кирган, қизликдаги исми Софья Фредерика Августа Цербстская бўлган, Елизавета Петровна томонидан Екатерина Алексеевна деб аталган аёл бошчилик қиларди. У гвардиячи полклар ҳамда ўйнашларига таяниб, эри Пётр III ни ҳокимиятдан маҳрум этди ва 1762 йил 28 июнда Россия тахтини эгаллади. Пётр III нинг подшолиги бор-йўри ярим йил давом этди.

Екатерина II 33 йил мобайнида Россия тахтини эгаллаб турди. У дворянлар манфаатини тиш-тирноғи билан ҳимоя қилгани, жуда меҳнатсевар, қобилиятлилиги, сиёсатда узоқни кўра олиши, айёрлиги, айтилиши вақтда сахийлиги туфайли пунча йил даври давра сурди.

Екатерина II билан суҳбат

Бухоро ҳукмдори Дониёлбий 1774 йилда махсус фармон билан Эрназар Мақсудни амирликнинг Россиядаги элчиси этиб тайинлади ва унинг номига ишонч ёрлиғи ёздирилди.

1774 йил кузининг бошларида Бухоро элчиси 64 кишилиқ карвонга бош бўлиб, 40 тонна юк билан Ҳожитархон шаҳрига етиб келди. Бу пайтда Россия ўз тарихининг энг мураккаб давларидан бирини бошдан кечирмокда, унинг бепоён кенгликлари Екатерина II нинг собиқ эри ўзини Пётр III деб эълон қилган Емельян Пугачев бошчилигидаги деҳқонлар қўзғолони алангаси оғушида эди. Ёнғинлар давом этар, ҳар ер-ҳар ерда қурилган дорлар киши қорағига даҳшат соларди. Гарчанд Емельян Пугачев фитначилар томонидан банд этилиб, подшолик ихтиёрига топширилган бўлса-да, деҳқонлар уруши давом этар, ҳукумат қўшинлари қўзғолонни бостиришга ҳаракат қилар, лекин халқнинг норозилиги кучайиб борарди. Мол-мулкидан ажралиб, дорга осилган, бошлари кесилган дворянлар, офицерлар ҳақидаги даҳшатли ҳикоялар бутун Россияни ларзага солган, Ҳожитархон уруш гирдобидан

анча олисда бўлса-да, унинг ваҳимаси бу ерда ҳам сезилиб турарди.

Бу шароитда катта карвон билан Россияга келиш учун довжураклик ва ботирлик талаб қилинар. Эрназар Мақсуд айнан ана шундай жасур одам эди. У карвон билан Ҳожитархонда қолиб, энг ишончли одамлари орқали Екатеринага қимматбаҳо совғалар ва сархил олма, анор юборди. Ишончли кишилар ёнғин ва ваҳималар оғушидаги шаҳар, қишлоқлардан ўтиб, элчининг совға-саломини Петербургга, Екатерина саройига етказдилар.

Эрназар Мақсуд эса Ҳожитархон губернатори хонадонига меҳмон бўлиб, у орқали Бухорога минг пудга яқин қўрюшин, пўлат ва мис жўнатди. Бу ўша пайтда амирлик мудофааси, унинг қуроли кучлари учун зарур ашё эди.

1774 йил 30 октябрда Екатерина II махсус чопар билан Астрахань губернаторига хат йўллаб, Бухоро элчиси ва унинг карвонидан бож олмай, иззат-икром кўрсатиб, соқчилар билан Петербургга юборишни сўради.

1775 йил апрель ойининг бошида Эрназар Мақсуд Петербургга етиб келди. У ташқи ишлар коллегияси раҳбари граф Никита Иванович Панин ва унинг муовини Остерман билан учрашди. Улар ўзбек дипломати билан суҳбатдан сўнг унинг шахсига юксак баҳо бердилар.

Эрназар Мақсуд бу суҳбатда савдогарлар карвонларининг қозоқ даштларидан ўтиш пайтидаги хавфсизлиги масаласини кўтарди. Панин ва Остерман бу масалани император кенгаши муҳокамасига киритишга ваъда бердилар ва кўп ўтмай бу ваъдаларига вафо қилдилар.

1775 йил 5 апрель куни Россия императрицаси Екатерина II Бухоро элчиси Эрназар Мақсудни Қишки сарой хос хоналарининг бирида қабул қилди. Булутли, хафақон кун бўлса-да, хонада худди куёш чарақлаб тургандек, олтин ҳал билан иплов берилган шифт ва деворлар ана шундай ажойиб манзара касб этганди.

46 яшар Екатерина денгиз тўлқини рангидаги узун барқут кўйлақда, бўйнида нафис марварид шодаси,

бошига оқиш, калта ясама соч кийган. Юзи узунчоқ, ияги бир оз бўртган, орзи кичкинагина, қомати хийла тўлишганди. У виқор ва назокат билан элчи истиқбо-лига қадам ташлади, оппоқ, мрамардек қўлини узатди. Бухоро элчиси ўз қаддини йўқотмаган ҳолда Екатери-нага таъзим бажо этиб, унинг қўлини ўтди.

Россия ҳукмдори уни турли ноз-неъматлар, егу-лик-ичгуликлар тўла пастак стол ёнидаги оромкурси-га таклиф этди.

Ҳонада уларнинг икковидан бўлак ҳеч ким йўқ, бу — суҳбат дўстона, айна пайтда махфий бўлишидан далолат берарди. Жуда камдан-кам элчилар бундай марҳаматга сазовор бўлардилар.

Оромкурсиларга ўрнашиб олишгач, Екатерина бека сифатида мулозамат қилиб, сўз бошлади:

— Янглишмасам, шарқда «Аввал таом, баъдаз ка-лом» дейдилар. Бизда эса «Ёқимли машғулотларни, фойдалиси билан қўшиб олиб борса ҳам бўлади», дея эътироф этишади. Агар рози бўлсангиз, суҳбат ва но-нуштани бирлаштирсак?

— Ҳазрати олиялари, Сизга қандай маъқул бўлса, шундай қиламиз, — деди элчи.

— Ташаккур, дўсти азиз, анчадан бери вайибона ошна эдик, мана энди сизни Қишки саройда кутиб олаётганимдан беҳад бахтиёрман.

— Мен ҳам сиздек бутун дунёга машҳур давлат арбоби билан шахсан учрашиб, суҳбатлашаётганимдан сарафрозман, — илтифот қилди Эрназарбек.

Екатерина кези келганда оддий ҳам, камтар ҳам бўла оларди. Ҳозир ҳам шундай қилди.

— Бу стол атрофида давлат арбоби ва элчи эмас, икки дўст ўтирибди, деб ҳисоблайверинг. Ахир, биз бир-биримизни йигирма йилдан бери биламиз-ку! Мен сизни марҳума Елизавета Петровна саройига элчи бўлиб келган пайтингиздан эслаб қолганман.

— Миннатдорман, сиз менга катта илтифот кўрсат-япсиз.

— Аксинча, мен сизга миннатдорчилик билдири-шим керак. Астрахандан туриб юборган сояғаларин-гиз, айниқса олма-ю анор учун. Анорингиз ҳақиқатан ҳам жаннатнинг меваси экан. Қани, нонуштага мар-ҳамат!

Дўстона суҳбат — нонушта бир маромда давом эта бошлади. Екатерина ўз қўли билан қаҳва тайёрлади.

— Баъзи-баъзида ўзим қаҳва тайёрлаб ичмасам кўнглим жойига тушмайди. Мақтаняшги деб ўйламангу, лекин бу ишни жуда ўрнига қўяман. Ичиб кўринг-а, ўзингиз холис баҳо берасиз.

Эрназарбек лаблари куйиб қаҳва ҳўплади, «ҳақиқатан ҳам жуда ажойиб!» дея мақтади. Аёл, боз устига улуғ бир мамлакат қукмдори ўзини уй бекаси сифатида мақтаганида уни қувватламаслик мумкин эмасди. Екатерина элчининг эътирофига жавобан миннатдор жилмайиб қўйди.

У суҳбат тизгинини қўлида ушлаб турар, кези келганда зарур йўналишга буриб юборарди. Екатерина Шарқу Фарбаги воқеа ва янгиликлардан хабардорлиги, кўп ўқигани ва кўпни кўргани учун дилкаш суҳбатдош эди. Бу борада Эрназарбек ҳам ундан қолишмас, шу боисдан суҳбат авжига чиққанди.

Деразадан чехраси тунд осмон кўриниб турар, яккам-дуккам ёмғир томчилари ойнага шитирлаб урилар, рутубат ҳиди келар, бу баҳор сувларига тўлиб оқаётган Неванинг нафаси эди.

Деразага бир муддат сўзсиз тикилиб турган Екатерина сўз қотди:

— Жаноби Эрназарбек, тўғриси айтинг, бу тунд осмон, шилта намгарчилик жонингизга тегмадими? Мен ўзим шунча йилдан бери бу рутубатга сира кўниқолмайман. Сиз, ҳароратли ўлка фарзанди, бунга кўниқшингиз янада қийинроқ бўлса керак?

Ҳақиқатан ҳам шилта об-ҳаво унинг жонига тегиб кетар, «қуёшни кўрадиган кун ёрми бу ерда», дея хуноб бўларди. Лекин элчи ўзи меҳмон бўлиб турган мамлакат табиатидан нолиса, буни ҳар хил талқин этишлари мумкин, шу боисдан у саволга мавҳумроқ жавоб қилди:

— Баъзан ортиқча ҳарорат ҳам жонга тегади, шунинг учун Россиянинг салқин, майин, барқутдек ҳавоси жонга ором бахш этади. Жазирама авжига чиққан маҳалларда, мен рус ўрмонларини қўмсаб қоламан.

«О, Эрназарбек, сен ҳақиқий дипломатсан!» ўйлади Екатерина ва суҳбатни давом эттирди:

— Мен эсам қуёшли кунларни шу қадар интизорлик билан кутаманки...

— Қуёш ҳам, ёмғир ҳам мавриди билан бўлгани яхши. Нимаики кўп бўлса, у беқадр бўлғусидир.

Екатеринанинг ўйноқи кўзлари қувлик билан ялтираб кетди.

— Жаноби Эрназарбек, мен сўзга ёпишиб олишни хуш кўрмайман, лекин бир мартагина бу қоидадан чекинишга ижозат этсангиз.

Эрназарбек подшоҳнинг кулиб турган кўзларига қараб, у нимадир шумлик қилмоқчи бўлаётганини дарҳол сизди, «бу аёл билан сўзлашаётганда жуда эҳтиёткорлик шарт», — хаёлидан ўтказди у ва «рухсат» дегандай жилмайди.

Екатерина ҳар бир сўзга алоҳида урғу бериб сўради:

— «Нимаики кўп бўлса, у беқадр бўлғусидир...» — шу сўзингизда собит турасизми?

— Наинки шу сўзларим, мен ҳамма сўз, ҳаракатларимда ҳар доим собитман. Сиз бунга ишонч ҳосил қилган бўлишингиз керак.

— Кўнглингиз оғримасин, бек, мен ҳозир ҳаммасини тушунтираман, — деди Екатерина ҳамон кўзлари кулиб. — Аёллар, чиройли аёллар кўп бўлсалар, улар ҳам беқадр бўладиларми?

Екатерина нозик савол берганди.

Ҳеч бир аёл ўзини хунук санамайди. Жумладан, Екатерина ҳам. Ҳозир Эрназарбек: «Ҳа, беқадр бўлади», деса бу Екатеринага ҳам тегиб кетиши мумкин.

— Ҳазрати олиялари, — қувлик қилди Эрназарбек, — менга ҳам қоидадан бир мартагина чекинишга рухсат этсангиз?... Гап аёллар ҳақида, боз устига чиройли аёллар хусусида кетаётган бўлса, улар ҳеч қачон беқадр бўлмайдилар. Чунки ҳар гулнинг ўз ҳиди бор!

— Офарин, салламно, бек! Мен ўйлагандан-да зиёда жавоб қилдингиз. Сиздек элчи менинг мамлакатимга хизмат қилганида жуда бахтиёр бўлардим. — уни раъбатлантирди Екатерина лавқ-шавқ билан. — Лекин айтингчи, бир эрнинг тўрт хотини бўлса, уларнинг қадри баб-баравар деб бўладими?

«Э, ҳа, ҳазрати олиялари гапни қаёққа буриптилар десам... Бир аёлнинг тўрт ўйнаши бўлгандачи? Унда нима бўлади? Йўқ, тўрт эмас, олтита ўйнаш. Григорий Александрович Потёмкин, айтишларича, Екатеринанинг олтинчи жазмани эмиш», — ўйлади Эрназарбек ва сўради:

— Ҳазрати олиялари, биз мусулмонлардаги кўп хотинлиликни назарда тутяпсизми?

— Ҳа!

— Бу хусусда Қуръони каримда шундай изоҳ берилади: Мусулмон фарзанди ҳар тўрттала хотин ва улардан бўлган фарзандларга баб-баравар одил бўла олгандагина бундай никоҳ мақбулдир.

— Қаранг, нақадар одилона изоҳ. Биласизми, ислом менга юксак мантиғи, кечиримлилиги билан жуда ёқади. Ундаги чуқур фалсафани мен ҳам ақлан, ҳам қалбан ҳис этаман. Биргина ана шу кўп хотинлиликни олиб кўринг. Бу ахир, ўз қавмларининг келажагини ўйлаб, улар буюк ва қудратли халқ бўлишини ўйлаб қилинган. Чунки ўз-ўзидан кўпайган халқ қудратли бўлиб бораверади. Кўпчилик орасидан кўп иқтидорли одамлар етишиб чиқади. Бизнинг динимиз ҳам кўп хотинликка рухсат берганда борми, эҳ-ҳе... Мен Россиянинг бўм-бўш, хувиллаб қолган қишлоқларини кўриб даҳшатта тушаман, лекин қўлимдан бирор ёрдам бериш келмайди. Бу йигитлар қирилиб, нуқул қариялар, аёллар қолган. Шу аёллар орасида эрта те-голмай, она бўлолмай юрганлар сон-саноксиз. Ана шулар ўз жуфтини топса, бу миллат келажаги, соғломлиги учун ноёб хазина-ку! — Екатерина жўшиб гапирар, баъзан суҳбатдошига зимдан назар ташлаб қўярди. Ҳазил-мутуйибадан бошланган суҳбат жиддий тус олмақда эди.

Эрназар Мақсуд Екатеринанинг мулоҳазаларини диққат билан тинглар, уларнинг маъзини чақарди. Чунки бу аёл қўққисдан нозик савол бериб қўйиши мумкинлигини у тезда англаб олганди. Россия ҳукмдорининг ислом дини ҳақидаги фикрлари ўринли ва улар элчига маъқул эди.

Екатерина сўзида давом этди:

— Истаймизми, йўқми, кўп хотинлилик — бу давлат аҳамиятига молик масала. Лекин буни Россиядек

мамлакатда жорий этаман, деган диндорнинг ҳам, ҳукмдорнинг ҳам бўйни синиши аниқ. Агар шу фикрларни мен император кенгашида айтсам, устимдан кулишлари, мени эрсираганга чиқаришлари ҳеч гап эмас. Бу улуғ мамлакатни қалбан тушуниш мумкин, лекин ақдан тушуниб бўлмайди.

Екатерина бир муддат жим қолди, сўнгра меҳмонни дастурхондаги ноз-неъматлардан олишга ундади-да, тиллодек товланиб турган нокларни мақтай бошлади:

— Мана бу нокдан татиб кўринг, буларни менга Эрондан махсус олиб келишади.

Эрназарбек илтифот учун миннатдорчилик билдириб, хуш бўй таратиб турган бир дона нокни қўлига олди, унга суқланиб боқди:

— Бирор-бир санъат асари табиатнинг ана шу неъматидек мукамал ва бежирим бўлолмаса керак.

— Ҳақ гапни айтдингиз, бек, табиатдан буюкроқ рассом ҳам, наққош ҳам йўқ, — деди Екатерина. Суҳбат тизгини ҳамон унинг қўлида, у мавзуни тез-тез ўзгартирганидан элчи асосий муддаони айтолмай қолмасам гўрга эди, дея ташвишга туша бошлади. Зукко Екатерина буни сезмай қолмади ва суҳбатдоши кўнглидагини айтиши учун имконият яратди:

— Хўш, элчи жаноблари, энди Бухоройи шариф янгиликларидан гапиринг, амирингиз Дониёлбий соғлиқларидан гапиринг. Бизга қандай арзларингиз бор, шундан гапиринг.

— Бухоройи шариф юксалаётир, биз бундан беҳад сарафрозмиз. Улуғ амиримиз Дониёлбий фуқаро ташвиши, юрт ташвишида. Бизнинг арзларимиз сизнинг марҳаматингизга боғлиқ.

— Тортинмай айтаверинг, элчи жаноблари, Сиз учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Мен ахир, Сиздан қанчалар қарздорман...

— Россиядек улуғ мамлакат подшоси биздек фақирлардан қарздор бўлиши сира мумкин эмас, ҳазрати олиялари.

— Бу телба дунёда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Айтинг, Россия Бухоро учун нима қилсин?

— Ҳамонки, шунчалар илтифот қилаётган экансиз, юртимиз мудофаасини мустаҳкамлашга ёрдам беринг.

Жафокаш халқимиз босқинлару истилолардан жуда безиб қолган.

Екатерина суҳбатдошига диққат билан тикилди.

— Мудофаага нима билан ердан беришим керак?

— Бухоро қўшини қурол-аслаҳаларини янгилаш учун пўлат, мис, қўрғошин ва шунга ўхшаган маъданлар зарур. Замбаракларсиз қўшин ҳеч нимага ярамаслигини сиз олий бош қўмондон сифатида яхши биласиз.

Россия ҳукмдори бир зум ўйланиб қолди. Стратегик аҳамиятга эга бўлган маъданларни сотиш — бу осон ҳал бўладиган иш эмас. Шу боисдан Екатерина мавҳумроқ жавоб қилди:

— Яхши, мен ҳарбий коллегия раҳбарлари билан маслаҳатлашиб кўраман, сўнг сизга жавобини етказамиз.

— Ҳазрати олиялари, бу масала Бухоро учун ҳам, мен учун ҳам ҳаёт-мамонт масаласи, уни орқага сурмай, шахсан ҳал этишингизни илтимос қиламан. Бу иш орқага сурилса, ундан қанча кўп одамлар хабардор бўлса, амалга ошиши шунчалик қийинлашади. Мен маъдансиз Бухорога қайтмайман, қайтишга ҳаққим ҳам йўқ! — деди қатъият билан элчи. У агар ҳозир қатъият кўрсатмаси, иш пачава бўлишини дарҳол сезди.

Екатерина ўйланиб қолди. «Ҳа» деса, ташқи ишлар коллегияси раҳбари Никита Панин ва ҳарбий коллегия вице-президенти Григорий Потёмкин тихирлик қилишлари мумкин, «йўқ» деса, Бухоронинг дилкаш, нимаси биландир таниш-нотаниш, дўст-душманни ўзига ром этувчи элчисини хафа қилиб қўйиши мумкин. Екатерина жуда дўстона ўтаётган суҳбат давомида сездики, кўркем соқолига яккам-дуккам оқ оралаган, чеҳрасидан аллақандай хотиржамлик, ўзига ишонч ва улуғворлик уфуриб турган бу кишининг бирор илтимосини рад этолмайди. Эрназар Мақсуднинг қандайдир кўзга кўринмас сеҳр ва жозибаси уни мафтун этганди. Тўғри, у анча-мунчада ўз фикридан қайтадиган одам эмасди, ҳар қандай йўл билан, хоҳ макр-ҳийла-ю ноз-карашма бўлсин, хоҳ совға-салом билан ўз сўзини ўтказмай қўймасди. Лекин бутун Екатерина бутунлай бошқача ҳолатда эди. Эрта тонгда кайфи

чок, элчи билан дўстона суҳбат кураман, илтимосларининг ҳаммасини қабул қиламан ва шоҳона совғалар бераман, дея аҳд қилган, ўзини шунга тайёрлаганди. Бунга сабаб фақатгина Эрназар Мақсуднинг қимматбаҳо совға-саломлари эмасди. Бутун дунёга донт таратган бу аёлни фақатгина совға билан мойил қилиш мумкин эмасди. У жуда кўп совға олган, совға берган, шу боисдан бунақа ишларда устаси фаранг эди.

Россия тахтини эгаллаб турган бу аёлни ўткир ақл, кучли мантиқ, билим ва фаросат билангина қойил қилиш мумкин эди.

Суҳбат давомида у Эрназар Мақсуд ўткир ақл-заковат соҳиби, ўз юртининг ватанпарвари эканини юракдан ҳис этди ва шу боисдан унинг илтимосини бажаришга маънавий асосим бор, деган қарорга келди.

«Никита Панин норози бўлса бўлар, у ҳўкиз барибир вафо қилмайди. У қандай бўлмасин менинг ўрнимга ўғлим Павелни ўтқазишдан бошқа нарсани ўйламайди. Шундай бўлгач, бу муттаҳамнинг фикри билан ҳисоблашиб ўтиришим шартми экан?

Гришка Потёмкин бўлак. Гришкада юрак бор, икки оғиз ширин сўз билан кўнглидан чиқарса бўлади... Тўхта, мен императорманми ёки... Нега кимларнингдир олдида қизариб-бўзаришим, ўз ҳаракатларим учун ҳисоб беришим керак? Даркор бўлса, император кенгашида ҳаммасини исботлаб бераман, вассалом!»

Екатерина элчининг илтимосини кўнглида қабул қилди, лекин ўзининг азалий одатича буни дарҳол сиртига чиқармади ва суҳбатдошига мурожаат этди:

— Айтингчи, менинг ҳеч бўлмаса Панин ва Потёмкин билан маслаҳатлашишга ҳаққим борми, йўқми?

— Мен бир нарса дейишга ожизман. Фақат шу маслаҳатдан кейин менинг илтимосим рад этилмаса бўлгани, — жавоб берди Эрназарбек. Унинг ўз сўзидан сира қайтмаслиги билиниб турарди.

— Оббо сиз-ей, — жилмайди Екатерина овозида аллақандай меҳрибонлик билан, — қани энди менинг ҳамма аъёнларим ҳам Ватанлари учун сизчалик қайғурсалар эди! Бўпти, ватанпарварлигингиз, куюнчак-

лигингиз ҳаққи-ҳурмати, Сизга карвонингиз кўтара олгунча маъдан бераман. Келишдикми?

— Келишдик! — элчининг чехраси ёришиб кетди.

У жуда хурсанд, дуч келган одамни қучиб, ўпгиси келарди. Екатерина уни бир зум жилмайиб кузатиб турди-да, сўнг яна сўз қотди:

— Дўсти азиз, Петербургга келишингиздан олдин Оренбург ва Астрахань вилоятлари губернаторлари менга сиз ҳаққингизда тавсияномалар йўллаб, Бухоро ва Хивада қулликда бўлган рус фуқароларини озод қилиб, Ватанга жўнатишдаги хизматингизга юксак баҳо берган эдилар. Сизнинг бу хизматингиз икки мамлакат ўртасидаги дўстлик алоқаларини янада мустаҳкамлайди, бир-биримизга бўлган ишончни оширади. Боя сиздан қанчалар қарзларим бор, деганда шуни назарда тутандим. Тиланг тилагингизни, кўнглингиз нима истайди, нима қилсам сизни хурсанд этаман?

— Ҳазрати олиялари, сизнинг лутфу карамингиз менга ҳар қандай мукофотдан зиёда.

— Майли, шундай бўлақолсин, ишонаман. Лекин мени совға бериш бахтидан бенасиб этманг-да. Билиб қўйинг, менинг подшоҳ сифатидаги энг заиф томоним шуки, совға улашишни яхши кўраман. Эшитишимча, сизнинг улуғ амирингиз Темур ҳам тортиқ қилишни хуш кўраркан. Бухорода 200 дан ортиқ мадраса бор. Шуларнинг қаторига яна битта, сизнинг номингиз билан аталадиган мадраса қўшилса нима қипти? Сизга мадраса қуришига етадиган пул бераман, фақат битта шарт билан, бу мадрасада бўлажак элчиларни ўқиттирасиз. Авлодлар сиз билан мени эслаб, раҳмат айтиб юради. Ахир, бунга нима етсин!

— Ҳазрати олиялари, Екатерина Алексеевна! Мен бунчалар илтифотта лойиқ иш қилганим йўқ.

— Дўстлик ҳақидаги рисолада «Совға олиш ва совға бериш» деган банд ҳам бор. Эрназарбек, Сизнинг Россия фуқаролари учун қилган яхшиликларингиз шунчалар кўпки, уларни совға билан ўлчаб бўлмайди. Ахир, оиласига қайтган биргина одам ҳам қанчалар кишининг хурсандчилигига сабаб бўлади-ку, шундай эмасми? Дарвоқе, мен ҳали ўзингизни шахсан тақдирлага-

ним йўқ-ку. Мадраса — Бухоройи шарифга совға. Сизга эса баҳри Хазардаги елканли кемани тақдим этман, токи савдо ишингизга ривож берсин. Яна сизга шундай ёрлиқ бераманки, 5 йилгача ўн минг сўмгача бўлган молингиздан Россия ҳудудида бож олмайдилар.

Екатерина ҳанг-манг бўлиб қолган элчига жилмайиб қараб турарди.

— Ташаккур, ҳазрати олиялари, — деди Эрназарбек. — Мента бўлган юксак ишончингизни оқлашга ҳаракат қиламан.

Совғалар ҳақиқатан ҳам шоҳона эди. Лекин Эрназар Мақсуд совғаларнинг қимматбаҳолигидан беҳад хурсанд дейиш қийин. Чунки унинг мол-давлати ҳаддан зиёда, ўзига ва авлодларига ҳам етиб ортарди. Уни Екатеринанинг беҳад иззат-икроми, хайрихоҳлиги шод этган, айниқса, маъдан харид қилиш масаласи ижобий ҳал этилганидан мамнун эди. У сафарининг муваффақиятига ишонган бўлса-да, бунчалар марҳамат кутмаганди.

Шу тариқа суҳбат аста-секин яқун топди. Хайрлашишар экан, Екатерина шундай деди:

— Бухоро ҳукмдори Дониёлбий ҳазрати олийларига совғаларимиз алоҳида бўлади. Қабул маросимида учрашгунча, элчи жаноблари!

Эрназарбек Екатеринага таъзим бажо этиб, хонадан чиқиб кетди.

«Бухоройи шариф» кemasи

Эрназар Мақсудни Бухоронинг энг бадавлат ва пешқадам савдогарлари сафига олиб чиққан хусусияти — бу унинг ишга қаттиқ берилиши, бошлаган юмушини охирига етказмай қўймаслигида эди. Екатерина II ҳузуридан беҳад руҳланиб чиққан бек ўз қўналғасига келиб, шериклари ва хизматкорларини йиғиб, Петербургдаги юмушларини тезроқ тугаллаш, йўл ҳозирлигини кўриш юзасидан кўрсатмалар берди. Ўзи эса Екатерина ваъда қилган маъданни тезроқ қўлга киритиш пайида бўлди. Ширинкомага ўрганиб қолган рус амалдор тўралари билан бу ишни бажариш осон эмасди.

Тез орада у 15 минг пуд темир, 5 минг пуд пўлат ва 3 минг пуд мис харид қилишга муваффақ бўлди. Бу жуда хавфли юк, уни махфий тарзда Бухорога етказиш лозим.

Карвонни Ҳожитархонгача рус соқчилари кўриқлаб борадилар, ҳамма епиқ сарҳаду божхоналардан Екатеринанинг махсус рухсатномаси олиб ўтади. Хазардан кечиб ўтгач, уларни соҳилда кутиб ётган Бухоро амири соқчилари ҳимояларига оладилар. Йўлнинг ана шу қисмида, қозоқ даштларида, соқчилар ҳар қанча қуролланган ва жанг кўрган бўлмасин, карвонни катта хавф-хатар кутади. Дашт шароитини яхши билган қароқчилар карвонларга қўққисдан ҳужум қилиб, соқчиларни қириб ташлаб, молларни талайдилар. Не-не бадавлат савдогарлар ана шу даштларда ўлим топганлар, этлари қузғунларга ем бўлган.

Шуларни ўйлаган Эрназарбекнинг бадани жунжикиб кетар, қандай бўлмасин карвонни манзилга беҳатар етказиш режаларини тузарди. Йўқ, табиатан жасур бу одам ўлимдан эмас, балки Бухоро учун жуда зарур юк энди қўлга киритилганда ундан айрилиб, шарманда бўлишдан қўрқарди. Савдогарлар сулоласидан бўлган Эрназарбек жангари эмасди, карвондаги ҳарбий мақсадларга мўлжалланган юк билан у бировлар қонини тўкиш ҳақида ўйламас, аксинча, ўзи жонидан ортиқ кўрган Бухорони сон-саноқсиз босқин-у талашлардан халос этиш тўғрисида қайғурарди.

Унинг елиб-югуриши туфайли карвон белгиланган муддатда Санкт-Петербургда жўнаб кетди. Неча-неча қуёшли кунлар, серёмғир тунлар ортда қолиб, Москвага етиб келдилар.

Эрназарбек шерикларини қўналғада қолдириб, граф Дмитрий Иванович хонадонига йўл олди.

Бир вақтлар жуда серҳашам кўринган икки қаватли иморат ҳам, озода кийинган хизматкорлар ҳам бекнинг кўзига аллақандай афтодаҳол, ғамгин кўринардилар.

Эрназарбекни яхши таниган эшик оғаси индамайгина уни иккинчи қаватга бошлади. Надежда Аркадьевна билан Любовь Дмитриевна уни кўзларида ёш билан қарши олдилар. Дмитрий Иванович қазо қилгани-

ни йиғлай-йиғлай айтиб бердилар. Эрназарбек она-болага ҳамдардлик билдириб, уларга тўзим, бардош тилади. Надежда Аркадьевна жуда қариб қолган, овози титраб гапирар, Любовь Дмитриевна анча тўлишган бўлсада, 45—46 яшар аёл учун уни ҳамон бағоят гўзал дейиш мумкин эди. Лекин бир вақтлар жон олғувчи кўзлари ич-ичига ботиб кетган, уларда ҳам излари яққол сезилиб турарди.

Эски дўстлар узоқ суҳбатлашдилар. Она-бола Пугачев қўзғолони, деҳқонлар уруши билан боғлиқ бири-биридан даҳшатли воқеаларни ҳикоя қилиб бердилар. Эрназарбекка йўлда жуда эҳтиёт бўлиш лозимлигини қайта-қайта тайинладилар. Бек йўлга ҳозирланиши лозимлигини айтиб, узр сўради-да, мезбонлар билан хайрлашди. Уни кечки овқатга қолиш учун ҳар қанча ундамасинлар, кўнмади.

— Дмитрий Ивановичсиз уйимиз ҳувиллаб қолди. Бизни фаромуш этмай, тез-тез йўқлаб туринг, азизим, — деди Надежда Аркадьевна.

Эрназарбек она-боланинг қўлларига галма-гал лаб босиб, эшик томонга йўналди. Аёллар унга қайта-қайта қўл силкиб қолдилар.

Граф Дмитрий Иванович Кислинский ёшини яшаб, ошини ошаб вафот этган бўлса-да, бу қувноқ одам ораларида йўқлигига оила аъзолари ҳам, хизматкору ёру биродарлари ҳам сира кўниколмасдилар. Эрназарбек ҳам қўналғасига етганча қари дўстининг мулойим жилмайиб турувчи чеҳраси кўз ўнгидан кетмади, унинг сўзлари, қилиқлари хаёлига келди. «Начора, — хўрсиди у, — биз келиб-кетаверамиз, дунёи дун эса қолаверади, чархпалак айланаверади.»

Эрназарбекнинг карвони Москвада дам олаётган бир вақтда Екатерина II Ҳожитархон губернаторига пошшолик муҳри босилган мактуб юбориб, бандаргоҳдаги елканли кемалардан бирини савдо ишига мослаб жиҳозлаштириб, Рус подшоси тортиғи сифатида Бухоро элчиси Эрназар Мақсудга топшириш ва зарур ҳужжатларни расмийлаштиришни буюрди.

Бухоро элчилари карвони рус аскарлари соқчилигида Ҳожитархон шаҳрига кириб келди. Ҳожитархон губернатори Екатерина II топшириғига асосан элчи-

ларни барча расм-русумларни ўрнига қўйган ҳолда кутиб олди. Эрназарбекнинг қадрдон дўсти бўлган губернатор ҳар гал пошшолик буйруғи бўлса-бўлмаса унга илтифот кўрсатарди, лекин бу сафар император фатвоси билан тантана жуда маромига етказилди.

Карвон аҳли карвонсаройга жойлашгач, Эрназар Мақсуд хизматкори Ҳалимжон ва бир неча нуфузли шериклари — Бухоронинг казо-казо савдогарлари ҳамроҳлигида губернатор таклифига биноан Ҳожитархон бандаргоҳи томон йўл олди.

... Бандаргоҳ жуда гавжум, денгиздан енгилгина шабада эсар, сон-саноқсиз кемалар тўлқинлар узра енгил чайқалиб турардилар.

— Хув ана у кема, — елканлари туширилган чорроққина кемага ишора қилди губернатор, — Россия ҳукмдори Екатерина II ҳазрати олияларининг амри муборакларига биноан сизга тортиқ этилади ва шу кундан эътиборан мулкингизга айланади. Сиз ундан истаган тартибингизда фойдаланишингиз мумкин. Мана бу васиқа номингизга расмийлаштирилган.

Губернатор Эрназарбекнинг қўлига имзо ва муҳрлар билан мустаҳкамланган зарҳал қороз тутқазди.

Эрназарбек миннатдорчилик билдириб, ҳужжатни қўлга олди. Шериклари, губернатор ҳамроҳлари ва бошқа амалдорлар бекни бу ажойиб совға билан муборакбод этдилар. Бу совға савдо аҳли учун жуда қимматли, керакли ва азиз эди.

— Энди, азиз дўстлар, — деди губернатор тантанавор оҳангда, — ҳаммамиз кемага жўнаймиз, дарғаянги хўжайин ва унинг ҳамроҳларини меҳмонга таклиф этяпти. Айтишларича кок* қулинг ўргилсин балиқ шўрва пишираётганмиш. Қаранг, жаноблар, кема қанча узоқда бўлмасин, шўрва ҳиди димоқни қитиқлайди-я.

Ҳамма кулиб юборди. Енгил кайфият билан қайиқларга чиқиб, кема томонга сузиб кетдилар.

Орадан кўп ўтмай, Эрназарбек дарға кўмагида ўз мулки бўлмиш кема саҳнига илк бор қадам босди.

* Кок — кема ошпази.

— Хуш келибсиз, Эрназар Мақсуд жаноблари! Қадимингизга ҳасанот! — деди дарға.

— Хушвақт бўлинг, илтифотингиз учун ташаккур! — мамнун жилмайди Эрназарбек.

Кема командаси бир сафга тизилиб, губернатор ва элчи билан саломлашдилар.

Эрназарбек тўлқинларда енгил чайқалиб турган кемаси саҳнида ҳур-ҳур эсаётган шамолга кўкрак тутиб, бир муддат атрофга назар ташлади. Осмон ложувард, у ер-бу ерида оппоқ булутлар сузиб юрибди, денгиз оҳиста чайқалади, чавалайлар кўм-кўк сувга тўш уриб «чаҳ-чаҳ»лашади.

Меҳмонлар кеманинг барча устки ва пастки хоналарини кўздан кечирдилар. Дарға кеманинг юк кўтариш қобилияти, тезлиги, чидамлилиги ҳақида гапириб берди. Эрназар Мақсуд дарға ва айрим денгизчиларга ўз номидан эсдалик совғалари топширди. Сўнгра мезбонлар ва меҳмонлар дарғанинг кенг-мўл бўлмаси — кают-компанияда ясатиғлиқ дастурхон атрофига тўпландилар.

Оппоқ, оҳори дастурхон ниҳоятда дид билан безатилган, унда денгиз ва қуруқликда бўладиган жуда кўп ноз-неъматлар қўйилганди. Айниқса, камёб балиқ турларидан ҳар хил тансиқ таомлар тайёрланганди. Энг аввало дастурхонга ҳали бандаргоҳда губернатор таърифини келтирган балиқ шўрва тортилди. Дарға биллуриин қадахларга қип-қизил ёқутдай товланиб турган ичимликдан қуйди.

— Биз, денгизчилар, ўткир ҳиссиёту саргузаштларни қанчалик хуш кўрсак, ўткир ичимликларга ҳам лунчалик ихлос қўйганмиз. Таомилга кўра энг азиз меҳмонларни ром билан сийлашга одатланганмиз. Қани, марҳабо, жаноблар!

Губернатор Россия империяси ва Бухоро амирлиги ўртасидаги дўстлик, савдо-тижорат ишларининг ривожига, кеманинг янги хўжайини шарафига қадах сўз таклиф этди. Биллур қадахлар жаранглади. Дастурхон атрофида қизғин, дўстона суҳбат бошланди. Савдогарлар нарх-наво, денгизчилар об-ҳаво, амалдорлар сиёсат ҳақида гапирардилар.

Губернатор яна қадаҳларга қуйилсин ва Бухоро-нинг муҳтарам элчиси Эрназар Мақсуд жаноблари қадаҳ сўз айтсин, дея таклиф киритди.

— Азиз дўстлар, муҳтарам жаноблар! Энг аввало Сиздек оққўнғил ва меҳмондўст одамлар даврасида эканлигимиздан бениҳоя шод ва сарафрозман. Мен ва дўстларим икки давлат ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш ишига камтарин ҳисса қўшаётганимиздан бахтиёрлик ҳиссини туямиз. Боз устига жаҳондаги энг йирик давлат арбобларидан бири, Буюк Россия ҳукмдори Екатерина II ҳазрати олияларининг марҳаматларига сазовор бўлганим мени мамнун этади. Бу марҳаматни шахсан ўзимга эмас, балки улуғ амиримиз Дониёлбий ҳазрати олийларига, Бухоро халқига билдирилган юксак ишонч ва ҳурмат деб биламан. Мен ва дўстларим икки буюк халқ ўртасида хокисор кўприк бўлишда давом этамиз. Дўстлигимиз абадий ва бузилмаслиги учун қадаҳ таклиф этаман!— деди элчи.

Зиёфат қуюқ-сууюқ овқатлар, шампанское, мева ва шербатлар, ширинликлар тортиш билан давом этди.

Эрназарбек ичкиликбозликка хуши йўқлигидан қадаҳларга лабини теккизиб қўярди, холос. Хурсандчилик қизигандан қизиб борар, бек эса ўзининг юят махфий юки тўғрисида қайғуриб, безовталанар, лекин у ҳақиқий дипломат бўлганидан ташвишини биронга сездирмасди. «Соқчилар ҳар қанча кучли ва ҳушёр бўлишмасин, эҳтиёт шарт. Ахир бекорга айтишмаганки, омад юз ўгирса, атала тишни синдирар», деб ўйларди бек. Ҳожитархонга келганларидаш буён карвон атрофида ўралашиб юрган шубҳали одамлар унинг диққатини ўзига тортган, юрагида шубҳа уйғоттанди. Айниқса, ўзларини Ҳожитархонда касал бўлиб, карвондан қолиб кетган хивалик савдогарлар деб таништирган, бирга олиб кетишни илтимос қилган, икки ўрта яшар, муллонамо кишилар тўғрисида ўйлаб юраги баттар ғашланди.

Улар йиғлаб-сиқтаб, оҳ-воҳ қилиб, карвонга қўшиб олишни илтимос қилдилар. Эрназарбек жуда ноқулай аҳволда қолди. У ўттиз йилдан ошиқроқ вақт карвон билан чўлу саҳро кезиб, бу йўللарда айрим инсонлар

пулу мол дея бир-бирига қилган қабихликларни кўп кўрган, бир-икки хоин ёки жосус туфайли қирилиб кетган карвонлар, дарбадар бўлиб қолган савдогарлар ҳақида эшитган, ўзи ҳам неча маротаба биқинидан пичоқ ейишига оз қолганди. Эрназарбек шу икки бегонани карвонга олиб, ўзини ҳам, юкини ҳам катта хавф-хатарга қўяётганини яхши биларди. Лекин у муслмончилиқни, одамийлиқни ва виждон талабларини ҳар нарсадан, ҳатто ўз молу жонидан-да устун қўя оладиган, имони бутун одам бўлганидан бегона юртда пулу молсиз, оч-юпун юрган икки савдогардан марҳаматини аямади. Фақат ўзининг энг яқин одамларидан бири, карвон хавфсизлигини таъминлашга масъул мулла Нуриддинга улардан кўз қулоқ бўлиб юришни таъинлади.

Шуларни ўйлаб ўтирган бек бу ердан тез кетгиси, юклардан хабар олгиси келарди. Кают-компанияда эса пайдар-пай ичилган қадаҳлардан сўнг дўстона бир вазият вужудга келган, суҳбат авжида, меҳмонлар тетик ва хотиржам, мезбонлар эса сархуш эдилар. Зиёфатнинг якунланиш арафасида қадаҳ сўз навбати дарғага етди. У кеманинг янги хўжайини учун ичишни таклиф этди ва негадир ғамгин тортиб шундай деди:

— Кемамиз шу кунгача Россия байроғи остида сузди. У «Бистрий» деб аталади. Исми жисмига монанд, тезюрар, чаққон кема. Энди Эрназарбек жаноблари, у сизнинг мулкингиз, қандай ном билан аташ хоҳиш-истакларингизга боғлиқ. Бу биз учун бир қадар ғамгинлик туғдиради, лекин биз хизматдаги одамлармиз. Подшоҳ амри — вожиб.

Дарға 48—50 ешлар чамасидаги, қизғиш соқоли ўзига ярашган, кўзлари кўм-кўк, кенг елкали, паҳлавон-келбат одам эди. У ўз кемасига жуда ўрганиб қолгани ва юракдан гапираётганини Эрназарбек дарҳол ҳис этди.

— Азиз дўстим, кеманинг номи ҳақиқатан ҳам чиройли экан. Лекин буздан-да чиройли бир ном тилим учиди турмаганида, эҳтимол, кема аввалгидек аталаверарди. Тилим учиди турган ном мен учун юят қадрли ва ўйлайманки, сиз ҳам уни маъқуллайсиз.

Даврада: «Қани, айтингчи, қандай ном экан?» деган хитоблар янгради.

— «Бухоройи шариф» деб атамоқчиман кемани. Чунки бу буюк шаҳар не-не аллома-ю олимларга, шоирларга, саркардаларга олтин бешик бўлган, — деди Эрназарбек ҳар бир сўзига алоҳида урғу бериб.

— О-о-о, браво! Салламно! Офарин! — хитоблари янгради. Дарғанинг мовий кўзларида ёш йилтиради.

— Ҳамонки кемамиз шунчадур буюк шаҳар номи-ни олар экан, мен шодман, энди хотиржам қирғоққа тушиб кетишим мумкин, — деди у овози титраб.

— Йўқ, азизим, қирғоққа тушмайсиз, кемага ўзингиз бошлиқ команда хизмат қилади. Мен сиз билан қисқа вақт ҳамсухбат бўлган эсамда шундай қарорга келдим. Мана, жаноб губернатор ҳам фикримни қувватлаяптилар, — деди Эрназарбек ва кўшиб қўйди: — Сиз Бухоройи шарифнинг донини оламга ёйган молларни ташийсиз, бизнинг иқтисодий қудратимизни мустаҳкамлайсиз ва табиийки, ўзингиз ҳам қуруқ қолмайсиз.

Яна пўкакларни пақиллатиб шампанское шишалари очилди, узун қадаҳларга вижирлаб турган ичимликдан қуйилди:

— Яшасин «Бухоройи шариф», Виват «Бухоройи шариф»!

Зиёфат тутаб, хайрлашишар экан, Эрназарбек даргани огоҳлантирди:

— Уч кундан сўнг юкларни ортиб, йўлга чиқамиз.

— Сиздек олижаноб одам билан уч кун эмас, уч дақиқадан сўнг йўлга чиқишга ҳам тайёрман, — деди дарға.

Уч кун ичида Ҳожитархондаги ишлар туталланиб, озиқ-овқат, сув захиралари тўлдирилди. Юклар «Бухоройи шариф» кемасига ортилди.

Эрта тонгда куёш хобгоҳидан бош кўтариб, майда тўлқинлар бағрини хун қилди, ёқимли, мўътадил ёз шамоли эса бошлади. Кўтарилган елканлар баловат ёшига етган қизлар кўксидек тўлишдилар.

Губернатор бошлиқ казо-казолар бухороликларни кузатиш учун бандаргоҳга келдилар.

Эрназарбек ва дўстлари ҳожитархонлик амалдорлар, савдогар ва боёнлар билан хайр-хўшлашиб, кемага чиқдилар. «Бухоройи шариф» лангарни кўтарди.

Эрназарбек дарға кўрсатган шинам ва озода хона-га хизматкори Ҳалимжон билан жойлашди.

Кун бўйи ҳаво очиқ, енгил шамол эсар, денгиз тинч эди. «Бухоройи шариф» майда, югурик тўлқинларга тўш урганича олға интилар, уйни соғинган йўловчиларни манзилга тобора яқинлаштиришга интиларди. Элчилару савдогарлар бўлмаларда, кема саҳнида гуруҳ-гуруҳ бўлиб суҳбатлашишар, овқат маҳали ошпазнинг қўли ширинлигини мақташар. Эрназарбек дарға билан патранж ўйнар, бу машғулотдан зерикди дегунча денгизнинг кенг ва улутворлигига маҳлиё бўлиб, хаёл сурарди.

— Агар шамол шундай эсиб турса, манзилга тезда етамиз, — хўжайиннинг кўнглини кўтарарди дарға.

Лекин кечга томон кўк юзини улкан қора булутлар қоплади ва улар тобора қуюқлаша борди, шамол кучайганидан кучайиб, довулга айланди. «Бухоройи шариф» ўркач-ўркач тўлқинлар устида писта пўчоридек ўйнай бошлади. Денгизчилар елканларга осилдилар. Йўловчилар худодан мадад сўраб калима келтира бошладилар. Дарға қисқа буйруқлар берар, кема саҳнидаги юкларни пастки қисмга туширишга бошчилик қилар, ўзи жуда хотиржам эди.

Қош қорайиб, довул янада кучайди, шамол юракларга даҳшат солиб увиллар, баҳайбат тўлқинлар кемага зарб билан урилиб, уни шу заҳотиёқ парча-парча қилиб юборгудек эди.

Эрназарбекнинг шерикларидан айримлари оҳ-воҳ қилиб, қайт қилишар, айримлари зўр бериб «Қуръон»дан суралар тиловат қилишар, яна бировлари индамайгина сулайиб ётишарди.

Денгизчилар бўлса ҳамма ёқлари шалаббо, қолдан тойган бўлишларига қарамай, кемадаги сувни сепиб ташлашдан бир зум ҳам тинмасдилар.

Эрназарбек беланчақдек чайқалаётган бўлмасида ўтирар, кўнгли беҳузур бўлса-да, ўзини тетик тутишга ҳаракат қиларди. Хизматкори Ҳалимжоннинг ранги оқариб кетган, гезарган лаблари алланималарни унсиз пичирлар, Эрназарбек бунақа пўртаналарга неча маротаба дуч келган, бу саҳройи йигитча эса бундай аҳволга биринчи тупиши бўлиб, тирик қолишдан умидини узганди.

Дам осмонга кўтарилиб, дам тўлқинлар қаърига ғарқ бўлаётган кемада фақат дарға ва Эрназарбек хотир-жам эдилар. Сирасини айтганда, уларни ҳам бутунлай хотиржам деб бўлмас, фақат безовталикларини сиртларига чиқармасдилар, холос. Эрназарбек, айниқса, ўша махфий моллари тўғрисида жуда қайғурар, бу қиёмат-қойим тезроқ туташини, оёқлари остида қаттиқ ерни тўйишини жуда-жуда истарди.

Довул эса тинай демас, кема ғичирлар, қарсиллар, елканлари бурда-бурда бўлиб кетган, тўлқинлар уни бир хас мисол тўрт томонга итқитиб, ҳазиллашгандай яна қайтиб олиб олишарди.

Ярим кечада кийим-боши шалаббо, қолдан тойган, кўзлари қизариб, овози бўғилиб қолган дарға Эрназарбекнинг бўлмасига кириб келди.

— Кемадаги барча ортиқча ҳисобланган нарсаларни денгизга ирғитдик. Энди бир қисм юклардан халос бўлмасак, чўкиб кетишимиз ҳеч гап эмас, — деди у кўзларини олиб қочиб.

Эрназарбекнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Бу кемада мен ва шерикларим ортиқча бўлиши мумкин. Бизни денгизга ирғитиб юборсангиз ҳам майли, лекин менинг бир пуд ҳам ортиқча юким йўқ, — дарғага қаттиқ гапирди у.

— Начора, — хўрсинди у. — Менинг бурчим сизни огоҳлантириш эди. Бу ёни худога ҳавола. Пешонамизга нима ёзилган бўлса, шуни кўраверамиз.

Дарға чиқиб кетди. У эшикни ёлган ҳамон кема шундай қаттиқ силкиндики, Эрназарбек: «Энди ҳаммаси тамом, балиқларга ем бўлдик», деб ўйлади ва «Ла илаҳа иллаллоҳ...» дея калима ўтира бошлади. Йўқ, кема бу гап ҳам даҳшатли зарбага дош берди ва тўлқин елкасида аввал баландга кўтарилиб, сўнгра яна даҳшат билан пастга шўнғиди. Эрназарбек бошини деворга уриб олиб, ҳушини йўқотаёзди, лекин куч билан ўзини қўлга олиб, ўрнига чўзилди. Боши айланиб кўзи тинар, кўнгли жуда беҳузур бўларди.

... Довул қачон пасайди, ўзи қачон уйқута кетди, Эрназарбек буни билмасди. Эрта тонгда кўзини очганда, ҳамма ёқ жим-жит, кема худди бир ерда тўхтаб

қолгандек, унда бирор тирик жон йўқдек эди. Эрназарбек секин ўрнидан қўзғалди, рўпарасидаги ўринда тошдай қотиб ётган Ҳалимжонга кўзи тушди. «Бола бечоранинг бўладигани бўлди», ўйлади у ва хизматкорини безовта қилмаслик учун оҳиста юриб кема сахнига кўтарилди.

Саҳн худди ўғри уриб кетган ҳовлига ўхшар, денгизчилар уни тартибга келтириш учун елиб-югуриб юрардилар. Чарчокдан зўрға оёғида турган дарға дабдаласи чиқиб кетган елканларни ямаш, алмаштириш, узилган арқонларни улаш ишига бошчилик қилар, овози бўғилиб қолганидан у имо-ишоралар асосида иш буюрарди.

Осмон тиниқ, уфқда каттакон қирмизи олмадек бўлиб қуёш юз очмоқда. Денгиз серибо қизлардек сукут сақлайди, кечатина шу чексизликда қиёмат қўпгани, у одамларни кема-пемаси билан ютиб юборишга жазм қилганига ишониш қийин эди. Йўловчилар бирин-кетин кема сахнига кўтарилиб, тирик қолганларига шухроналик қилиб, бир-бирларини қутлай бошладилар. Дарға ҳорғин қадамлар билан Эрназарбекнинг ёнига келди:

— Агар сиз ўз сўзингизда қатъий турмаганингизда чўкиб кетишимиз ҳам мумкин эди. Денгиз мард ва чўрткесар одамларни ёқтиради...

— Биз ёлғиз Оллоҳнинггина иродаси туфайли омон қолдик. Ва фақатгина Оллоҳга сифинишимиз керак, — вазмин жавоб қилди Эрназарбек.

— Ҳа, бу заминда бирор каромат Оллоҳнинг иродасисиз содир бўлмайди. Лекин узоқ йиллар денгизда сузган одам сифатида шуни яхши биламанки, чўқаётганларни қутқазити — бу фақат чўқаётганларнинггина ишидир, — жилмайди дарға.

Эрназарбек дарғанинг ҳазилига жавоб бермади. У энди карвонни чексиз саҳродан хавф-хатарсиз ўтказиб, Бухорога етказиш тўғрисида зўр бериб ўйларди. Йўлнинг сўнгги, лекин жуда машаққатли қисми қолганди.

... Кечга томон кема бандаргоҳда лангар ташлади. Карвонни кутиб ётган Бухоро амирлиги соқчилари сардори Қудратилло Эрназарбекка пешвоз чикди.

— Қадамларига ҳасанот, бек! Сизнинг соғ-саломат қайтишингизни мана, неча кундирки, Оллоҳдан тилаб ётадурмиз, — тавозе қилди у.

— Ташаккур! Олло таолло ҳафиз, яхши одамларнинг дуоסי бирла, мана, қадамимиз қуруқликка етди. Йўқ эрса, баҳри Хазар наҳангларига ем бўлмак қисматимиз эрди, — шукрона айтди Эрназарбек ҳамюрти билан кўришаркан.

— Алҳазар, алҳазар! — дейишди кутиб олувчилар бир овоздан. Эрназарбек уларга соғинч билан бирма-бир нигоҳ ташлади:

— Оҳ, сизлардан Бухоройи шарифнинг тафти келадур!..

— Биз бирлан бир пиёла чой ичиб, нону намак бўлсалар, бошимиз осмонга етар эрди, — таклиф этди ясовулбоши Қудратилло.

— Чой бўлса қочмас, сиз бирлан ҳали сафар давомида кўп нону намак бўлғаймиз. Ҳозир энг аввало юкни кемадан тушириб, туяларга ортиб, унинг хавфсизлигини таъминлашимиз даркор. Бу юкнинг ҳар бир мисқоли учун сизу мен бошимиз бирлан жавоб берадурмиз, — деди Эрназарбек ташвишли оҳангда.

— Хотирингиз жам бўлсун, сизни-да, юкларни-да Бухоройи шарифга омон-эсон етказғаймиз, иншоолло! Биз, ахир, бу саҳрони энди кўриб турғонимиз йўқ! Соч-соқолимиз баҳри Хазару Бухоро орасида оқардику, — ранжиганнамо сўзлади Қудратилло.

Ясовулбошининг андак оғринганини сезган Эрназарбек гап оҳангини ўзгартирди:

— Сиз бу саҳронинг султони эканингиздан бохабарман. Фақат, машойихлар айтадурларким: «Ўзини асраганин худо ҳам асрайдур...»

Саҳродаги соялар

Туни билан йўл босган карвон, қуёш тикка келиб, аёвсиз қиздира бошлаганда ширин суяли бир қудуқ тепасига етиб келди. Карвон аҳли қониб сув ичди, ювиниб таранди. От-туяларини суғориб, ҳар ер-ҳар ерда оппоқ чодирлар тикдилар. Қумгон, қозонлар тагига ўт ёқилди, чодирлар узра кўкимтир тутун кўкка

ўрлай бошлади. Карвон жазирама иссиқда чодирларда жон сақлаб, тунлари йўл босарди.

Эрназарбек балиқ сиртига монанд барханда тикланган чодир ёнида туриб саксовул, ёвшону каврак, ҳазоруспан қоплаган кенгликларга тикиларди. Баҳри Хазар тўлқинларидай ўркач-ўркач қум барханлари уфққа бориб тақалади, осмон тип-тиниқ, борлиқ олов селига ғарқ бўлган, бир қарашда гўзал манзара. Лекин кун сайин шу кенгликларга тикилавериш кишида дилгир бир кайфият уйғотади, кўз толиқиб, иссиқ гармселдан кўнгил беҳузур бўлади.

Эрназарбекнинг нигоҳлари уфққа қадалган, лекин кўз ўнгида бутунлай ўзгача манзара намоён эди: Ромитандаги сўлим боғ, кўм-кўк сув тўла салқин сарҳовуз, толлар қалин соя ташлаб турибди, ариқчада оқаётган сувнинг шўх шарқираши қулоққа чалинади. Сувнинг шўх шарқираши... Мана, бир неча кундирки чексиз қум уммони аро бекни сувнинг шилдир-шилдир товуши таъқиб этарди. «Эҳ, қани энди бу сўнгсиз йўлнинг таноби тортилса-ю, Ромитанга бориб, сўлим чорбоғ қўйнида бир неча кун ором олсам, Зарафшон сувидан тўйиб-тўйиб симирсам. Лекин Хивага ҳали яна бир ҳафталик йўл бор...» соғинч билан хаёл сурарди Эрназарбек.

У чодирга кириб, юмшоқ дўлаболишга ёнбошлади. Ҳалимжон дастурхон ёзди, чой дамлаб келди. Бек унга ясовулбоши Қудратиллони чақириб келишни булурди. Орадан кўп ўтмай Қудратилло келди ва изн сўраб, чодирга кирди. «Нима хизмат?» дея қўл қовуштирди. Кенг елкали, семиз, гўштдор юзлари қип-қизил, соқолига битта-яримта оқ оралаган бу киши ҳали хийла ёш ва ўктам кўринарди. Эрназарбек бир неча сафарда у билан бирга бўлган, жасурлиги, чўрткесар ва тўғрисўзлиги учун ҳурмат қиларди.

— Ўлтирсунлар, қани, дастурхонга марҳамат! — илтифот қилди бек.

— Ташаккур! — ясовулбоши кўрпачага омонатгина чўккалади. Ҳалимжон унга чой қуйиб узатди.

— Янглишмасам, шу қудуқдан сўнг бир ҳафтада Хивага етадурмиз, — салмоқлаб гап бошлади Эрназарбек.

— Етадурмиз, иншоолло! — тасдиқлади Қудратилло.

Эрназарбек пиёладаги чойга тикилганча бир муддат жим қолди. Ҳалимжон чойнакни олиб чодирдан чиқиб кетди. Бек сўзида давом этди:

— Ҳамонки, Хивага яқинлашатурғон эрканмиз, эҳтиёт чораларини кучайтирмоқ лозимдур.

Карвонимизда ўзларини «хивалик савдогар» дея таништирган икки киши бор. Улар «Ҳожитархонда бетоб бўлиб, карвонимиздан қолиб кетдик, бизларни-да олиб кетинг», дея тавалло қилганлари учун, сафимизга қўшиб эрдим. Мусулмончиликда, «йўқ» деймадим. Лекин улар ҳақиқатан ҳам тужжорми ёинки Хива хонининг жосусими, билолмай қийналадурман. Сиз шулардан бохабар бўлсангиз. Ишончли одамим мулла Нуриддиннинг айтишича, уларнинг аёқ олишлари бежо эмиш.

— Эҳтиёт чоралари кўрилғон. Тўрт навкарим карвондан бир неча тош олдинда ҳаракат қиладурлар, хавф-хатар тутилғонда, дарҳол хабар берадурлар. Сиз айтқон одамлардан ўзимнинг-да шубҳам бор эрди, кўз-қулоқ бўлиб турибмиз. Ташвиш чекманг, бек!

Қудратиллонинг ўзига ишонч билан айтган гапларидан бекнинг кўнгли бир оз ёришгандай бўлди.

— Айтганингиз келсун. Агар юртимизга эсон-омон етиб олсак, сиз ва ҳамма навкарларингиз учун бир сидрадан сарупо қиладурман.

— Қуллуқ, бек, қуллуқ, ҳазрат Баҳовуддин балогардоннинг руҳи поклари мададкор бўлғай, юртимизга албатта эсон-омон етадурмиз.

— Ҳа, ҳар бир муслим ул зоти бобаракотга сиғинаркан, ҳеч хорлик-зорлик кўрмағай. Биз ҳам сафарга чиққанимиздан буён ҳазратнинг номи муборақларини тилимиздан қўймайдурмиз ва Оллоҳга шукрим, шу кунгача барча мушкулларимиз осон бўлиб келди, — унинг фикрини қувватлади бек.

Эрназарбек ва Қудратилло у ёқ-бу ёқдан чақчақлашиб, бирга тушлик қилдилар. Сўнгра Қудратилло хўшлашиб чиқиб кетди. Бек ором олиш учун кўрпачага чўзилди, кўзларини юмди. Негадир хаёллари айқаш-уйқаш, кўнгли ғаш эди. Бунинг сабабини у беҳад

толиқиш, уйни, бола-чақани қаттиқ соғинганликка йўйди.

У ёнбошидан бу ёнбошига ағанай-ағанай, охири кўзи илинди. Кўзи илинди-ю, туш кўра бошлади... Кенг дала, негадир ер ҳам, кўк ҳам, ҳатто уфқ ҳам оқ-оппоқ. Ана шу оқ шуъла қўйнида боласини эргаштирганча она оҳу — Қоракўз югуриб боряпти. Уларни каттакон қора ит ваҳшат ила ирилаганча таъқиб этаётир.

Мана, оҳу боласи чарчаб, ортада қола бошлади. Она-си ҳам безовталаниб, олазарак бўлганича, қадамини секинлатди.

Охири оҳуча бутунлай ҳолдан тойиб тўхтади. Қора ит шиддат билан унга яқинлашиб келар, иложсизликдан Қоракўзнинг қора кўзларидан дув-дув еш оқарди.

Эрназарбек чидаб туролмади, гавдаси билан оҳучани тўсди, чунки сал ҳаялласа ит оҳучани бурда-бурда қилиб ташларди. «Кел, оҳужон, сенга қалқон бўлай мен!» деди Эрназарбек ва оҳучани бағрига босди. Қора ит югуришдан тўхтаб, тишларини қайраганча улар томонга кела бошлади. «Қўрқма, оҳужон, мен сени итга ем қилиб қўймамайман!» деди Эрназарбек ва қотиб қолди: қўйнида оҳуча эмас, кенжа ўғли Шерназарбек биғиллаб йиғлар, «Дада, дадажон, мени қутқаринг!» дея зорланарди. Сал нарироқда, ҳозиргина Қоракўз зор қақшаган ерда сочлари ёйилган хотини Офтобхон турар, «Бегим, ўғлимизни бой берманг, ўғлимизни», дея уввос соларди.

Эрназарбек ваҳшат билан ҳайқириб юборди-ю, итга ташланиб, уни аямай тепкилай бошлади. Хуморидан чиққунча, қора терга ботгунча тепкилади...

... У кўзини очганда кийим-боши жиққа ҳўл, аъзон бадани дағ-дағ титрарди.

— У-ф-ф, хайрият туш экан, — деди у лоҳасланиб ёстиқдан зўрра бош кўтарар экан. — Мени қора босибдур.

Бекнинг кўнгли баттар ғашланди. «Менга нима бўляпти ўзи? Шунча йил карвон йўлларида юриб, бундай аҳволга тушмаган эрдим. Нега бунча сершубҳа бўлиб қолдим? Қудратиллони ҳам шубҳа-ю гумонлар билан хит қилдим. Бу тушнинг таъбири не бўлди энди?

Кенжатой Шерназарбек бетоб бўлибдимми ё? Бу яхшиликка кўринсун...»

Эрназарбек дилгир бир кайфиятда чодирдан чиқди. Мағриб томон оғиб бораётган қуёшга тикилди. «Намоз вақти бўлибдур-ку!» деди-ю нигоҳлари билан Ҳалимжонни излади. Ҳалимжон ҳам худди шуни кутиб тургандек, дарҳол ёнида пайдо бўлди ва тавозе билан унга офтоба узатди. Бек таҳорат қилиш учун бархан ортига ўтиб кетди.

Намоз ўқиб бўлгач, бир оз енгил тортди, лекин бу кайфият узоқда чўзилмади. Кечга томон кўнгли яна ғашланиб, қулоқлари остида алақандай товушми, нидоми эшитилгандек бўларди: «Ҳушёр бўл, бек, сени ғафлат босадур, ғафлат, ғафлат!...» «Қандоқ қилиб ғафлат босадур? Ҳар доим карвондан кўз-қулоқ бўлиб турибман, ҳаммадан оз ухлайдурман, соқчилар сергак, ўзим улардан-да сергакроқдурман-ку...» «Оз ухласангда, уйқу — бу бир муддатлик ўлим. Сен ўлик пайтингда душман ҳушёр бўладур ва у худодан-да илдамроқ иш кўрадур, бек!»

«Оллоҳга сифинишдан ўзга чорам борми менинг? Ё ҳазрати Баҳовуддини балогардон, ўз паноҳингда асравайсан, бу ғофил бандаларингни!...»

Эрназарбек шу тахлит ўзи билан ўзи олишар экан, карвоннинг йўлга чиқиш вақти бўлиб қолган эди. Бек шу хусусда кўрсатма бериш учун энди чодирдан чиқмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, ясовулбоши Қудратилло ҳовлиқиб келиб қолди:

— Каромат қилғон эркансиз, каромат, ҳаммаси сиз айтқондек бўлиб чиқди!

— Нима каромат қилибман? Нима мен айтқондек бўлди? — юраги орқасига тортиб сўради бек.

— Уша сиз айтқон хивалик савдогарлар ҳақиқатан ҳам жосус эрканлар. Ул нобакорлар қудуқни заҳарлаб, бир соқчимизни яралаб, шерикларига хабар бериш учун қочаётган пайтларида ҳибс этдик. Фақир кўринсалар-да, ҳар иккиси ҳам хирсдек кучли эркан, қўл-оёқларини кишанбанд этдик.

— Ҳа-а, — деди Эрназарбек бирдан бутун аъзои бадани бўшашиб, қандайдир лоқайд оҳангда, — ҳазрат Навоий айтмишлар: «Заҳар солмоқ эмиш касби

илоннинг...» Мен кемадан тушган пайтимиздаёқ улар бизга бирор-бир душманлик қилишларини англагон эрдим.

Бек бу сўзларни хотиржам, бефарқ оҳангда айтган бўлса-да қалби, бутун вужуди ғазабдан ларзада эди.

— Сиз келиб-келиб худди шу хиёнат кунида мени огоҳ этганингизни қаранг-а. Илми ғайбдан ҳам хабарингиз борга ўхшайдур, — қойил бўлди Қудратилло.

— Йўқ, илми ғайбдан беҳабарман. Фақат бандаларига меҳрибон Олло таоло ўзига астойдил ихлос қўйган, тоат-ибодатни қанда қилмаган муслимларни хавф-хатардан огоҳ этадур. Сиз келмасингиздан бир муддат олдин қулоғимга: «Хушёр бўл, бек, сени ғафлат босмоқдадур», деган нидо эшитилди.

— Ё қудратингдан. — ёқасини ушлади Қудратилло. — Сиз валисиз, сизга сийинмоқ жоиз.

— Сийинмоқнинг ҳожати йўқ, энди иккимиз карвон йўлини ўзгартиришимиз тўғрисида ўйлаб кўрмоғимиз даркор. Ул икки нобакор Хива хони жосуслари эканига сира шубҳам йўқ. Бас, шундай эркан, бизни Хива ва Урганч остоналарида катта хавф-хатар кута-дур. Хон биз не-не машаққат билан қўлга киритган маъданларни ўзиники қилиш учун ҳеч қандай қабохатдан қайтмайдур. Шу боис Хива ва Урганчни четлаб ўтиб, Бухоро сари йўл соламиз. Бу бизга жуда катта қийинчиликлар турдирадур. Лекин ўзга чорамиз йўқ.

— Маъқул, лекин жосусларни ўзингиз бир сўроқ қилиб кўрмайсизми?

— Вақтини топиб сўроқ ҳам қиладурман. Лекин ҳозир бу икки хиёнаткор афтига боқсам, кўнглим айнийдур. Сиз уларни қаттиқ кўриқлангиз, жосусларнинг кумликларда изғиб юрган шериклари бўлиши мумкин. Ҳақиқий сўроқни эса арқда, обхонада керакли кишилар қиладурлар. Ана ўшанда бу нонкўрларнинг тили бурро бўладур.

Орадан кўп ўтмай карвоннинг энг нуфузли кишилари, йўл бошловчи, ясовулбоши Эрназарбек чодирда машваратта йиғилдилар. Озиқ-овқат, сув захиралари, от-туялар емишлари ҳисоб-китоб қилинди. Хива, Урганчни четлаб ўтиб кетиладиган йўллар белгилаб

олинди ва туялар қўнғирори жаранг-журунги остида йўлга тушдилар.

Неча-неча тунлар, кунлар мобайнида қарён ширин суви қудуқ излаб саҳрода сарсон-саргардон бўлди, неча маротаба сувсизликдан ҳалокат ёқасига келиб қолдилар. Ҳар гал Эрназарбекнинг совуққонлиги, кучли иродаси, йўлбошловчи саҳро йўлларини яхши билгани ва қарвонда имони бутун одамлар кўп бўлгани учун фалокатга чап бердилар.

Ниҳоят, салқин тонглarning бирида улар Хўжаубонга етиб келдилар. Ҳамма от-туялардан тушиб, қудуқ томон йўналди. Эрназарбек эса саш-сарик олтиндек товланиб етган қум тепасининг энг баланд ерига кўтарилибди-да, қўлини пешанасига соябон қилиб, машиқ томонга тикилди.

Ўркач-ўркач қум барханлари дам сарик, дам қизил товланишар, қуёш ётоғидан бош кўтариш тараддуида, шафақ қирмизи тус олганди.

Бек уфққа яна қаттиқроқ тикилиб қаради ва шу заҳоти томоғига аччиқ бир нарса тикилиб, ёноқларидан икки томчи ёш сизиб тушди. Уфқда, қуёшнинг илк нурлари аро Минораи Калон элас-элас кўзга ташланиб турарди. «Эй худо, бизни яна Бухоро тупроғига сов-омон етказганинг учун минг бора шукур! Бизни ҳар қадамда қўллаб-қувватлаган ҳазрат Баҳовуддин балогардоннинг руҳи поклари шод бўлғай!» Бекнинг лаблари унсиз пичирлар, кўз ёшлари қуйилиб келарди.

Бухоро ўз юрти шарафи ва унинг осойишталигини ўйлаб, не-не дарё-ю денгизлар, чўлу саҳролардан ўтиб, керакли юқларини етказиб келган ўғлонларини бозору қарвонсаройлар шовқини, нилий тоқу гумбазлар салобати ва сокин паст кўчалар мудроғи билан кутиб олади.

Эрназарбек пошполикка тегишли юқларини топширди, сўнгра Екатерина II нинг совғаларини Дониёлбийга пешкаш қилди. Россияда подшоҳ ва унинг амалдорлари билан олиб борилган музокаралар тафсилотини сўзлаб берди.

— Сиз олиб келган маъданлар Бухоро лаҳкари қудратига қудрат қўшғай. Бу хизматингизни асло

унутмагаймиз. Боракалло, бек! — деди амир Дониёлбий Эрназарбек билан хайрлашар экан. — Сизни улур ишлар кутадур!..

Сўнгги манзил ёки бахт остонаси

Йилларни қувиб йиллар ўтар, сиёсат осмонида эски юлдузлар сўниб, янгилари порлар, урушлар, тожу тахт талашишлар халқларни бир-биридан йироқлаштирса, элчилар, сон-саноксиз савдо карвонлари яна миллат ва элатларни бирлаштиришга хизмат қиларди. «Бухоройи шариф» кemasи Хазар сувларида сузиб, савдо аҳли оғирини енгил қилар, Бухорода Эрназар элчи мадрасаси қурилиши тез суръатлар билан олиб бориладди.

1780 йил давлат ойида амир Дониёлбий фармони билан Эрназар Мақсуд Бухоро амирлигининг ҳам Россиядаги, ҳам Турк султонлигидаги фавқулодда ва мухтор элчиси этиб тайинланди. Бу жуда қалтис, ақлзаковат, иқтидор талаб этадиган вазифа эди. Россия ва усмоний турклар султонлиги ўзаро уруш ҳолатида, бир вақтнинг ўзида икки душман мамлакатда элчилик қилиш осон эмасди. Лекин Бухоро ватанпарвари Эрназар Мақсуд учун бажариб бўлмайдиган иш йўқ. У энг биринчи навбатда Дониёлбийнинг турк султони Абдулҳамид I га мактубини топшириши лозим эди. Шу мақсадда у 1780 йил ҳамал ойида яна олис Нева соҳилларига етиб келди.

1780 йил 27 март куни Эрназарбекни Россия империяси ташқи ишлар коллегияси раҳбари граф Никита Иванович Панин қабул қилди. Халқаро можаролар, иявогарликлар, сарой фитналари устаси бўлмиш бу барзанги гапни айлантириб, Бухоро элчисининг Истанбул сафаридан асосий мақсад нима эканини билишга ҳўп уринди. Бироқ Эрназар Мақсуд сир бой бермай, умумий гаплар билан чегараланарди. Охири ўзининг дипломатик ҳийла-найралгларидан иш чиқмаганини кўрган Панин хайрихоҳ дўст сифатида панднасиҳат қилишга ўтди. Ўзи эса рус контрразведкаси Бухоро элчисининг Истанбул сафари тўғрисида аниқ маълумотлар тўплай олмаганидан ниҳоят дарғазаб эди. У элчига шундай деди:

— Эрназарбек жаноблари, сизни улуғ амирингиз Дониёлбийнинг юксак ишончи ва янги вазифага тайинланишингиз билан табриклайман. Лекин эски қадрдон дўст сифатида Сизни огоҳлантиришни ўз бурчим деб биламан: динингиз, айрим урф-одатларингиз бир бўлса-да, бораётган юртингиз миллий давлат эмас, бўйсундирилган халқлардан иборат империя. Усманий турк Анатолия ва Румелиядан бўлак ҳеч бир ерни ўз Ватаним деб айта олмайди. Империянинг бошқа ҳудудида у бор-йўғи босқинчи, холос. Мамлакатнинг яна бир қалати томони шундаки, бу ерда султон бору, асладолар йўқ. Истаган аскар, кўчадаги ҳолафуруш ёинки ғайридин қул юксак вазифаларни эгаллаши мумкин. Лекин бундайлар султоннинг бир ишораси билан бошидан жудо бўлиши ҳам ҳеч гап эмас.

Тўғри, сиз бу юртда бир неча бор бўлгансиз. Лекин асосан тижорат билан шуғуллангансиз, сиёсатга аралашмагансиз. Шу боисдан менинг гапларимни ортиқча ҳисобламассиз, деган умиддаман.

— Қўйсангиз-чи, Никита Иванович, сўзларингизни жон қулоғим билан тинглаяпман, — деди Эрназарбек, Панин айтаётган фикрларининг кўпчилигини ўзи яхши билса-да.

— Шунақами, — мамнун жилмайди Панин. — Ундай бўлса, буёғини эшитинг: Улар ўзларига дўст бирикки мамлакат элчиларидан ташқари ҳамма дипломатларни «итлар» деб атайдилар. Дарвоқе, бек, сиз бизнинг Усманий турк империясидаги элчимиз Алексей Михайлович Обресков ҳақида эшитгандирсиз?

— Ҳа, жуда кўп марта яхши сўзлар эшитганман.

— Ҳақиқатан ҳам туғма дипломат. Мустафо III султонлиги пайтида Истанбулда Россияга юриш қилиш учун тўпланган аскарлар, аҳоли ва зиндонлардан бўшатишган ўғри-қароқчилар кўпчилигидан очарчилик юз берган. Очлар дўкон, омбор ва новвойхоналарни талаганлар. Шунда Мустафо III саройи узра Муҳаммад пайғамбарнинг яшил байроғини кўтариб, кофирларга қарши жиҳод эълон қилган. Султон аскарлари бояқиш Алексей Михайловични аввал Эдикўл зиндонига ташлаганлар, сўнгра яланғоч, ориқ қирчанғига минди-

риб, оёқларини отнинг қорни остига боғлаб, оломон ўртасидан олиб ўтишган. Оломон Алексей Михайловичнинг юзига тупурар, «кофирга ўлим» дея бақирар экан. Элчихонанинг бошқа ходимларини тўплаб, ерга ўткир қозиқлар қоқиб, уларга қўй ёғи суркаб, ана шу қозиқларга дипломатларни ўтқазамиз, дея дўқ уришган. Лекин Алексей Михайлович ҳам, бошқа дипломатлар ҳам кўрқишмагач, уларни яна Эдикўлга қайтаришган.

Шаҳардаги барча христианлар жиҳоддан кўрқиб бекинишган. Фақатгина Австрия элчиси граф Броньяр султон билан ҳамфикрлигини намойиш қилиш учун уч қизи ва иккиқат хотинини ясантириб, аллақайси қаҳвахона деразаси ёнига ўрнашиб олган. Бу ғайридинларга кўзи тушган оломон элчининг оиласини кўчага судраб чиқиб, роса калтаклаган, иккиқат аёлни сочидан тортиб, кир ўрада чўктирмоқчи бўлишган. Элчининг юз-кўзини кўкартириб, тўрт қовурғасини синдиришган. Кўряпсизми, элчи жаноблари, нақадар ваҳший бу юрт!..

Эрназарбек Панин аталмиш бу туллакнинг кўзларига тик боқди, сўнг вазмин жилмайганича деди:

— Қадрдон Никита Иванович, шарқда «Чумчуқдан кўрққан — тарик экмас» деган нақл бор. Сизда эса «Бўридан кўрқсанг — ўрмонга бормагин» дейишади.

— Офарин, Эрназарбек! Лекин биз, русларда «Ўзини асраганини — худо асрайди» деган мақол ҳам кенг тарқалган. Начора, дўстим, Сизга оқ йўл тилаш ва ҳазрати олиялари Екатерина Алексеевна ҳузурларига таклиф этишдан ўзга чорам йўқ, — ишшайди Панин.

... Эрназар Мақсуд Панин ҳамроҳлигида бир неча ичма-ич хоналардан ўтиб, Екатерина II ҳузурига кирганда у камин ёнидаги оромкурсида китоб ўқиб ўтирарди. Элчига кўзи тушгач, юзлари ёрипиб, ўрнидан турди.

— О-о, Эрназарбек, дўсти азиз, марҳабо, хуш келдингиз! — Екатерина назокат билан ўнг қўлини олдинга узатди.

Эрназар Мақсуд енгил таъзим билан подшоҳнинг қўлини ўпди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, ҳазрати олиялари! Сизни соғ-саломат, гул-гул очилган ҳолда кўраётганимдан беҳад шодман.

— Мен ҳам. Янглишмасам, сизни кўрмаганимга юз йилча бўлди-ёв, — деди Екатерина қонларини шўх учуриб. — Дўст деган ҳам шунчалар соғинтирадимми?..

— Мен ҳар доим сиз билан учрашишга интиламан. Лекин начора, худонинг иродаси бўлмаса, яхши кунларга етиш мушкул, — деди Эрназарбек.

Екатерина элчини ўтиришга таклиф этар экан, Панинга юзланди:

— Никита Иванович, азизим, бизни ёлғиз қолдирсанг... Мен бу Осиё баҳодири билан қаймоқлашиб, қаримаслик сирларини ўрганиб олмоқчиман. Олтимишга яқинлашиб қолаяпти-ю, соқолидаги битта-яримта оқ толаи ҳисобга олмаганда, ҳамон қирчиллама йигитдек.

Панин Екатеринага таъзим бажо келтириб, хонани тарк этди. Екатерина сўзида давом этди:

— Хўш, азизим, қаримаслик сирларини менга ҳам айтасизми ёинки Оренбург жононларига ваъда қилган мўъжизакор сувдан олиб келиб берасизми?..

Эрназарбек сўзамол, гал тўғри келганда отасини ҳам аямайдиган одам эди. Екатеринанинг ҳазилига шундай жавоб қилди:

— Ҳазрати олиялари, бу аёллар ғийбатими ёки контрразведка маълумоти?..

— Жуда тўғри топдингиз, аёллар ғийбатидан бошқа нарса эмас. Контрразведканинг бунга сира алоқаси йўқ. Мен дўстларим ортидан айғоқчи қўймайман. Дўст бўлмаганлар ва сотқинлар билан эса Степан Иванович Шешковский шуғулланади.

«Ҳа, қандай шуғулланишини эшитганман. Курбонини пастқам кўчада ушлаб олади-да, гадейтопмас бир гўшага олиб бориб, иштонини тушириб, дарра билан роса савалайди», — ўйлади Эрназарбек. У Екатеринанинг ўйноқи кўзларига, сал осилган бақбақасига бир назар ташлаб олдию, сўз қотди:

— Агар аёллар ғийбати бўлса, Сиз ҳазрати олиялари унчалар эътибор қилмассиз деган умиддаман. Сизга ҳали узоқ йиллар ҳеч қанақа мўъжиза керак эмас, ярқираб турган ҳуснингиз ўзи бир мўъжиза!..

Екатерина чуқур тин олди. Каминда чирсиллаб ёнаётган оловга бир муддат тикилиб турди.

— Раҳмат, дўстим, анча кўнглимни кўтардингиз. Мен шунчаки ҳазиллашган эдим, — хўрсинди у. — Гўзаллик ҳам, умр ҳам ўткинчидир. Бу дунёда фақат қилган яхшилигу яхши ишларингиз қолади. Қолган ҳамма-ҳаммаси хазон бўлади. Шу боисдан келинг, хазон бўлмас нарсалар ҳақида гаплашайлик.

— Узоқ вақт карвон билан дунё кезиб, шунга амин бўлдимки, ҳақиқий дўстлик куч-қудрати ҳеч қачон хазон бўлмайди, — подшоҳнинг фикрини давом эттирди Эрназарбек.

— Ҳа, худога шукрки, заминда хазон бўлмас қадриятлар бор... Яшаб ўтилган йиллар сони оша борган сари одам абадийлик ҳақида ўйлашга тез-тез мажбур бўлар экан. Бирдан-бир орзуим буюк Россия абадий бўлсин! — подшоҳ суҳбатдошига зимдан назар ташлади ва қўшиб қўйди: — Ташвиш чекманг, Эрназарбек, Бухоройи шариф абадий эди, абадий бўлиб қолаверади!

— Иншоолло, айтганингиз келсин! — хурсанд бўлди Эрназарбек. Бухоро ҳақида айтилган ҳар бир таъриф сўз уни беҳад тўлқинлантирар, кўзларига ёш қалқитарди. «Эй онажоним, она Бухоро, умримнинг тенг ярми сендан йироқда, олис карвон йўлларида ўтди. Яна сендан йироқлаб кетяпман, яна тупровингни кўзимга тўтиё қилишга розиман», — фикран хитоб қилди у.

Орадаги жимликдан сўнг, Екатерина аввалги хушчақчақ ҳолатига қайтиб, Дониелбийнинг сиҳат-саломатлигини суриштирди, Бухородаги янгиликлар билан қизиқди, элчининг ўзидан олдин етиб келган совғасаломлари учун миннатдорчилик билдирди.

— Биласизми, Эрназарбек, Шарқ мени тобора мафтун этиб бормоқда. Яқинда сизнинг юртдошингиз Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳақиқатан буюк эканига яна бир марта имон келтирдим.

— Бунга нима сабаб бўлди?— сўради Эрназарбек кўнглида ғурур жўшиб.

— «Бобурнома» ва сиз юборган Бухоронинг асқовунлари сабаб бўлди. Бобур ўз асарини қойиллатиб ёзиш билан бирга Бухоро қовунларини ҳам жуда тўғри

мақтаган экан. Мен бу қовунлардан татиб кўргач, шу пайтгача еб юрган қовун аталмиш нимарса ошқовоқдан бошқа нарса эмаслигини англадим.

Эрназарбек қовун ҳақидаги мақтовга эътибор қилмай жавоб қайтарди:

— «Бобурнома» ҳақиқатан ҳам Мирзо Бобурнинг биз учун қолдириб кетган энг буюк ёдгорликларидан бири. У киши юят гўзал ва латиф газаллар ҳам битганлар.

— Бобур асарининг фойдали томони шундаки, мен уни таржимонлар ёрдамида ўқигач, қатор Шарқ мамлакатлари тарихи, жуғрофияси, табиати, подшоҳлари ва машҳур кипчилари тўғрисида бир қадар тугал маълумотларга эга бўлдим, — деди Екатерина.

Эрназарбек Екатеринанинг ўзи ҳам бадий ижод билан шуғулланишини, унинг «О, давр!», «Ёлғончи» каби комедияларини, болалар учун ёзилган «Шаҳзода Хлор ҳақида эртак» ва бошқа асарларини ўқиганди. Шу боисдан мақтовга мақтов билан жавоб қайтарди:

— Турли мамлакатларнинг адабиёти ва маданияти бир-бирига таъсир ўтказиб, бир-бири орқали бойиб борсалар — нақадар яхши. Сиз «Бобурнома»ни ўқиб баҳраманда бўлган экансиз, мен эсам сизнинг қаламингизга мансуб «Россия тарихига оид хотиралар» асарини ўқиб мамлакатингиз тарихи, подшолик фаолиятингиз хусусида ноёб маълумотлар олдим.

Екатерина бошини сарак-сарак қилди:

— Э йўқ, дўстим, Сиз бу асарни «Бобурнома» билан тенглаштирманг. Бобур — улур шоир. Мен эсам давлат ишларидан бўш пайтимда кўнгалхушлик учун ёзганман. Бу — бир ишқибозлик...

Улар яна анча суҳбатлашдилар. Лекин Екатерина ҳамон Эрназарбекнинг Истанбул сафари ҳақида сўз очмасди. Россия сиёсатчилари ўзларининг азалий душманлари бўлган Турк султонлиги ва Ўрта Осиё давлатларининг яқинлашувини сира-сира истамасдилар. Жумладан, Екатерина ҳам бунга тиш-тирноғи билан қарши эди ва Эрназарбекнинг Истанбулга элчи бўлиб бораётгани унга маъқул эмасди. Лекин бу ҳақдаги мулоҳазаларни суҳбат охирида баён этишни истарди. Эрназарбек эса суҳбатни шу мавзуга буришга ҳаракат

қилар, чунки Россия орқали Туркияга ўтиш учун рухсат олиш — унинг асосий мақсади эди.

Ниҳоят, сиёсий суҳбатлар устаси Екатерина уни истар-истамас қутлаган бўлди:

— Сизни Буюк Усмоний Турк империясига элчи бўлиб бораётганингиз билан табриклайман. Лекин сизга мутлақо ҳавасим келмайди. Негадир бу турк султонлари элчилар асабини синаб кўриш учун ваҳший ҳайвонларга рўбарў қилишни ва бриллиант кукун солинган қаҳва билан сийлашни хуш кўрадилар. Сизни бу кўргиликлардан худо асрасин. Мен ҳаққингизга дуо қиламан ва мушкулдингизни енгил этиш учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини адо этаман.

— Ҳазрати олиялари, табригингиз ва ғамхўрлигингиз учун ташаккур! Ўзингиз яхши биласиз, бизнинг ишимизда баъзан таваккал қилинмаса бўлмайди. Бундан ташқари барча султону амалдорларни юмшатадиган ва берк қопқаларни очадиган чораларни кўриб қўйганмиз.

— Илоё айтганингиз келсин. Турклар билан уруш ҳолатида эканимиз сизга аён. Йўл олис ва ҳар хил тасодифларга тўла. Шу боисдан сизни менинг соқчиларим Ясси шахригача кузатиб боришади. Бундан ташқари қўлингизга ёрлиқ ёзиб бераман, шу ёрлиқни кўрсатиб, ҳар бир бекатда от-уловларингизни янгилаб олиш ҳуқуқига эга бўласиз. Яссидан у ёйига худо ёрингиз бўлсин!

— Бу марҳаматингиздан бошим осмонга етди, ҳазрати олиялари. Миннатдорман. — Эрназар Мақсуд суҳбат охирилаётганини сезиб ўрнидан турди.

— Хайр демайман, дўсти азиз, кўришгунча! Сиз билан учрашсам доимо енгил тортаман, одамларга бўлган ишончим ортади. Кўришгунча соя бўлинг, дўстим! — Россия ҳукмдори семиз, оппоқ қўлини узатди.

— Кўришгунча, — деди Эрназар Мақсуд ҳам ва подшоҳнинг қўлини секин ўпди-ю, хонадан чиқиб кетди.

* * *

Бухоро элчисининг бир неча от-арава, подшолик извошидан иборат карвони яна йўлга чиқди. Карвонни Екатерина томонидан ажратилган соқчилар — со-

вут кийган отлик кавалергардлар кузатиб борардилар. Карвонда Эрназар Мақсуднинг шериклари, хизматкорлари бўлиб, от-араваларга сафар анжомлари, озиқ-овқат ва турк султони учун қимматбаҳо совғалар ортилганди.

Баҳорнинг шаррос ёмғиру яшин-чақинлари аро Малороссия, Молдава бўйлаб минглаб чақирим йўллар машаққат билан босиб ўтилди. Қора денгизнинг ўркач-ўркач тўлқинлари ортда қолди. Босфорни қоплаган куюк туманлар тарқаб, Эрназар Мақсуд ва унинг шериклари 1780 йил савр ойи ўрталарида Истанбул шаҳрига етиб келдилар.

Баҳор қуёшининг нурлари таंगा ҳузур бахш этар, денгиздан илиқ шамол эсар, соҳилдаги гулга кўмилган боғлар атрини енгил шабада узоқ-узоқларга олиб кетарди. Шаҳарнинг бир-бирига туташ тор кўчалари ниҳоятда гавжум, бозору расталар, қаҳвахоналар ғалаювури бир зум ҳам тинмасди.

... Бир томони Босфор узра юксалиб, бир томони денгизга туташиб кетган боғлар қўйнида турк султони қароргоҳи — Бахт оstonаси жойлашган. Бир-биридан ҳашаматли саройлар, бутун дунёга машҳур лолалар боғи, масжид, ҳаммом, зарбхона, зиндон, беморхона ва ҳарам... Буларнинг ҳаммаси 1774 йилда султон Мустафо III тўсатдан вафот этгач, унинг укаси қўлига ўтди ва у Абдулҳамид I номи билан Усмонийлар империяси тахтига ўтирди.

Мустафо III ўз ҳукмронлиги даврида ўрнимни эгалламасин, дея ўз туғишган укаси Абдулҳамидни муттасил зиндонда сақлади. Тахт вориси умрининг ўттиз саккиз йилини бандилиқда, ҳар дақиқа ўлимни кутиш билан ўтказди. Исталган дақиқада уни бўғиб ўлдиришлари, заҳарлашлари, ёинки бўғзига ханжар санчишлари мумкин эди. Чуқур зиндонда тириклайин кўмилган бу одам ою қуёш борлигини билса-да, уларнинг нурини кўрмасди. 49 ёшида ҳатто ўзининг тириклигига ҳам ишонмай ғоят эҳтиёткорлик билан империя тахтига ўтирган Абдулҳамид I нинг афтангори жуда даҳшатли эди.

Эрназар Мақсуд султон ва унинг амалдорлари ҳақида Истанбулдаги нуфузли ошналари орқали маъ-

лумотлар тўплади. Сўнгра раис афанди (тахминан ташиқи ишлар вазири) ва буюк вазир Муаззинзода билан учрашиб, Бухоро ҳукмдори Дониёлбийнинг мактубини Абдулҳамид I га шахсан топшириши лозимлигини айтди.

Турк амалдорлари порахўрликда рус тўраларидан қолишмасдилар. Эрназар Мақсуд уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида қимматбаҳо совғалар бергач, тунд амалдорларнинг чеҳралари анча ёришиб қолди ва улар тез орада Бухоро элчисини султон билан учраштирдилар.

Босфор узра дам куёш чарақлар, дам туман қуюқлашар ва бир вақт қарабсизки, баҳор ёмғири шивалаб ўтарди. Ёмғир ювган ям-яшил дарахтлар, гул-кўкатлар янада чирой очиб, денгиздан эсган майин еллар таъсирида тебраниб, ажойиб мусиқа оҳангидан маст бўлардилар гўё. Уларнинг қуршовидаги Бахт остонаси саройи — султон Абдулҳамид I нинг қароргоҳи янада сирли, маҳобатли тус оларди.

Девон олдида фавворали майдон бўлиб, унинг атрофи сарв дарахтлари билан ўраб олинганди. Девондаги усти ёпиқ қоронғи йўлак орқали элчиларни султоннинг боргоҳига олиб боришарди. Боргоҳ мўъжазгина, қоронғи, курсилар ва деворларида тоқчалардан бўлак ҳеч қанақа жиҳоз йўқ эди.

Эшик оғаси тантанали суратда эълон қилди:

— Етти иқлимнинг буюк султони Абдулҳамид I Бухоро элчиси Эрназар Мақсуд афандийи гўрмак истаярлар!

Эрназарбек ним қоронғи хонага қадам қўйди-ю, сесканиб кетди: тахтда одам деса одамга, мурда деса мурдага ўхшамайдиган кимса ўтирарди. Абдулҳамид I катта оқ салла ўраган, енгил, жимжимадор тўн кийган эди. Унинг чап ва ўнг қўл томонида сарой аъёнлари саф тортиб турардилар.

Эрназарбек султонга таъзим бажо келтириб, шундай деди:

— Оллоҳ етти иқлимнинг буюк султони Абдулҳамид I ҳазратларининг мартабаларини бундан-да зиёда этгай! Сизга Бухоройи шариф ҳукмдори улуғ амир Дониёлбий ҳазратларининг дуои саломларини, ишонч

ёрлиқларини ва шахсий мактубларини топширишга рухсат этгайсиз.

Ҳиссиёз, совуқ кўзларини бир нуқтага қадаб турган султон биливар-билинимас бош қимирлатди. Элчи ишонч ёрлиғи ва мактубни султонга топширди. Абдулҳамид I бу қорозларга ҳатто кўз қирини ҳам ташламай ёнида турган буюк вазир Муаззинзодага топширди.

Шундан сўнг султонга Бухоро амирининг қимматбаҳо совғалари пешкаш қилинди ва элчининг султон билан учрашувига яқун ясалди.

Эрназарбек мулла Нуриддин ва бошқа шериклари билан султон қароргоҳини тарк этар экан, кайфияти ниҳоятда бузуқ, чехраси тунд эди.

Дўсти мулла Нуриддин унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди:

— Сира ўқсимангиз, биродари азиз. Маълумингизким, сиёсат гўзал ва лекин беқарор жонопага ўхшайдур. Бас, шундай экан, ҳам чекишга не ҳожат?

— Мулла Нуриддин, мен сира ҳам чекмасман. Фақат султоннинг афт-ангорини кўриб кўнглим андак беҳузур бўлди. Эҳтимолки, шаккоклик қилаёттандурман, лекин бундай одамнинг юрагида бирор-бир ният яшай олишига шубҳам бор, — деди Эрназарбек дўстига.

Бухоро элчиларининг қароргоҳи соҳил яқинида, ундан Истанбул бандаргоҳи кўриниб турар, ҳар куни келиб-кетаётган оппоқ елканли кемалар киши юрагига юрт соғинчини олиб кирарди.

Қароргоҳга етиб келган элчилар ўз юмушлари билан машғул бўлдилар. Эрназарбек эса денгиз томонидан эшитилаётган бир маромдаги гувиллашга қулоқ тутар, ўркач-ўркач тўлқинлардан кўз узмасди.

... Мана, оппоқ кабутар янглиғ кема елканларини шамолга тўлдириб, соҳилдан тобора узоқлашиб боради. «Ҳа, — дейди ўзича Эрназарбек, — бу кема кимнидир қадрдон уйидан узоқлаштирса, кимнидир туғилган юртига яқинлаштирадур. Айрилиқлар ва учрашувлар. Учрашувлар ва айрилиқлар... Булар ботинан боғлиқ.»

У ўзини ҳар қанча тетик тутишга интилмасин, султон саройидаги учрашув юрагидаги мувозанатни бузиб

юборганди. Элчи қанчадан-қанча ҳукмдорлар саройига кириб, бунчалар тақаббурлик, совуқ муомалани кўрмаганди. «Ҳе, аттанг, ҳатто Дониёлбийнинг сикҳат-саломатлигини сўрашга ҳам ярамади-я...»

Ҳар қандай шароитда ҳам ҳис-туйғуларини жиловлай оладиган, табиатан вазмин ва мулоҳазали Эрназарбек бутун негадир ҳа деганда ўзига келолмасди.

Мулла Нуриддин ва Ҳалимжон билан пешин намозини ўқиб бўлгач, бирдан ўзини ёмон ҳис қила бошлади. Боши гир-гир айланиб, нафаси бўғзига тиқилди, оёқ-қўлидан дармони қуриб, қора терга ботди. Бир зумда кийим-боши жиққа ҳўл бўлди.

Уни деразаси денгиз томонга очиладиган хонага олиб кириб, тўшакка ётқиздилар. Ҳалимжон иссиқ чой дамлаб келди. Мулла Нуриддин дўстининг пешанасини ушлаб кўриб, одатдагидек уни юпатди.

— Толиқибдурсиз, дўсти азиз, тезда ўтиб кетади. Мен ҳозир ўз кўлим билан сиз учун бир кобули шўрва ижод этадурман. Шундоқ тановвул этасизу, кўрмагандай бўлиб кетасиз.

Эрназарбек туни билан иситмада ёниб, алаҳлаб чиқди. У овқатга қўл урмас, нуқул чой сўрар, «юрагим ёнадур, юрагим...» дерди.

Тонгта яқин кўзи илиниб, бир оз ухлади. Мулла Нуриддин ва Ҳалимжон унинг ёнидан бир қадам ҳам нарига жилмасдилар.

Бек кун ёйилганда уйғониб, дўстлари кўмагида қўлбетини ювди. Сўнгра бир неча қошиқ шўрва ичди ва яна ўзини ёстиққа ташлади. У бир оз енгил тортган кўринса-да, чиройли қўй кўзлари ич-ичига ботиб, юзлари сарғайган эди.

Чошгоҳда Истанбулнинг энг яхши табибини олиб келдилар. Каттакон оқ салла ўраган, соч-соқоли оппоқ бу нуроний қария жуда хушчақчақ экан. У айланиб-ўргилиб, беморнинг кўнглини кўтарди. Тилини, кўзини кўриб, томир уришини текширди. Сўнгра турлитуман шишачалар, ҳапдориларни бемор ёнига қўйиб, уларни қандай ичиришни мулла Нуриддинга тушунтирди. У Эрназарбек билан жуда хушчақчақ гаплашар ва «чўх гўзал, чўх гўзал», деб қўярди. Мулла Нуриддинга эса ўғринча, гуноҳкорона нигоҳ ташларди. У

бемор билан хайрлашиб, хонадан чиққач, мулла Нуриддиннинг саволларига қисқа-қисқа, мужмал жавоб қайтарди ва қўли билан осмонга ишора қилди. Табиб: «Мен ҳам бир осий бандаман, худо эмасман», демоқчи бўларди чамаси.

Чол кетганидан сўнг бекнинг аҳволи анча яхшиланди, мулла Нуриддин билан чақчақлашиб ўтирди. Дориларни ичишдан қатъиян бош тортиди.

— Мен бемор эмасдурман, мулла Нуриддин. Қани энди мўъжиза юз берса-ю, Мўлиён ариғи сувидан қора кумфонда қайнатилгон бир пиёла чой бўлса... — сиқиқ жилмайди у.

Мулла Нуриддин дўсти енгил тортганидан хурсанд бўлиб кетди:

— Худо бизни Мўлиён сувига-да етказадур, иншоолло! Фақат бу ердаги юмушларимизни тезда тутатиб, йўлга чиқсак эди.

Эрназар Мақсуд кўзларини юмиб хаёлга чўмди. «Бизни кимдир эмас, соғинч ўлдирадур, соғинч. Соғинч... Соғинч нимадур ўзи? Юрагим ёнадур, бу — соғинч, Офтобхонни, Шерназарбекни кўргим келадур, бу — соғинч. Мўлиён сувини ичгим келадур, бу ҳам соғинч. Лўъбати Масков... Любовь Дмитриевна, сенида кўрсам дейман, дўсти азиз. Петербургга жўнашимдан олдин, Москвадаги сўнгги учрашувимизда сен яна ғамгин эдинг ва зўр бериб мени Истанбул сафаридан қайтармоқчи бўлдинг. Нозик кўнглинг бирор нимарса сезганми эди? Лекин мен элчيمان, йўлдан қайтишга ҳақким йўқ!..»

Бек кўзларини очиб, тепасида турган мулла Нуриддинга бир муддат тикилиб турди-да, илтижо қилди:

— Менга бир косагина Мўлиён сувидан берингиз. Бир қултумгина...

Унинг пешанасида реза-реза тер томчилари, қўлоёқлари муздай эди. Мулла Нуриддин кўнгли бузилиб, дўстининг томирини ушлаб кўрди, томир уриши деярли сезилмасди. У дўстидан дориларни ичишни яна илтимос қилди. Бек бошини сарак-сарак қилди.

— Дору — худо иродасидан зўр эмасдур. Бу дунёда нимаики содир бўлар экан, бариси Олло таолонинг иродасидандур. Тан эмас, руҳ абадийдур... Бухо-

ройи шариф руҳи абадийдур... Эй шаҳри азиз, мен бутун умр сенинг соғинчинг билан узоқ элларни кездим. Яна сендан олисда, зору ҳақирдурман...

Мулла Нуриддиннинг кўнгли бузилди.

— Ундай демангиз, дўстим, сиз сира зору ҳақир эмассиз, ўз биродарларингиз даврасидадурсиз ва тез орада тузалиб кетгайсиз.

Эрназарбек кўзларини бир нуқтага тикканча жим қолди. У жим бўлса-да, қалбида бўрон турган эди. «Тақдирнинг ҳазилини қаранг, мен Бахт остонасида ётибман-у, ўзим бадбахтдурман. Бу не кўргилик?.. Бахт остонаси... Ҳа, бу ер Бахт остонаси. Лекин мен учун эмас. Менинг бахтим остонаси — Бухоройи шариф. Энди ўзимнинг Бахт остонамга етолмасман. Ҳатто Екатерина Алексеевна ҳам, у қанчалик ўз манфаатини ўйлаган бўлмасин, бу ёққа келишимни истамаганди. Демак, аёл қалби хавф-хатарни бизга нисбатан тезроқ ҳис эта оларкан-да... Йўқ, бу, менимча, пешанамга ёзилгани...»

Кечга томон Эрназарбекнинг аҳволи оғирлашиб, у қисқа-қисқа, елкаси билан нафас ола бошлади. Ранги янада саррайиб кетганди. У дам ухлаб қолар, дам уйғониб сув сўрарди. Мулла Нуриддин, Ҳалимжон ва бошқа бухороликлар у чекаётган азобларни қандай енгиллатишни билмай қийналардилар.

Элчининг аҳволи ҳар қанча оғир бўлмасин, ақли-хуши жойида, тили бурро эди.

Тонгта яқин у мулла Нуриддинни ишора билан ёнига чақириб, дўстининг ўнг қўлини ушлаб кўксига босди:

— Дўстим, мен мол-дунё намини емайдурман. Аксарият фарзандларимдан-да кўнглим тўқ. Фақат норасида Шерназарбек тақдиридан хавотирдаман. Агарда менга бирор кор-ҳол бўлса, унга меҳрибонлик кўрсатаман, деб ваъда бера оласизми?

— Ваъда бераман. Ўн карра, юз карра ваъда берадурман. Лекин Сиз ҳали тузаласиз ва биз Бухоройи шарифга бирга жўнайдурмиз, — мулла Нуриддин юзини четга бурди ва икки томчи ёш унинг салқи ёноқларидан сизиб тушди. Бу Эрназарбекнинг назаридан четда қолмади.

— Йиғламангиз, буни тақдири азал дейдилар. Фақат мендан рози бўлингиз ва сўнгги дуои саломимни барча хеш-ақрабо, ёри биродарларга топширингиз. Бир нарсадан бахтиёрдурман. Мен Бухоройи шарифга хизмат қилдим, гарчад бу буюк масканнинг бир гарди эсам-да...

Борда қушлар сайроғи авжига чиқди. Денгиздан эсган шамол гул-кўкатлар, дарахтлар новдасидаги биллурдайин шабнам томчиларини тўкиб, чечаклар бўйини атрофга таратди. Эндигина кўтарилаётган қуёшнинг илк нурлари денгиз тўлқинларини қирмизи рангга бўяди.

— Мени ташқарига олиб чиқингиз, тоза ҳаводан бир тўйиб олайин,— илтимос қилди Эрназар Мақсуд.

Уни авайлаб ташқарига олиб чиқиб, оромкурсига ўтиргиздилар.

У оғир-оғир нафас олар, атрофга тўймай боқар, кўзлари жовдирарди.

— Ҳалимжон, — оғир тин олди у, — Ромитандаги чорбоғимизда тут пишиб қолгандур-а?..

— Ҳа, ҳа, пишиб қолгандур, — жавоб берди Ҳалимжон.

Бекнинг чеҳраси ёришиб, кўзлари ёрқинлашди ва у калима келтира бошлади:

— Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур расулуллоҳ... Ла илаҳа иллаллоҳ...

Бирдан бек жимиб қолди, чуқур нафас олди-ю, боши «шияқ» этиб кўксига тушди. Уни қуршаб турган бухороликлар бараварига йиғлаб юбордилар. Йиғидан елкалари силкинаётган мулла Нуриддин ўзини куч билан қўлга олиб, дўстининг энгагини боғлади.

— Дўстларим, — деди у кўз ёшларини тиёлмай, — Сизларни юпатмайман, юпатолмайдурман. Биз учун энди Эрназарбекнинг ўрнини ҳеч ким босолмаса керак...

Эрназар Мақсуд вафотидан хабар топган рус разведкаси резиденти шундай эътироф этди: «Бухоро савдогари, карвонбоши, мулла ва элчи. У ўз миллатига шараф келтирди...»

1994 йил, февраль — сентябрь.

ЧИРОҚЛАР СЎНМАС

Ҳ и к о я

Ёши саксонга яқинлашиб қолган Раҳмон бобо кейинги йилларда баҳорни жуда орзиқиб кутар, куклам келиб, кунлар илиши билан кетмонини елкалаб, чорбоғига ошиқарди. У чорбоқ адоғидаги ариқ бўйида балхи тут ниҳолларини ўстирар ва уларни ҳар йили қишлоқдагиларга улашарди.

— Билсангиз, уруш, қаҳатчилик йилларида ҳам-қишлоқларимиз шу тутлар туфайли жон сақлашган. Жуда хосиятли дарахт бу! — насиҳат қиларди ёшларга Раҳмон бобо.

Ҳар кун эрталаб ишлаб, сўнг нонуштага ўтирадиган Раҳмон бобо бутун негадир ўрнидан тургиси келмас, нималарнидир ўйлаб ётарди. Хотини Шарофат буви ширчойга уннаш учун чиқиб кетганига анча бўлган бўлса-да, чол ҳамон ўрнидан қўзғалмас, маъюс кўзлари жуфт васса шифтдаги бир нуқтага қадалганди. У кечаси кўрган тушини эсларди. Тушига марҳум отаси кирибди. Отаси: «Ёнимга кел, ўғлим, сени жуда соғиндим», дермиш...

Туш таъбирларидан унча-мунча хабардор бўлган кекса боғбон учун ҳамма нарса аён эди: бу фоний дунёдаги сафари қариди чоғи. Отаси бекорга ёнига чорламайди-ку! Миясида вуждон ўйнаётган бир-биридан хунук хаёллар унга тинчлик бермасди. У ўлимдан қўрқаётгани йўқ эди, бу мусибат ҳар бир банда бошида борлигини яхши биларди. У ортида қолаётган беш ўтил, беш қизи ҳақида ўйларди. Фарзандларининг ҳаммаси уйли-жойли, ҳеч нарсадан камчиликлари йўқ. Лекин фарзандлар ота-она учун бир умр гўдаклигича қолар экан-да... Чол ўтган умридан, ҳамма-ҳаммадан рози эди. Бироқ машойихлар айтишганидек, ўлим тириклар учун ҳам жуда оғир, шафқатсиз имтиҳон.

«Қодир Худо, ўзинг мадад бергайсан!» — илтижо қиларди чол товуш чиқармай...

Нонушта пайтида ширчай ичиб бўлингунча Раҳмон бобо «чурқ» этиб ориз очмади. Чол-кампир азалдан ҳазил-мутойибага ўч эдилар. Чолининг мум тишлаб олганидан Шарофат буви хайрон бўлди.

— Ҳа, отаси, нима бало, бугун жийда-пийданинг остидан ўтдингизми, авзоингиз жуда бузуқ?

— Э, э кампир, жийда дейсан-а, кошки эди шундай бўлса...

Чол яна табиатига ярашмаган алфозда чуқур хўрсинди. Шарофат бувининг тоқати тоқ бўлди: «Нима бўлди, отаси, одамни қийнамай айтинг ахир?»

Раҳмон бобо хотинининг йиллар шамоли дол қилган қоматига, серажин юзларига меҳр, ички бир интиқлик билан узоқ тикилди, сўнг салмоқлаб сўз бошлади:

— Иштаҳангни бўғмай, деб индамагандим. Ҳол-жонимга қўймайсан, майли айтай. Шу десанг, кампир, раҳматли отам тушимга кирдилар. Фоний дунёдан боқий дунёга рихлат этар вақтим етди чоғи...

Шарофат буви эрининг хотиржам, лекин андак надоматли товушидан сесканиб кетди. У ҳам бунақа тушлар таъбирини яхши биларди. Шунга қарамай, эрига бобиллаб берди:

— Тилингиздан ел олсин-а, отаси. Ҳақиқатан ҳам жийданинг тагидан ўтибсиз. Баҳорда тушга нималар кирмайди дейсиз? Ҳали эвараларингизни уйлантириш керак.

Раҳмон бобо хотинига эътироз билдирмади, яна сукутга чўмди. У ҳам эвараларини уйлантиришни истар, лекин ҳозир хаёли ўша машғум имтиҳонда эди. Чол андуҳли хаёллар оғушида бўлса ҳам кўнглининг бир чети ёруғ, хотиржам эди. Сабаби у ҳам кўп қатори гуноҳкор банда бўлса-да, виждони пок, кўнгли тўқ. Чунки умри давомида ҳалол меҳнат қилди, бировнинг ҳақиға хиёнат этмади, ҳеч кимдан қарзи ҳам йўқ. Аксинча, ҳар бир ҳамқишлоғи ҳовлисида у кўкартирган тутлар мева бериб турибди.

«Эй, Худойим, мушкулимни ўзинг осон қилгайсан!» — пичирларди унинг лаблари.

Ҳозир тўрт мучаси соғ эди. Лекин у билардики, кўрган туши бежиз эмас. Сафари қариди... Ўлим ҳақ ва у албатта содир бўлади. Бунда ҳеч ким, ҳеч нарса ўртага тушолмайди. Аллоҳ иродаси шундай! Кечга томон Раҳмон бобонинг аҳволи оғирлашди. Бола-чақа, қариндош-уруғлар бир зумда ҳозир бўлдилар. Чола ҳамма билан хайр-хўш қилиб, ризолик тилади...

Ўғил-қизлар «вой отам»лаб йиғлашга тушдилар. Шарофат буви чолининг тушини айтиб-айтиб йиғларди. Ҳамқишлоқлар марҳумга катта иззат-икром кўрсатдилар.

Раҳмон бобони тупроққа топширганларидан сўнг икки ҳафтача ўтган, баҳорнинг хийла аёзли оқшоми эди. Олтимиш йилдан зиёд бирга умр басар қилган турмуш ўртоғини йўқотган Шарофат буви ҳамон ҳам чекар, лойсувоқ, беш болор уй ҳам энди кўзига жуда хунук кўринарди. Улар севишиб турмуш қуришган, Раҳмон бобо қариганда ҳам хотинини еру кўкка ишонмас, айтганини бир зумда муҳайё этарди. Ҳар икки гапнинг бирида «бизнинг жонон ҳалиям қизлардан қолишмайди» дея ҳазил қилар, Шарофат буви уялиб, рўмолининг учи билан юзини бекитар, лекин кўзлари кулиб турарди. Шуларни ўйлаётган Шарофат бувининг кўнгли баттар сиқиларди, ҳувиллаб қолган эди.

Муштипар она чолининг ғамини чекиб ётар экан, ота-онасига девор-дармиён қўшни бўлган катта ўғил хонадони чироқлар нуридан чароғон, шўх мусиқа садолари эшитиларди. Кенжа қиз Гулҳаёнинг мучал ёши нишонланарди. Азиз меҳмонлар қуюқ-сууюқ овқатлар билан сийланар, ароқ шишалари пайдар-пай бўшатилиб, даврада сархуш кайфият вужудга келганди. Дид билан безатилган кенг хона шўх кулгилардан ларзага келарди. Даставвал қулоғига чалинган товушлардан Шарофат буви ҳайрон бўлди. Қўшнилардан ким тўй қилди экан? Менга бир оғиз айтган бўлишарди-ку. Чунки қишлоқдаги тўй-маъракалар у билан маслаҳатлашилмай ўтказилмасди: «Ҳа, мени таъзиядор деб истиҳола қилишгандир-да, агар кичикроқ маърака бўлса». Шарофат хола камзулини кийиб, супага чиқди-ю, ғала-

говур товуши ўғлининг уйидан келаётганини билиб, турган ерида донг қотди. «Бу нима шармандалик? Отасининг йигирмаси ҳам ўтмай қанақа зиёфат?»

Она икки ҳовли ўртасидаги кичкина даричани қалтироқ қўллари билан зўрға очди. Бутун вужуди дағдағ титрар, бўғзига аччиқ фарёд тиқилиб келарди.

Она чароғон супадан ўтиб, меҳмонхонага яқинлашган ҳам эдики, қўлида ароқ шиша ушлаган ширакайф ўғлига рўбарў бўлди. Алам, уят, хўрликдан бечора онанинг тили калимага келмасди. «Болам, бу қандай юзсизлик, раҳматлик отангнинг маъракалари ўтмай... — деди зўрға бечора она. — Ахир, маҳалла-кўй нима дейди?...»

Катта ўғил бир зум безрайиб тургач, ўзини оқламоқчи бўлди:

— Ҳа, энди отам, ахир, саксонни қоралаган эдилар. Биз ака-укалар у кишининг тўйлари деб ҳисобладик... — чайналди у.

Табиатан жуда мулойим ва босиқ Шарофат бувини таниб бўлмасди:

— Ҳой, гумроҳ, бу нима деганинг? Отанинг ўлими ҳам тўй бўладими?!

Катта ўғил қўлида ароқ шиша, нима дейишини билмай турарди. Шарофат буви ақлли аёл эди, билдики, энди бу гумроҳлар билан пачакилашишдан фойда йўқ. Ҳозир гапни газак олдирса, оила обрўсига путур етади. Она ўғли билан гапни қисқа қилиб, изига қайтаётган эди, ошхонадан қўлида катта лаган билан чиқаётган келинига дуч келди. Келин тилла тишларини кўрсатиб жилмайганича ялтоқлик қилди:

— Узр энди.. Шундоқ бўлиб қолди... Шу эркатоийингиз Гулҳаёнинг мучали эканини биласиз-ку! Қолдиришининг ҳеч имкони бўлмади. Ният қилган эдик, орзу-ҳавас дегандай сизга ҳам бир сидра сарупо қилганмиз...

Шарофат буви ижирганиб юз бурди-ю, келинига бир сўз демай ўтиб кетди. «Ўзимдан чиққан балога — қайга борай даъвога...» пичирларди унинг лаблари. У ўз хонасида мунғайиб ўтирар, ҳамон ички титроғи босилмасди. «Шармандалар, кўрнамаклар! Тўй эмиш?!»

...Вақт алламаҳал бўлганда, эшик гичирлади. Она катта ўғлим кечирим сўрагани келгандир, деб ўйлаб шахд билан ўрнидан турди. У ўғлини уйига киритмоқчи эмасди. Остонада катта ўғил эмас, кўзлари йиғидан қизарган Гулҳаё турарди. У отаси ва бувиси уртасида бўлиб ўтган гап-сўзларнинг ҳаммасини эшитганди. Гулҳаё кела-сола ўзини бувисининг қучоғига ташлади.

— Бувижон, бизни кечиринг! — ўжириб юборди у.

Буви-невара анчагача кўз ёш тўқдилар.

— Мен кийимларнинг ҳаммасини ечиб ташладим, керак эмас! — ҳиқилларди қизалоқ.

— Бекор қилибсан, қизим. Айб сенда ҳам, кийимларда ҳам эмас. Айб ҳою ҳавас баңдаларида, — деди Шарофат буви неварасининг бошини силаб.

Кўп ўтмай Гулҳаё бувисининг қучоғида ухлаб қолди. Буви унинг беғубор чехрасига тикилар, қуйилиб келаётган кўз ёшларини тиёлмасди.

Раҳмон бобо ўлиmidан олдин хавотир билан кутган имтиҳон шу тахлит якун топди. Ана шу якун онаизорни йиғлатмоқда эди. Фақат Гулҳаё зимистон кўнглига чироқ ёққандек бўларди.

Илоҳим, чироқнинг ёнгани рост бўлсин ва бу чироқ гумроҳлар кўнглини ёритсин!

Дўстим Беҳбуд Жумаевга

СОҲИЛДАГИ УЙ

Ҳ и к о я

Қош қораймоқда. Баҳорнинг изғирин аралаш шамоли тўқайзорда хуштак чалар, бўтана тўлқинлар пишқириб қирроқда безовта бош урарди. Соҳилдаги мўъжазгина Гутуртли қишлоғи тун қаърига секин-аста барқ бўлмоқда, исми-жисмига монанд, гутурт қутисидай тизилган уйларда бирин-кетин чироқлар порлай бошлаган, фақат тик қирроқдаги чироққина уй деразаларида нур кўринмасди.

Кун бўйи деразадан баҳор сувларини олис-олис-ларга ҳайдаётган дарёга тикилиб ётган Худойберган бобонинг хира тортган кўзлари энди ҳеч нарсани

кўролмас, чол «тиқ» этган товушга кулоқ тутиб, Оқмарални кутар эди. Оқмарал Худойберган бобо сингари якка-ёлғиз яшайдиган, энди 17 га тўлган етим қўшни қиз. Худойберган бобо уч йилдирки, тўшакка михланган. Чолнинг катта шаҳарда яшайдиган, ўзига тўқ бир ўғил, бир қизи бор. Улар оталарини сира йўқламайдилар.

Оқмарал чолнинг иссиқ-совутидан хабар олиб туради. Худойберган бобо эса қизни узундан-узоқ дуо қилар экан, овози титрайди, оппоқ соқоли ҳўл бўлади...

...Ниҳоят, ташқарида қадам товуши эшитилди, эшик гичирлади.

— Худойберган бобо, мана, мен келдим! — остонада шодон овоз берди қиз. Шу аснода порлаган чироқ фақат мўъжаз хонани эмас, чол кўнглини ҳам мунавар этди. Чунки Оқмарал келди дегунча, бу ғариб хонага ҳаёт қайтиб келгандай бўларди.

Қиз печкага саксовул қалади, тез орада қора қумрон биқирлаб қайнади...

Иссиқ чой чолнинг баданини яйратди, у ҳузур қилиб, кўзларини юмганча хаёлга берилди. Оқмарал эса ҳар кунги одатича, китобга мук тушди. У «Чолиқуши»ни ўқирди. Китобнинг сарғайган саҳифаларига қизнинг кийик кўзларидан «чак-чак» ёш томарди. У чолга билдирмай, сассиз йиллар, Худойберган бобо саҳифалар шиғир-шиғирини эшитарди, холос.

Қиз китобнинг гўзал дунесига ғарқ бўлган, Худойберган бобо эса худди шу аснода энди жуда олисларда қолиб кетган ёшлигини ўйларди.

Ўшанда ҳам эрта баҳор эди. Амударё соҳилида Наврўз сайли давом этар, нариги қирғоқдан келган қизлар гўгуртчилик йигитлар билан байт-барак айтишарди. Ўша куни у илк бор Гулжамолни кўрганди. Қиз оқ юзли, гўлдек нозик эди.

Шу илк учрашув уларнинг тақдирини белгилаб берди. Орадан кўп ўтмай тўй бўлди. Сўнгра икки ёш Қизилқумнинг дарёга туташ олис яйловларида чўпонлик билан машғул бўлдилар. Бир қиз, бир ўғил кўрдилар.

Эр ва хотин узоқ, бахтли ҳаёт кечирдилар. Фарзандлар эса учирма полапонлардек олис шаҳарларга

йўл олиб, ўша ерда қўним топдилар, уйли-жойли, бола-чақали бўлдилар ва бу дунёда Гутуртли деган ғариб бир қишлоқ борлигини батамом унутдилар...

Худойберган бобо ва Гулжамол буви эса ҳамон бир жуфт мусичадек бўлиб, соҳилда аҳил-иноқ яша-шарди.

Қартайгач чўпонликни ташлаган Худойберган бобо табиатни беҳад яхши кўрганидан, уззукун тўқайзорни кезиб, қушлар чуқурига маҳлиё бўлар, дарёдан балиқ овларди.

Уч йил бурун Гулжамол буви юрак хуружи оқибатида тўсатдан вафот этди. Унга жуда боғланиб қолган Худойберган бобо ҳам кўп ўтмай оғир дардга чалиниб, тўшакка михланди... Кўзларини юмганча ҳамон хаёл сураётган чол бу оғир йўқотишни эмас, ўша илк учрашувни эслар, кўз ўнгиде Гулжамолнинг гулдек кўркам чеҳраси намоён эди. «Гулжамол, гулим, сен ҳақиқатан ҳам гул эдинг, гул...»

Чолнинг соқоли яна кўз ёшларидан ҳўл бўлган, лекин буни ўзи сезмасди. Хонанинг ҳар икки сокини бир-биридан яшириб йиллар, аччиқ ёшлар яширин эса-да, юрак йиғисини яшириш мушкул эди.

Оқмарал, ўзиям кийикдек дуркун ва гўзал қиз, Фариданинг аччиқ қисматида кўз ёши тўкса, Худойберган бобо Гулжамолнинг Наврўз сайлидаги гул юзини эслаб, оҳ чекади.

Соҳилдаги бу мўъжазгина уй икки ёлғиз юрак оҳларига тўла эди. Оқмарал фақат Фариданинг эмас, балки ўзининг севгиси ҳақида ҳам ўйлар, мана икки йилдирки пул топиш илинжида хорижда юрган йигити Тошмирзанинг йўлига интизор эди. Тошмирза ҳам номига яраша тош мирза эди, бир энлик хат ёзмасди. Оқмарал эса унинг тош кўнгли юмшашини сабр-тоқат ила кутарди.

Тун яримдан оққанда Оқмарал чолга: «Яхши тушлар кўринг», — дея кетишга чокланди.

Мудраб ўтирган Худойберган бобо уни яна узундан-узоқ дуо қилди. Сўнгра ёстиғи остини ковлаб, бир даста пул олди. Пулларни санамай қизга узатди.

— Ма, қизим, шунга магазиндан янги кўйлак сотиб ол... — чолнинг яна овози титради...

Оқмарал унинг қўлини қайтарди.

— Қўйсангизчи, Худойберган бобо, менинг яп-янги кўйлагим бор. Тошмирза яқинда пул юборганди, магазиндан сотиб олдим. Келинлар киядиган оқ ҳарир кўйлак, библингизми! — оққўнгил қиз ёлғон гапирарди.

Чол сўзида туриб олди:

— Қўлимни қайтарма, жон қизим, мен энди бунча пулни нима қиламан? Йўқ дема...

Оқмарал ноқулай аҳволда қолди. У чолни хафа қилмаслик учун янги кўйлакка етадиган миқдорда пулни санаб олдию, қолганини қайтарди.

Қиз кетди. Чол хотиржам бўлиб уйқута ётди.

* * *

Оқмарал эртасига чошгоҳда уйдаги ишларини саранжом қилгач, магазиндан янги кўйлак сотиб олдию, чолни хурсанд қилишга ошиқди.

Чет элда тикилган қирмизи кўйлак жуда чиройли эди, қизнинг ҳусну жамолини янада очиб юборди.

Қиз ўзида йўқ шод, енгил қадамлар билан чолнинг остонасидан ҳатлади.

— Мана, Худойберган бобо, янги кўйлакни кўриб қуининг!

Ҳар доим қизни хандон-хушдон қарши оладиган чолдан садо чиқмади.

Оқмарал ҳайрон бўлиб, тўшақда ётган чолнинг юзига тикилди. Тикилди-ю, қўрқувдан чинқариб юборди.

Худойберган бобонинг жони узилган, унинг ярим юмук кўзлари, лабларида нимтабассум қотиб қолган эди.

* * *

Худойберган бобонинг йигирмасы ўтгандан сўнг унинг қизи Гутуртайга келди.

Юз-қўзига ула-элик чапланган, жуда башанг кийинган бу жувон отасидан айрилган одамга сира ўхшамасди. У қўни-қўшнилари билан салом-аликни ҳам насия қилиб, Оқмарални қидириб топди-да, ҳе йўқ, бе йўқ зугум қила кетди:

— Эшитишимча, чолга (қаранг, қиз отамга демади) сен қараб турган эмишсан. Ёстиқлари остидан топил-

ган пул жуда кам. У киши ахир 50 минг сўм пенсия олардилар. Хўш, гапир, пулни ўмарганингни ўзинг тан оласанми ёки милиция чақирайми?

Оқмарал... Шўрлик Оқмарал! Бу қандай бедодлик?!

Қизнинг тили калимага келмас, уни худди биров бўғаётгандай эди.

— Мен... Мен пулни олганим йўқ... У киши ўзлари менга бир кўйлак...

— Ҳа, ана, ўзим ҳам билган эдим! Сен, етимча, чолни аздаб, пулни олишга уялмадингми?!

Оқмарал гапиролмай, йиғлаб юборди.

Оқпадар қизнинг дағдағаларига қўшнилар чидаб туришолмади, Оқмаралнинг ёнини олишди. Охир-оқибат бу можаро яхшиликка олиб келмаслигига кўзи етган қиз ўша кунидек изига қайтди.

* * *

Оқшом чўкаётир... Соҳилдаги уйларда бирин-кетин чироқлар порлайди. Тик қирёқдаги ёлғиз уй деразаларида эса нур кўринмайди... Бу уйнинг чироғи энди ёнмайди, Оқмарал энди бу ерга келмайди...

Қирёқда ёлғиз турган қиз тўқай шовуллаши, сув шалоплашига қулоқ тутати. Олис-олисларда яккам-дукам чироқлар милтирайди. Қиз юрагини беҳад ўртаган соғинч билан чироқларнинг жимир-жимир шуъласига тикилади. Баҳор сувлари узоқ-узоқларга оқиб кетадилар.

ТУРОН ТАРИХИНИНГ БАДИИЙ КЕЧМИШИ

(Сўнгсўз ўрнида)

Тарихий мавзуга бағишланган китобларни, хусусан, бадиий асарларни одатда мен ички бир ҳадик билан қўлга оламан ва паракдайман. Бу ҳолат бежиз эмас. Туронюрт кечмиши, ўзбек халқининг шонли тарихини ёритишдек эзгу мақсадларни қўзлаган бундай китобларнинг аксариятида тарихий ҳақиқат бир томонлама тасвирланади, у кўпинча бадиий ҳақиқат даражасига ўсиб чиқмайди.

Бироқ ҳозир гап бу ҳақда эмас. Чунки бухоролик истеъдодли адиб Жўра Фозил она юрт тарихини яхши билади, ундан чексиз фахр ва ғурур туяди. Тарихни ана шундай яхши билгани сабабли у тарихий мавзуда самарали ижод қилиб келмоқда. Туркистон тарихини чуқур англаш ва тушуниш, тарихдан хулоса чиқариш, тарихий ҳодисалар қатига бутунги куннинг қувонч ва изтироблари, орзу ва армонларини сингдириб юбориш — бу оддий юмуш эмас. Қолаверса, ёзувчи тарихий шахслар ва тарихий воқеалар ҳақида фикр юритар экан, ҳолислик ва ростгўйлик тарозусини қўлда баланд тутгани ҳолда ижод қилиши, заргарона маҳорат билан ўз асарига сайқал ва жило бермоғи лозим.

Сиз ҳозиргина ўқиб тутатган бадиий асарлар Турон тарихининг шонли ва шукҳли даврларини акс эттирган. Жўра Фозилнинг «Айрилиқ остонаси» тарихий романи ҳажман ихчам бўлса-да, залворли бир юкни ўзида кўтарган. Романда милоддан аввалги III—II асрларда туркий халқлар тузган бутук салтанат, ушбу салтанат асосчиси Ўғузхон ҳоқон ҳақида фикр юритилади. Романнинг асосий қаҳрамони Ўғузхон аслида ким бўлган? Модз ҳоқон номи билан машҳур бўлган Ботур Тангрикут, яъни Ўғузхон милоддан аввалги 210—174 йилларда ҳоқонлик қилган бўлиб, у Улуғ хун ҳоқонлигига асос солган машҳур саркарда ва давлат арбоби ҳисобланади. Маълумки, Модз ҳоқон юрт озодлиги ва мустақиллиги йўлида кураш олиб борганда ҳатто ўз яқинларини ҳам аяб ўтирмайди. У ўз отаси Туман Тангрикут (милоддан аввалги 240—210 йилларда ҳоқонлик қилган) қўшинини милоддан аввалги 210 йили бўлган шиддатли жангда мағлубиятга учратиб, жангда ҳалок бўлган отаси ўрнига тахтни эгаллайди ва янги давлатни барпо қилади. Туман Тангрикутга ўз ўғли қарши чиқишига асосий сабаб ҳокимиятни эгаллаб олиш эмас, балки ташқи душман таъсирига берилиб эл-ўлус манфаати ва халқ ташвиқини унутиб қўйган кекса ҳукмдорни орадан кўтариш эди. Хуллас, романда туркий халқлар тарихининг

энг шонли ва зиддиятли даврларидан бири ўзининг бутун драматизми билан тасвирланади.

Тарихдан маълумки, Моде ҳоқон ўзининг 36 йиллик ҳоқонлик даврида туркий халқлар учун, салтанат тараққиёти ва равнақи учун катта ишларни амалга оширган. Модэ ҳоқон, яъни Ботур Тангрикут яшаб ўтган даврдан буён ўтган 2300 йил мобайнида туркий халқлар тарихи ва адабиётида, хусусан, халқ фольклорида унинг фаолияти ва шахсияти тўғрисида кўплаб асарлар яратилди. Ботур Тангрикут номи Ўғузхон, Ўғуз ҳоқон адабий персонажи сифатида туркий халқлар, хусусан, ўғузлар (ғузалар) эпосининг бош қаҳрамонларидан бирига айланган. Ўғузхон ҳақида юз йиллар давомида «Ўғузнама» дostonлари яратилган. Тахминан VII—VIII асрларда оғзаки равишда яратилган «Китоби дадам Қўрқут» («Қўрқут ота китоби») дostonларининг бирида Ўғузхон ҳақида келтирилган дастлабки маълумотлар анча машҳур. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий ҳам ўзининг «Девону лувотит турк» асарида ёзиб ўтган. «Ўғузнама»нинг энг кўп тарқалган варианты тарихчи олим ва Хива хони Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» [1669] асарида сақланган. Аллома Фитрат ҳам «Ўғузхон» драмасини ёзганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Не бахтки, XX аср охири — XXI аср бошларида, иккинчи ва учинчи минг йилликлар ўзaro юз кўришган тарихнинг бурилиш даврида ўзбек адаби Жўра Фозил туркий халқлар тарихидаги бу буюк сиймо ҳақида «Айрилиқ остонаси» тарихий романини яратди. Ўзбекистон халқ шоири, машҳур таржимон Жамол Камол роман қўлаёзмаси ҳақида шундай фикр билдирди: «Жўра Фозил Бухоро адабий муҳитида шаклланган истеъдодли адиб бўлиб, у бу романи билан ўз ижодий имкониятлари катта эканлигини кўрсатди. Мен ўзбек китобхонларини Бухородан етишиб чиққан янги романнавис билан қутламоқчиман».

Шунингдек, Жўра Фозилнинг ушбу китобидан унинг «Бухоройи шариф элчилари» тарихий қиссаси ва «Чироқлар сўнмас», «Соҳилдаги уй» каби ҳикоялари ҳам ўрин олган. «Бухоройи шариф элчилари» қиссаси ҳам тарихий мавзуга бағишланган бўлиб, унда Бухоро амирлигининг элчиси Мулла Муҳаммад Эрназарбий Мақсуд ўғли (у Эрназар элчи сифатида Туркистон тарихи саҳифаларига кирган) ҳаёти, унинг Россия империясига 1774—1776 ва 1779—1780 йилларда қилган иккита элчилик миссияси ҳақида сўз боради. Қиссада Эрназар элчининг жўмард ва улуввор қиёфаси бадий бўёқларда яхши тасвирланган.

Умид қиламизки, Жўра Фозил ўзининг янги роман ва қиссалари билан шукҳди Турон тарихининг бадий кечмишини келажакда ҳам янги асарларида ёритади.

Қаҳрамон Ражабов,
тарих фанлари доктори.

ЖЎРА ҒОЗИЛ

АЙРИЛИҚ ОСТОНАСИ

Тарихий роман, қисса, ҳикоялар

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2006**

Мухаррирлар: И. Шаймардонов, Ғ. Каримов

Бадий муҳаррир А. Мусоҳўжаев

Рассом У. Холиқов

Техник муҳаррир Л. Хижова

Мусахҳиҳ Н. Ўролова

Саҳифаласчи Л. Бацева

Босишга рухсат этилди 27.07.2006. Бичими 84x108^{1/32}. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 15,12. Нашриёт-ҳисоб табоғи 16,1. Адади 5000 нуска. Буюртма № 2653. Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**